

RELATIE VORMEN EN ZELF KENNIS

Prof. Dr P.C. van de Griend

RELATIEVORMEN EN ZELFKENNIS

RELATIEVORMEN EN ZELFKENNIS

door

Prof. Dr P. C. van de Griend

SWETS & ZEITLINGER B.V.
LISSE - THE NETHERLANDS - 1983

CIP-GEGEVENS

Griend, P.C. van de

Relatievormen en zelfkennis / door P.C. van de Griend. -

Lisse : Swets & Zeitlinger

Met lit. opg.

ISBN 90-265-0507-8

SISO 415 UDC 159.9

Trefw. : psychologie.

Omslag ontwerp: H. Veltman

Zetwerk: Sektie tekstverwerkende apparatuur van de

Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Copyright© 1983. Prof. Dr P. C. van de Griend en Swets & Zeitlinger, B.V.

ISBN 90 265 0507 8

This above all, – to thine ownself be true;
And it must follow, as the night the day,
Thou canst not then be false to any man.

Hamlet
Shakespeare

De Affectuum itaque natura et viribus, ac Mentis in eosdem potentia, eadem Methodo agam, qua in praecedentibus de Deo et Mente egi, et humanas actiones atque appetitus considerabo perinde, ac si quaestio de lineis, planis, aut de corporibus esset.

Spinoza, Ethica, Deel III
(De origine et natura affectuum)

Inhoudsopgave

pag.

DEEL I

Inleiding

3

I. Grenzen en structuren

7

1. Binnen- en buitenervaring en zelf-anderervaring
2. Angst en angstreductie
3. Deficiëntie, gezondheid en waar zijn t.o.v. zichzelf
4. Een werkmodel van grenzen en structuren

7

9

16

21

II. Processen van kennen, ervaren en gedragen

29

1. Kaart en territorium; weten dat en weten hoe
2. De juiste afstand
3. 'Dezelfde zaak' en ervaringscontinuïteit
4. Ervaring en gedrag; verstriking en het perspectief van de ontwar-
ring

29

32

36

43

III. Aanknopingspunten en verbindingslijnen

51

1. Een ontstaansgeschiedenis en een programma
2. De vier vormen bij andere auteurs
3. Het kernconflict
4. Over structureel denken

51

55

61

68

DEEL II	75
IV. <i>Drie romans en een toneelstuk</i>	77
1. Saul Bellow: Herzog	77
2. Jean Rhys: Wide Sargasso sea	83
3. Emily Brontë: Wuthering Heights	89
4. Edward Albee: Who's afraid of Virginia Woolf?	97
V. <i>Confrontatie tussen logica en ervaring in groepsverband</i>	107
1. Synchrone toepassing	107
2. Op zoek naar het angst inducerend proces	115
3. Over het herkennen van patronen	124
4. Groepen en personen	131
VI. <i>Instituties en het cultuurpatroon</i>	145
1. Sociale systemen en het individu	145
2. Onafhankelijke rechters? Een case study	155
3. Over persoonlijke en ideologisch-culturele premissen in de menswetenschap	167
4. De actualiteit van Spinoza en de mogelijkheid van het autonome zelf	179
<i>Literatuurverwijzingen en aantekeningen</i>	193

Deel I

Inleiding

Jacques Monod, de Franse bioloog, Nobelprijswinnaar en speurder naar de diepste aard van het menszijn, heeft opgemerkt dat de waarheid van de kennis geen andere bron kan hebben, dan de systematische confrontatie van logica en ervaring. Men begrijpt nauwelijks, zo stelde hij verder, hoe het heeft kunnen gebeuren dat in het koninkrijk der ideeën dit zo eenvoudige en heldere idee pas in het volle licht is gekomen honderdduizend jaar na het opduiken van de homo sapiens.¹ Maar toen het volle licht er eenmaal op scheen, kwam de homo sapiens in hoog tempo tot de ontwikkeling van zulke opzienbarende produkten als auto's, vliegtuigen, televisie-apparaten, computers, kunstmanen, atoombomben, zo zou men kunnen toevoegen.

Hoe is het gesteld met de menselijk zelfkennis? Geldt ook daarvoor, dat de waarheid ervan voortkomt uit de systematische confrontatie van logica en ervaring? Men is geneigd het te betwijfelen. Immers: sinds het nut ervan in het oude Griekenland werd gepropageerd heeft de cultuurontwikkeling na 2000 jaar niet een opzienbarende demonstratie te zien gegeven van wat zelfkennis tot stand vermag te brengen. Toch is dit boek bedoeld als een poging tot systematische confrontatie van logica en ervaring op het gebied van de zelfkennis. Maar dan dient dus eerst de twijfel aan de geldigheid ook op dit gebied van wat Monod een eenvoudig en helder idee noemde onder ogen te worden gezien.

Valt er een oorzaak aan te geven waardoor de confrontatie van logica en ervaring op het gebied van de zelfkennis wordt tegengehouden, een oorzaak dus die zou kunnen verklaren waardoor er op dit gebied met die confrontatie zoveel minder vorderingen zijn gemaakt dan op andere? Monod bespreekt niet het probleem van de zelfkennis, maar wel de lange animistische traditie in de geschiedenis van de mensheid, die verhinderde dat de idee van de objectieve kennis überhaupt eerder doorbrak. Volgens Monod is de genetische evolutie van de aangeboren denkvormen van de menselijke hersenen beïnvloed door het feit, dat honderdduizenden jaren lang de bestemming van een mens deel uitmaakte van die van zijn groep, zijn stam, zonder welke hij niet kon voortbestaan. Vandaar - kort gezegd - het enorme subjectieve belang van het groepsverband, het stamverband, de sociale structuur waarvan de enkeling deel uitmaakt. Het ligt in onze aard, in onze menselijke natuur, de door overlevering, mythe, religie, cultuur of ideologie bepaalde wetten van het groepsverband niet alleen te aanvaarden, maar ook -en daarom gaat het nu - ze als voldoende verklaring van zichzelf te beschouwen. Anders gezegd en daarmee trek ik uit de argumentatie van Monod een conclusie op het gebied van de zelfkennis: het autonome zelf dat de confrontatie tussen logica en ervaring op dit gebied zou kunnen aangaan, bestaat eigenlijk niet. Geen wonder dat die confrontatie dan naar verhouding weinig heeft opgeleverd!

Omdat wat wij zelf zijn in belangrijke mate het communicatief verband met anderen is, kunnen wij niet als enkeling denken over de ervaring die wij als enkeling hebben. Het enige dat wij langs die weg ontdekken, is angst voor eenzaamheid en angst voor een

zinloos bestaan en de intense behoefte om samen met anderen tot zingevende verklaringen te komen. Zingevende verklaringen, waarvan de functie niet perse is, dat ze waar zijn, maar dat ze het leven leefbaar maken. Van brood alleen kan de mens niet leven, hij heeft er ook heel wat voor over om in een emotioneel lui-lekerland terecht te komen. En dat is een land, waar voor eenzame geesten geen plaats is.

Is er een uitweg uit de impasse? Naar mijn mening wel, maar geen gemakkelijk begaanbare, niet één die de verklaring weer te niet doet, die ik zojuist gaf van het ontbreken van imponerende vorderingen bij de homo sapiens op het gebied van de zelfkennis. Maar de homo sapiens kan proberen ook wat zichzelf betreft enigszins sapiens te worden. Hij moet dan proberen tegelijk over zichzelf en over anderen na te denken. Of liever gezegd over iets dat in hem zelf bestaat, maar dat tegelijk ook ander is (in de psychologische betekenis van het woord). Natuurlijk bedoel ik niet nadenken over zichzelf en anderen los van elkaar, want dat is binnen ons Westerse cultuurpatroon meestal niet zo moeilijk, maar dan zijn we al in de val gelopen. De val van de bedrieglijke zelfervaring, die van het besef dat wij primair bestaan en op grond daarvan met anderen kunnen communiceren, waarbij het tegenovergestelde besef, nl. dat ons individuele menszijn het gevolg is van communicatie met anderen, is weggewerkt.

Wanneer u nu zelf probeert niet in die val te lopen, dan ontdekt u ongetwijfeld aan den lijve, dat er inderdaad een complexe ervaring bestaat waarin gescheidenheid van en verbondenheid met anderen op een ingewikkelde manier een rol spelen. Wanneer u vervolgens probeert dat complex te benoemen, dan zouden er termen als jaloezie, verlangen, eerzucht en natuurlijk nog vele andere te voorschijn kunnen komen. En inderdaad: zelf en ander zijn in één en hetzelfde gevoel begrepen: de woordcombinatie 'de jaloerse kluizenaar' klinkt nauwelijks minder paradoxaal dan 'de oprechte leugenaar'. Maar dit is nog niet de zelfkennis die ik bedoelde, want het benoemen van een gevoel en de constatering dat het nu eenmaal bestaat, is nog geen systematische confrontatie tussen logica en ervaring. De klemmende vraag is natuurlijk, waar we de logica vandaan halen die hier van toepassing is.

Dat we op dit punt geen a priori aanwezige denkvormen mogen verwachten, is niet zo verwonderlijk. Wat Monod opmerkte over de genetische evolutie van de menselijke hersenen wordt bevestigd als we letten op de ontwikkeling van het individu. Wat primair bestaat is de ongeweten potentie tot taalontwikkeling, tot communicatie, tot denken. De invulling daarvan is een functie van de groep, van het milieu waarin het individu opgroeit. Wij leren niet de taal van de soort, van de mensheid (die niet bestaat), niet een individuele taal zonder communicatieve betekenis, maar onze moedertaal. Misschien nog moeilijker dan we ons van die moedertaal kunnen bevrijden, kunnen wij allerlei onbewuste conditio-neringen van het milieu kwijt raken, het lachwekkend gemak ten spijt, waarmee soms de noodzaak en de mogelijkheid van het laatste wordt gepropageerd. Alsof hier de eenvoudige wetmatigheid zou gelden, dat alles wat is aangeleerd ook weer kan worden afgeleerd. Niet alleen de evolutie van de soort is een onomkeerbaar proces: ook voor de ontwikkeling van het individu geldt dat in

tenminste een aantal opzichten. Met het praten en denken zelf kunnen we niet opnieuw beginnen bij het nulpunt. En wie zal uitmaken waarvoor dat nog meer geldt? De moeilijkheid is, dat het hier niet om leerprocessen in de gebruikelijke betekenis van het woord gaat, maar precies om wat Monod bedoelde: de aanvaarding door het individu van zijn eigen invulling door anderen. En met dat proces gaan we ons leven lang door, misschien later wat bewuster, onder meer protest ook, maar onontkoombaar.

Waar valt in dit geval het Archimedisches punt te zoeken, dat vrij van beïnvloeding door de werkelijkheid, een uitgangspositie markeert voor de objectieve kennis van die werkelijkheid? Dat de menswetenschappen die uitgangspositie niet hebben gevonden, moge ik genoegzaam bekend veronderstellen. Niemand zal toch willen volhouden, dat deze wetenschappen het stadium van de zingevende verklaringen definitief achter zich hebben gelaten en uitsluitend gekenmerkt worden door het streven naar objectieve kennis. Hoogstens mag men veronderstellen, dat in de overvloedige lectuur op het gebied van de mens in verhouding tot zijn medemensen toch ook wel wat ware inzichten aanwezig zullen zijn. Uit het betoog van Monod volgt (als ik hem goed heb begrepen, - hij trekt die conclusie niet zelf), dat menswetenschap eigenlijk verdere genetische evolutie van de aangeboren denkvormen van de menselijke hersenen veronderstelt. En dat duurt - alweer als ik het goed begrijp - vele duizenden jaren. Als tenminste de evolutie de goede kant op gaat, d.w.z. in de richting van het Spinozistisch ideaal van een mondige mensheid, bestaande uit redelijke, zich van zichzelf bewust zijnde individuen, die geen normatieve systemen waarvan de irrationele en angst verwekkende oorsprong henzelf onbekend is, nodig hebben om hun leven en samenleven te reguleren. Vooralsnog dus een utopie, maar waarom zouden we alle hoop laten varen, dat het die kant op gaat?

De lezer zal intussen hebben begrepen, dat het probleem van de zelfkennis niet is opgelost, wanneer hij mijn boek uit heeft. Hij zal ook hebben begrepen, dat ik in het voetspoor van zulke illustere voorgangers als Spinoza en Monod als enige deugd beschouw het streven naar ware kennis of adequate voorstellingen als begeleiding van ons handelen.² Maar wat stel ik mij na deze uitweiding en los van iedere utopie dan meer in concreto voor? Hoe wankel de basis van de psychologie nog moge zijn: de ingewikkeldheid van de zelf-anderverhouding heeft in ieder geval ruime aandacht gekregen; bij Freud, binnen de psychoanalytische traditie bij Lacan, in het sociaal-behaviorisme van Mead, en dan beperk ik mij tot enkele heel bekende namen, om te zwijgen van culturele anthropologie en recente ontwikkelingen op het gebied van de theorie van de menselijke communicatie. Nog afgezien van persoonlijke relaties zijn mijn eigen denkvormen dus waarschijnlijk door heel wat anderen beïnvloed. Ik stel mij niet voor van dat beïnvloedingsproces zo nauwkeurig mogelijk rekenschap te geven, omdat ik mijn hart heb verpand aan de uitdaging die ligt besloten in theorievorming. Natuurlijk sluit het een het ander niet volledig uit en dat moge dan blijken.

Het centrale probleem in het hele boek is het probleem dat ik in deze inleiding zo fundamenteel mogelijk probeerde te stellen:

de (mogelijkheid van) systematische confrontatie van logica en ervaring op het gebied van de zelfkennis. Die zelfkennis heeft zelf-andere complexen tot object. Jacob Bronowski, op geheel andere wijze dan Monod, onderzoeker van de 'mens in wording' stelde dat in de natuur geen enkele diersoort behalve de mens face to face copuleert.³ Die sexuele verhouding symboliseert wat voor de mens in veel ruimere zin geldt: de ander is een deel van onszelf, en wij zijn zelf een deel van de relatie met de ander. Daaruit volgt een tamelijk simpel logisch uitgangspunt: de aanname dat zelf en ander niet van elkaar gescheiden zijn door een hermetisch gesloten psychische grens en evenmin zonder enige begrenzing zich in een toestand van uitsluitend verbondenheid bevinden. Er valt dus te denken in termen van grenzen die in een eventueel wisselende toestand van relatieve openheid, c.q. geslotenheid verkeren.

Wat de logica betreft moge ik het daarbij laten om in deze inleiding nog enkele opmerkingen te maken over de confrontatie met ervaring. In één opzicht ontbreekt die confrontatie, maar dat zal niemand mij kwalijk nemen: het boek handelt niet over de ervaring en dientengevolge evenmin over de zelfkennis van de mij onbekende lezer. Hoe vanzelfsprekend ook, toch wordt de consequentie daarvan wel eens over het hoofd gezien. In psychologische of psychologisch gekleurde verhandelingen willen wij onszelf herkennen (misschien is dat ook een manifestatie van de onbedwingbare behoefte om samen met anderen tot zingevende verklaringen te komen). Zelfs wanneer het dagelijks leven op Kreta anno 1400 voor Christus wordt besproken, is het mogelijk dat wij een kreet van verrukking slaken wanneer wij onze eigen situatie herkennen. Althans mij overkwam dat eens. Hoeveel te meer wordt de verwachting van die herkenning geactiveerd door een geschrift dat zelfkennis belooft! Maar de consequentie die ik bedoel, is dat dergelijke herkenning mogelijk een begin van de confrontatie tussen denken en ervaring impliceert, maar waarschijnlijk niet, dat dat proces alreeds is voltrokken.

De systematische confrontatie met ervaring als proces zal ik wel ten tonele voeren, maar dan - uiteraard - op grond van wederzijds contact met mij wel bekende personen. De tussenmenselijke communicatie maakt ons tot wat we zijn, maar verduistert tegelijk het zicht op wat we zijn geworden, zo heb ik eerder betoogd. Toch is er geen alternatief, wanneer het er om gaat het beeld van onszelf in relatie tot anderen te verhelderen. Onvermijdelijk gaat meer begrip van onszelf, hoe ontoereikend ook naar absolute maatstaven gemeten, samen met meer begrip van anderen en omgekeerd. Nog nooit heb ik een groot mensenkenner ontmoet die niets van zichzelf leek te begrijpen of iemand die alleen zijn eigen gevoelens maar nooit die van zijn medemensen trefzeker wist te registreren. Het communicatief verband met anderen is zowel boosdoener als bevrijder in het leven van de mens. De confrontatie van logica of zo men wil van reflectie en ervaring is gedurende vele jaren voor mij niet alleen een kwestie van theorievorming geweest, maar ook en niet los daarvan een praktische activiteit, verricht in allerlei groepen van allerlei samenstelling. Van dat werk is dit boek mede de neerslag.

Hoofdstuk I

Grenzen en structuren

1. Binnen-buitenervaring en zelf-anderervaring

Is er een beginpunt van zelfkennis, een kiem van waaruit de confrontatie tussen logica en ervaring zich verder kan ontwikkelen? Dat beginpunt is er: mensen ervaren zichzelf als wezens die een binnenwereld en een buitenwereld hebben en zij hebben weet van die ervaring. Tussen twee ervaringswerelden kan een scheidingsvlak worden gedacht, een grensvlak waarlangs binnenwereld naar buiten treedt en buitenwereld naar binnen. Daarmee is dan een denkvorm geïntroduceerd in vooralsnog zeer simpele gedaante. Zelfkennis is voor mij niets anders dan de omzetting van een vaag besef van binnen-buitenervaring in meer gedifferentieerd gekende ervaringsprocessen.

Ervaring van de binnenwereld is niet gelijk aan ervaring van een geïsoleerd zelf. Wie in stilte verliefd is, heeft een ander tot deel van zijn binnenwereld gemaakt. Wij dromen niet alleen over onszelf, maar ook over anderen. Gedachten zijn tolvrij, als zij de grens naar de buitenwereld niet overschrijden, maar dat zij dan dus niet over anderen gaan zal niemand beweren. De buitenwereld ervaren is niet anderen ervaren, zoals anderen zichzelf ervaren. Als dat zo was, dan zou het weinig moeite hoeven te kosten menselijke communicatie tot een probleemloze affaire te maken. Maar wij staan niet belangeloos en objectief tegenover anderen. In de manier waarop wij hen ervaren, zijn de voor- en nadelen die we van hen verwachten verdisconteerd. Het beeld dat wij van de ander hebben is niet onafhankelijk van het beeld dat wij van onszelf hebben, zomin als ons zelfbeeld tot stand komt onafhankelijk van het beeld dat wij van anderen en dat anderen van ons hebben.¹

Hoe verwarrend dit alles ook is, toch volgt daaruit enige nadere differentiatie van mijn uitgangspunt. Er zijn nl. vier soorten ervaring verondersteld die in een complexe samenhang tot elkaar staan: binnenwereldervaring, buitenwereldervaring, zelfervaring en anderervaring. Uit het voorgaande volgt, dat binnenwereldervaring niet gelijk mag worden gesteld aan zelfervaring en

buitenwereldervaring niet aan anderervaring. Hoogstens zou er meer of minder gelijkheid maar dan in beide richtingen kunnen zijn. Er zijn mensen wier zelf in de eerste plaats hun binnenwereld is, maar er zijn anderen wier zelf vooral hun buitenwereld is, althans die indrukken maken zij.

Ik zal geen pogingen doen om de vier soorten ervaring afzonderlijk nader te definiëren, hoewel de psychologie daartoe toch allerlei aanknopingspunten biedt. Als voorbeeld daarvan noem ik de begrippen projectie, introjectie en identificatie. Alle verwijzen ze naar zelf en ander, naar binnenwereld en buitenwereld. Allen zijn wij het voorwerp of zo men wil het slachtoffer van de mechanismen die ermee worden aangeduid. Maar toch passen ze niet in het perspectief van de zelfkennis, zoals ik dat wil ontwikkelen. Waarom niet? Ik denk dat mensen er zo nu en dan in slagen bij anderen en zelfs bij zichzelf projecties, introjecties en identificaties te signaleren. Maar toch zal niemand zichzelf kennen als een optelsom van zulke mechanismen in diverse combinaties en variaties. Een gespecificeerde psychische rekening, waaruit blijkt hoeveel zelf er aan ander wordt toegeschreven, hoeveel ander er in zelf wordt geïnvesteerd, en hoeveel van beide samenvalt, sluit, hoe waar hij ook moge zijn, niet aan bij de manier waarop de mens zichzelf ervaart. In die ervaring is de strikte scheiding tussen ik en ander en ook tussen bewust en onbewust, zoals die in een mechanisme als projectie wordt verondersteld - onbewust schrijven wij eigen eigenschappen toe aan anderen - nog niet voltrokken.

De ervaring die het individu van zichzelf heeft, dient zich aan als een complex geheel en niet als een aantal strikt gescheiden en duidelijk afzonderlijk herkenbare componenten. Wanneer begrip van die ervaring het criterium voor theorievorming is, dan lijkt een begrippenapparaat dat ook een complex geheel is, maar natuurlijk wel van andere orde dan de ervaring zelf, de beste perspectieven te bieden voor de systematische confrontatie tussen beide. Anders en meer naar de theorievorming toe geformuleerd: het gaat erom structuurprincipes van algemeen geldig karakter te vinden, waarin op een abstract niveau reductie van complexiteit optreedt, en met behulp waarvan de verborgen structuur kan worden ontdekt in complexe concrete ervaring. Denken vanuit het geheel is niet denken vanuit een scherp gedefinieerd onderscheid tussen zelf en ander en evenmin het kiezen van de tegenstelling bewust-onbewust als uitgangspunt, zoals in veel psychoanalytische theorievorming gebeurt. Die tegenstelling moge bestaan, maar bewustwording van ervaring - en gaat het bij zelfkennis om iets anders dan dat? - speelt zich af in de schemerige overgangstoestand tussen zich bewust zijn en zich niet bewust zijn. Het gaat dus niet om bewust of onbewust, maar om de interne dialoog tussen bewust en onbewust. En die dialoog verloopt niet onafhankelijk van een andere - externe - dialoog: die tussen zelf en ander. (Die termen zijn in mijn kader ietwat dubbelzinnig; soms verwijzen ze naar twee of meer personen, soms naar twee soorten ervaring binnen één persoon. Ik hoop dat uit de context steeds voldoende blijkt wat ik bedoel; voor het overige verwijst die dubbelzinnigheid ook naar het grondprobleem dat ik in de inleiding schetste. En daarom

zou het verkeerd zijn te proberen hem helemaal op te heffen. De menselijke existentie is in wezen dubbelzinnig.) Het probleem van de zelfkennis is hiermee gesitueerd binnen een matrix met een dubbele dimensie: die van de zelf-ander verhouding en die van de verhouding tussen bewust en onbewust. Beide behoeven in samenhang tot elkaar nadere invulling.

Na deze lange uitweiding keer ik terug naar het begin van mijn betoog. De idee van een (min of meer) doorlaatbaar scheidingsvlak tussen binnenwereld- en buitenwereldervaring die ik introduceerde omvat beide dimensies. Hij is dus een begin van de nadere invulling die ik zoek. Hoe kan dit begin verder worden ontwikkeld tot de gewenste structuurprincipes? Dat is de kwestie die ons nu dient bezig te houden.

2. Angst en angstreductie

Een nieuw aanknopingspunt vind ik in het verschijnsel angst. Angst komt, wanneer we afgaan op het taalgebruik, in allerlei vormen voor: zo spreken wij van faalangst, spreekangst, hoogtevrees, watervrees, plankenkoorts. Weliswaar komt niet in al die samenstellingen het woord angst voor, maar het gemeenschappelijke element is toch duidelijk angst in verband met een dreiging die wordt gevoeld: de dreiging dat er op het een of andere gebied iets mis zal gaan. Verder gaat het in die samenstellingen om een psychologische factor: de dreiging is niet perse objectief in de buitenwereld aanwezig, maar hij wordt subjectief gevoeld. Daardoor belemmert hij het prestatievermogen en kan er zo iets als een self-fulfilling prophecy optreden, die de realiteit van de dreiging bevestigt. Natuurlijk valt onmiddellijk op te merken, dat er toch ook angst bestaat die wordt opgewekt door een onafhankelijk bestaande dreiging, angst die het prestatievermogen allerminst belemmert, maar juist bevordert, bv. in de vorm van ongelooft hard lopen. Daaruit blijkt dan dat het verschijnsel angst, wat de psychologische betekenis ervan betreft, niet van ondubbelzinnige aard is.

Ik zal niet proberen diverse opvattingen en standpunten tot hun recht te laten komen, en zelfs een tamelijk gangbaar onderscheid als tussen angst (zonder duidelijke bron) en vrees (met duidelijke bron) links laten liggen.² Dat onderscheid door- kruist het hiervoor genoemde, zoals gemakkelijk valt te constate- ren. Het is mij begonnen om angst in de sfeer van de het eerst genoemde psychologische factor, om angst met een belemmerende werking dus. Voor een omschrijving ervan voel ik mij nog het meeste thuis, niet in meer recente literatuur, maar bij Spinoza. In zijn definities der aandoeningen omschrijft hij als no. 39: 'Angst is de begeerte om een groter kwaad dat wij vrezen door een kleiner kwaad te vermijden'. Op een andere plaats in de Ethica stelt Spinoza nog in verband met deze opvatting: 'Overigens wordt die aandoening, welke in de mens bewerkt, dat hij niet wil wat hij wil, of wil wat hij niet wil, angst genoemd'. Men ga slechts na: wie faalangst heeft, kan ertoe komen, maar niets meer te presteren, waardoor falen wordt uitgesloten, enz. Het aardige van de omschrijving van Spinoza is, dat angst wordt gedefinieerd door

middel van de belemmerende werking ervan. Bovendien wordt duidelijk, dat die belemmerende werking juist de bedoeling heeft de angst op te heffen. En daarmee zijn wij ineens tot de kern van de zaak gekomen, want naar mijn mening zijn het dergelijke mechanismen die op een verborgen manier werken in het zelf-andervervingscomplex.

Het gaat dan wel om die verborgen manier: wanneer men dat uit het oog verliest, raakt men de draad kwijt. Dat beeld lijkt nogal toepasselijk te zijn, want wat is het geval? Menselijke verhoudingen zijn te vergelijken met een kluwen waarin de één in de ander(en) en de ander in de één emotioneel verstrikt raakt. Het menselijk bestaan is verweven met spanningen en conflicten, waarin men elkaar emotioneel onder druk zet en in mindere of meerdere mate emotioneel een bedreiging voor elkaar vormt. In groepen, in persoonlijke relaties, zonder het te willen, door het te willen en zelfs door het te willen vermijden. Territus terreo, mij is angst aangejaagd ik jaag angst aan, die van Augustinus afkomstige karakteristiek van de condition humaine heeft zijn geldigheid nog niet verloren. Tot zover is het allemaal niet zo erg verborgen; slechts kan men meer of minder openlijk met bv. conflicten omgaan, hetgeen iets anders is dan: niet weten dat ze bestaan. Maar hoever reikt dergelijk weten? Wordt de problematiek in zijn oorsprong gekend? Bestaat er een vermoeden van de diepere oorzaken van allerlei complicaties in tussenmenselijke verhoudingen? Is de draad in het kluwen van het verstrikkingsproces nauwkeurig te volgen? Pas met het antwoord op die vragen wordt de kern die ik eerder bedoelde, bereikt.

Het verschil tussen het ene en het andere niveau van kennen wordt duidelijk door goed te letten op de consequenties van de omschrijvingen die ik hiervoor gaf. Het gaat niet om angst voor reële dreigingen of de belemmerende werking van spanningen en conflicten op zichzelf genomen. Een belemmerende werking kan een uitdaging zijn; spanningen kunnen activerend werken, conflicten kunnen constructief zijn. Een toestand waarin die drie factoren nooit voorkomen zou, denk ik, slechts tot algehele verslapping en weinig begerenswaardig menselijk functioneren leiden. Daarvan wel te onderscheiden valt de toestand waarin de mens 'niet wil wat hij wil, of wil wat hij niet wil'. Ook dat belemmert, maar nu van binnen uit en niet als een uitdaging van buiten af: het probleem is slechts de eigen zelf-andervervaring. Ik denk dat het onderscheid in theorie wel duidelijk is, maar dat betekent niet dat het in de praktijk gemakkelijk toepasbaar is. De eigen zelf-andervaring is immers niet autonoom, maar altijd mede een functie van de relaties waarin wij betrokken zijn en dus een functie van .... het kluwen! Iedere analogie gaat mank: in dit geval is er niet eerst de draad en dan het kluwen, maar de draad ontstaat pas in en door het kluwen. Anders gezegd: hoe komt men te weten wat dat is, zelf iets willen of iets niet willen?

En dat is niet de enige moeilijkheid. Op de tweede liep ik ook vooruit in de gegeven omschrijvingen: hij hangt samen met de aard van het te kennen mechanisme zelf, nu dus geïsoleerd gedacht. Het zit ongeveer als volgt in elkaar. Er wordt een angstverwekkende dreiging gevoeld (het grote kwaad dat wij vrezen). Vanuit de be-

hoefte dit grote kwaad te vermijden ontstaat een kleiner kwaad. Zolang men aan die behoefte toegeeft, wordt de dreiging gepareerd en de angst gereduceerd: m.a.w. het kleiner kwaad levert een gevoel van veiligheid en zekerheid. Die veiligheid en zekerheid bestaan alleen bij de gratie van de vermijdingsreactie; in de angstreductie blijven dus de angst en de dreiging aanwezig, maar nu latent. Daarmee is het mechanisme zowel ondoorzichtig als in zichzelf tegenstrijdig: men wil niet de dreiging onder ogen zien, maar wel dat hij verdwijnt, wat zou kunnen door hem onder ogen te zien. Maar men wil niet het gevoel van veiligheid en zekerheid opgeven, waardoor wat men wel wil zou kunnen worden bereikt. Enz. In de formulering wordt het mechanisme (onvermijdelijk!) naar een verbaal-rationeel niveau getild waar het zich in feite niet afspeelt. Het lijkt mij dan ook belangrijk, dat bij de lezer het begrip van de formulering leidt tot het aanvoelen van wat op een dieper niveau niet stap voor stap maar als één samenvattend en toch complex gevoel tot stand komt.

Die complexiteit omvat nog meer aspecten. Ik zei al, dat de dreiging zijn eigen bestaan bevestigt, nl. in de voortdurende poging hem te bestrijden. Wat is geblokkeerd is het inzicht dat een dreiging waarvan het bestaan van binnen uit naar buiten toe wordt bevestigd daarom nog niet van buiten af naar binnen toe bestaat. De extern belemmerende werking betreft dus de onmogelijkheid de werkelijkheid zonder a priori van binnen uit onder ogen te zien. En dus is niet willen in de laatste instantie niet kunnen: onmacht.

Ook noemde ik al de intern belemmerende werking. De vraag is natuurlijk wat er dan belemmerd wordt en het antwoord volgt heel logisch uit het voorgaande: te willen wat men wil. Het gaat er dus eigenlijk niet om wat er belemmerd wordt (dat kan heel onbepaald zijn) maar hoe er belemmerd wordt, hoe ontplooiing en ontwikkeling van welke aard dan ook geblokkeerd zijn. Of weer anders gezegd: de energie wordt geïnvesteerd in de voortdurend noodzakelijke en dientengevolge steeds herhaalde poging iets te bereiken wat op deze manier nooit bereikt kan worden: het elimineren van de angstaanjagende factor.

Voordat ik verder ga met het angstreductiemechanisme in verband te brengen met de structuur van het zelf-andererervaringscomplex schets ik nog kort een bepaalde analogie die beoogt het beeld van het mechanisme zelf te completeren.³ Het gaat nl. om een analogie die tamelijk dicht in de buurt ligt en die het voordeel heeft, dat de werking gemakkelijker aan enigerlei eigen ervaring kan worden getoetst. Ik denk nl. aan complexe vaardigheden van (mede) motorisch karakter zoals paardrijden, vioolspelen. Men kan ook denken aan atletiek, zwemmen en eigenlijk iedere sport, maar ik prefereer de eerste twee omdat die de wisselwerking met een ander (een onwillig dier, een weerbarstig instrument) in het geding brengen. Angstaanjagende dreigingen zijn er genoeg: angst van het paard te vallen, angst dat het dier niet wil wat de ruiter wil, angst dat de viool op de grond valt, angst om vals te spelen, enz. Hoe kan men het grote kwaad door een kleiner kwaad vermijden: door zich aan het paard vast te klampen, door de zweep te gebruiken zonder de eigen bedoeling voldoende duidelijk te ma-

ken, door de viool met de linkerhand vast te knellen, door zo zachtjes te spelen dat niet te horen is of het vals klinkt.

Ook degene die de vaardigheden die ik noemde geen van beide ooit heeft beoefend zal zich de twee belangrijke consequenties, de extern en de intern belemmerende werking, wel kunnen voorstellen. Het paard wordt ongehoorzaam en werpt eventueel de berijder van zich af; de viool duikt naar beneden wanneer men hem maar even loslaat, de verkrampte linkerhand belemmert iedere zuivere intonatie, welke belemmering doorwerkt in de streektechniek.

De intern belemmerende functie komt hierop neer, dat een leerproces waarin de fundamentele angsten buiten beschouwing blijven een uiterst moeizame affaire is. De rijder, c.q. speler slaagt er eventueel in op een ingewikkelde manier er nog iets van te maken: mensen hebben een hoog ontwikkeld vermogen niet alleen in het tot stand brengen van tegenstrijdige emotionele constructies maar ook van tegenstrijdige spieractiviteit, die (beide) veel (onbewuste) inspanning vergen. Maar zo'n verkrampte vertoning is natuurlijk iets anders dan de ontspannen en soepele balans die kenmerk is van de prestatie die moeiteloos tot stand lijkt te komen, doordat fundamentele angsten geen enkele rol spelen en de bestrijding ervan dus ook geen enkele inspanning vergt.⁴

In deze analogie ligt een overgang besloten naar de kwestie van de zelf-anderervaring: om de structuur daarvan is het immers te doen. De eerste gevolgtrekking is niets nieuws, maar slechts een bevestiging van wat ik al eerder heb betoogd. De anderervaring is niet weg te denken uit vragen die de eigen vorm betreffen. Er bestaat geen eigen vorm los van de ander, zo min als zelfs de meest voortreffelijke ruiter of violist in staat is de bewegingen inherent aan paardrijden of vioolspelen nauwkeurig te demonstreren zonder paard en zonder viool. De eigen vorm impliceert ten diepste de relatie met de ander, dat is een werkelijk onvermijdelijk kenmerk van het menselijk bestaan. Maar anders dan bij de ruiter of de violist valt de optimale eigen vorm in relatie tot de andere mens niet te interpreteren als de beheersing van welke vaardigheid dan ook. Hier gaat de analogie duidelijk mank: de verbondenheid van mensen onder elkaar is van zo existentiële aard dat de reductie ervan tot de toepassing van louter sociale vaardigheid niet is gewettigd. Ik heb dan ook niet de indruk willen vestigen, dat angstvrij menselijk functioneren neerkomt op de 'kunst' zijn medemensen goed te 'dresseren' of te 'bespelen'. Dat angstvrij functioneren is helemaal niet aan de orde, al zal ik nog proberen daar iets over te zeggen.

Nu gaat het om de angst als aanknopingspunt en dan is vanuit de analogie een tweede lijn zichtbaar. De dreiging, de angstaanjagende voorstelling, het grote kwaad dat valt te vrezen is nl. dat het paard iets verkeerd doet of dat de viool niet goed klinkt, en de ruiter, c.q. de speler doet de poging dat te vermijden, hoe onbeholpen ook. In het tussenmenselijk zelf-anderervaringscomplex is het in wezen niet anders. Hoe ondoorzichtig dat complex in zijn geheel ook is, hoe ingewikkeld het mechanisme dat zelfervaring en anderervaring met elkaar verbindt: de angst begint bij de anderervaring en de angstreductie bij de zelfervaring. Het gaat om het beginpunt, wel te verstaan, het beginpunt

dat in het eenmaal op gang gekomen mechanisme (verkrampde spieren of verkrampde emoties, hoe dicht liggen die twee niet bij elkaar!) is verduisterd. De ander is immers niet alleen maar angst-aanjagend, hij is ook het voor angstreductie noodzakelijke object.

Ik herinner hier aan de centrale these uit de inleiding: niemand is in de laatste instantie bang voor zichzelf, maar wel voor de eenzaamheid. En daaruit volgt de noodzaak om samen met anderen de angst te reduceren, die wordt opgewekt doordat ons bestaan afhankelijk is van de ander. Die noodzaak is een kenmerk van de soort waaraan het individu niet kan ontsnappen. En hoezeer mensen soms prat gaan op hun individualiteit, men dient niet te vergeten dat individualiteit nooit meer kan zijn dan een specifieke manier om de kenmerken van de soort te vertonen. Wanneer de kronkelwegen van angst en angstreductie beschouwd kunnen worden als een kenmerk van de soort, dan moet het volgen van die weg door het individu tot aan het beginpunt ervan kunnen leiden tot de ontwikkeling van ware individualiteit. Alleen zo kan de waarheid omtrent de eigen mikrokosmos naar voren komen als een afspiegeling van de makrokosmos die de soort is. Menselijk zelfbewustzijn is onontkoombaar bewustzijn van anderen. En wie dus op weg naar zelfkennis geen omzetting van angst in zinvolle verklaringen ontdekt, dient zich af te vragen of hij wel echt op weg is. In die zin dient men, dunkt mij, de uitspraak van Lacan te verstaan, die opmerkte: angst is datgene wat niet bedriegt.

Tot zover heb ik, naar ik hoop, aannemelijk gemaakt, dat verschijnselen van angst en angstreductie een sleutel zijn die toegang geeft tot inzicht in de structuur van het zelf-anderervaringscomplex. Het werken met die sleutel is niet eenvoudig: het is niet mogelijk in een handomdraai de deur te openen die twee afzonderlijke compartimenten zichtbaar maakt, dat van de zelfervaring en dat van de anderervaring. Dergelijke gescheiden compartimenten bestaan helemaal niet: het gaat steeds om het grensverkeer, om de manier waarop de wisselwerking verloopt. Ik zal als afsluitende concretisering van dit gedeelte van het betoog kort vier soorten wisselwerking aanduiden. Kort, omdat ik daarmee vooruitloop op de ontwikkeling van structuurprincipes, die nog heel wat aandacht zullen krijgen. Vier typen van angstaanjagende dreiging, van groter kwaad dat valt te vrezen, zijn:

1. als persoon niet geaccepteerd, maar afgewezen worden.
2. buiten de groep, buiten de gemeenschap komen te staan.
3. verlies van liefde, steun, hulp, sympathie van anderen.
4. door anderen overheerst of gebruikt worden, omdat men minder is dan anderen.

Deze dreigingen kunnen gepareerd worden door respectievelijk:

1. zich zo onafhankelijk mogelijk van anderen te maken.
2. groepsnormen en gemeenschapswaarden krachtig te cultiveren.
3. zich afhankelijk aan te passen aan anderen.
4. anderen te overheersen of te gebruiken.

Zo gesteld klinkt het heel simpel: de dreigingen kunnen reëel zijn, wie zal dat ontkennen, en de reacties lijken logisch. Het probleem is natuurlijk vast te stellen wanneer en hoe de reactie de dreiging creëert en hoe alles wat ik hiervoor in abstracto

schetste zich concreet manifesteert. Het verkrijgen van een helder inzicht daarin is moeilijk. Daarom lijkt het mij nuttig, alvorens in dit eerste deel de meer abstract-theoretische behandeling te vervolgen, te proberen van de vier mechanismen van angst-reductie die in het hele boek centraal staan, een meer concrete indruk te geven. Daartoe dienen de volgende korte beschrijvingen waarin ik, in de volgorde waarin ze hiervoor zijn genoemd, bij iedere soort van angst-reductie ook de daaronder liggende angst aangeef. Men dient te beseffen, dat in de beschrijving datgene dat zich op een halfbewust of onbewust emotioneel niveau afspeelt, naar een verbaal-rationeel niveau wordt getild. Verder blijft in die beschrijvingen in de ik-vorm noodzakelijkerwijs ook de feitelijke wisselwerking met anderen buiten beschouwing. Ze zijn dus tegelijk een schematisering en een kortsluiting van een veel omvattender en gevarieerder werkelijkheid. Maar de lezer die dit niet uit het oog verliest, wordt hoop ik enigmatische in staat gesteld zich een beeld te vormen van het soort werkelijkheid waar mijn beschouwing over handelt.

Isolerend

Het is mijn primaire behoefte in de relatie met de ander mijn vrijheid veilig te stellen. Daartoe ben ik in het contact met de ander altijd waakzaam en oplettend en ook klaar om mij eruit terug te trekken, wanneer ik dat contact als een inbreuk op mijn vrijheid ervaar. Die handhaaf ik als in een vesting, een soort innerlijke muur waarachter ik de ander niet gauw toelaat en waarvandaan ikzelf ook niet gauw te voorschijn kom. Wat ik toon, is niet wat ik ben, maar wat de ander van mij wenst en het stemt mij tot tevredenheid als hij daarmee tevreden is.

Het contact met de ander is de buitenkant van mijn bestaan, waarin ik soepel, meelevend en welwillend kan functioneren, maar ook en soms plotseling hard en onverschillig, agressief en afwerend wanneer de binnenkant in gevaar komt. Ik weet dat de ander niet begrijpt wat er in mij omgaat en dus ook niet kan begrijpen dat ik behoedzaam moet zijn om het beeld dat ik van mijzelf heb te kunnen handhaven.

Dat beeld is mijzelf ook niet helemaal duidelijk, want hoewel ik niet toon wie ik ben, ben ik ook wie ik toon te zijn. Immers ik wens zelf dat de ander mij accepteert en streeft ernaar dat te bereiken, maar door niet te tonen wie ik ben, verhinder ik dat de ander mij kan accepteren. Die gespletenheid die ik weet te bestaan in mijzelf maakt mij kwetsbaar: de muur is niet geheel en al ondoordringbaar, de vesting niet helemaal veilig. Dat jaagt mij soms angst aan en kan mij zelfs in paniek brengen.

Conformerend

Het is mijn primaire behoefte de relatie tussen mijzelf en de ander veilig te stellen. Het is het proces van wederzijdse aanpassingen, wederzijdse welwillendheid, wederzijds geven en nemen, wederzijdse kameraadschap, vriendschap, collegialiteit, wederzijdse gebondenheid aan wederzijdse verwachtingen, waaraan ik be-

hoeft heb, waarin ik mij geaccepteerd voel en tot mijn recht kom. Het gemeenschappelijke belang is wat ik bereid ben te dienen, uit te dragen en te verdedigen.

Ik zorg dat er nooit problemen, conflicten, spanningen in mijn persoonlijke relaties met anderen ontstaan, door onmiddellijk de kloof te overbruggen en als dat niet kan, door mij onmiddellijk terug te trekken, zodat ik niet in een destructief proces, waar ik boven sta, betrokken kan raken. Mijn oordeel over mensen in mijn omgeving wordt er sterk door bepaald, of zij mij toestaan het gemeenschappelijk verband met hen te ervaren. Wie dat niet doet, houd ik het liefst op grote afstand, het is mijn soort niet; het heeft geen zin, wat mensen verdeeld houdt onder ogen te zien. Ik sta achter mensen die achter mij staan en als ze dat niet doen, laat ik ze links liggen. Ik ben trots op de gemeenschappelijke waarden en overtuigingen die ik tot de mijne heb gemaakt en ben bereid die krachtig te verdedigen. Niet alleen de twijfel van anderen daaraan maar ook die van mijzelf houd ik goed onder controle. Twijfel en onzekerheid werken ondermijnend, het heeft geen zin zich daaraan over te geven. Niet zich overgeven aan zwakte en de weerloosheid van het eigen bestaan, maar de morele moed om daar boven te blijven staan, leiden tot volwaardig menselijk leven.

Angstverwekkend is voor mij de confrontatie met die weerloosheid wanneer ik op de een of andere manier er niet in lijk te slagen aan de verwachtingen van de ander te voldoen of de verwachtingen van de ander onder mijn controle en beheersing te houden, of ook mijn eigen impulsen de baas te blijven. Met kracht streef ik er dan naar het verband te herstellen, of ook de ander die mij bedreigt uit mijn bestaan te elimineren.

Afhankelijk

Het is mijn primaire behoefte de liefde, de belangstelling, de hulp, de steun van de ander te voelen in de relatie met hem. Daartoe heb ik vertrouwen in relaties en stel ik mij open voor anderen. Ik schik mij naar hun wensen en behoeften in de hoop en de verwachting dat zij aan de mijne tegemoet zullen komen. Ik ben steeds op zoek naar stimulansen vanuit mijn omgeving en hecht mij sterk aan diegenen die veel voor mij betekenen. Ik absorbeer als het ware mijn omgeving in mijzelf, waardoor ik mijn krachten voel toenemen en een verhoogd levensgevoel ervaar. Ik sta open voor het nieuwe en ben tegelijk gebonden aan het verleden. Mijn stemming kan sterk wisselen: de afwezigheid van stimulansen, het gemis van de ander bezorgt mij al gauw gevoelens van eenzaamheid, zelfs depressie.

Ik ben gemakkelijk beïnvloedbaar; nee zeggen, weigeren valt mij moeilijk, omdat dit de angst activeert dat ik de ander zal verliezen. Daardoor ben ik ook kwetsbaar: in de verbondenheid met de ander moeten voortdurend ook mijn eigen verlangens tot hun recht komen en de kans bestaat steeds dat dit niet voldoende gebeurt. Juist omdat ik vertrouwen stel in de welwillendheid van de ander vestig ik de aandacht op mijzelf: ik probeer in de aanpassing aan de ander mijzelf niet te verloochenen, maar zonder dat

ik het risico wil lopen, dat ik de ander kwijt raak.

Het volhouden van de veelomvattende dubbelheid waarin ik zelf tot mijn recht wil komen door de steun van de ander en mij aanpas aan de ander om de relatie met hem te behouden, brengt mij soms in verwarring, doordat ik het overzicht over het complexe geheel dreig kwijt te raken. Maar angstverwekkender is de dreiging de relatie met de ander te verliezen, omdat die dreiging de onmacht oproept om mijzelf alleen te handhaven. En dus getroost ik mij veel inspanning om conflicten met anderen op te lossen zonder ze uit de weg te gaan, probeer ik mijn eigen positie te vinden door kritiek te oefenen op die van de ander, of laat ik mij gelden door te protesteren tegen wat mij wordt onthouden.

Onderwerpend

Het is mijn primaire behoefte in de relatie met de ander mijzelf te bevestigen in de ogen van de ander. Die bevestiging krijg ik wanneer de ander zich door mij geïmponeerd toont, voorrang geeft aan mijn belang, mijn betekenis erkent, dienstbaar aan mij is, aandacht aan mij schenkt. Ik probeer de relatie met hem zo te regelen, te besturen, te beheersen, te controleren, dat dergelijke effecten zullen optreden. Mijn zekerheid is dientengevolge gelegen in het gedrag van anderen, waardoor ik afhankelijk ben van wat niet rechtstreeks in mijn macht ligt, maar waarover de macht kan worden veroverd.

Daartoe ben ik steeds attent op mogelijkheden van de situatie en gereed mijn kansen te benutten. Mijn instelling brengt met zich mee een hoog ontwikkelde waarneming van de zwakke plek in de positie, de strategie of de houding van de ander, die voor mij vaak het aanknopingspunt voor mijn eigen gedrag vormt. Verder ben ik soepel en wendbaar, omdat er geen vaste regels zijn voor de manier, waarop ik in allerlei uiteenlopende situaties mijn doel probeer te bereiken: soms is die manier dwingend en heersend, soms koel en afstandelijk, soms vriendelijk en welwillend.

Het ten toon spreiden van al die gevoelens, opvattingen en overtuigingen gaat mij uiterlijk gemakkelijk af, maar houdt mij innerlijk in spanning, omdat de diepste bron ervan is gelegen in angst voor de nederlaag, angst voor eigen inferioriteit, en niet in wat ik naar buiten toe, al is het met nog zo veel zekerheid, laat zien. Die angst moet worden vermeden en dat dwingt mij ertoe tegelijk egocentrisch en excentrisch te zijn, omdat ik mij niet bij machte voel vanuit een werkelijk centrum te functioneren.

3. Deficiëntie, gezondheid en waar zijn t.o.v. zichzelf

De afsluiting hiervoor is, logisch gezien, het beginpunt van een vervolg; aan te tonen valt tot welke inzichten omtrent de structuur van de zelf-anderervaring men kan komen met behulp van de sleutel van het angstreductie-mechanisme. Dat vervolg stel ik nog even uit om te voorkomen dat de probleemstelling in zijn geheel (die van de zelfkennis) onder een zekere verschraling gaat lijden. Door de voortdurende nadruk op het belang van de angstervaring zou licht de indruk kunnen postvatten, dat zelfkennis

nooit meer en nooit iets anders kan zijn dan kennis van de manier waarop men zijn angsten wegwerkt. Of nog verder gaand: de diepste zelfervaring is identiek met angstervaring. Als die indruk, op zijn minst genomen, als eenzijdig beschouwd moet worden, rijst natuurlijk onmiddellijk de vraag, op welke andere ervaringen zelfkennis dan nog betrekking kan hebben.

Nu zal niemand in redelijkheid kunnen verwachten, dat ik daarvan een inventarisatie lever. Wetenschap is kennis van een ervaringsobject, maar de vraag wat dat ervaringsobject is, voert nu juist naar de grens van de kennis. Ook de natuurkunde kan niet de vraag beantwoorden wat licht is of wat materie is, zomin als in de taalwetenschap eens en voor altijd is vastgesteld wat taal is of wat een woord is. Ieder antwoord op dergelijke vragen roept nieuwe vragen op en dus is het definitieve antwoord een immer wijkend perspectief. In dit intermezzo, dat ik aan het logisch vervolg van het betoog laat voorafgaan, zal ik dan ook niet proberen het object van de zelfkennis definitief vast te stellen. Maar wat ik wel kan doen, is een indruk van eenzijdigheid corrigeren met een andere indruk van eenzijdigheid, (zo ongeveer als de golfopvatting en de deeltjesopvatting van licht beide eenzijdig zijn). Daarmee, en dat is dan eigenlijk wel weer logisch, voert het intermezzo naar een nogal fundamenteel probleem, naar een kwestie die ik in de vorm van een zeer bekende uitspraak van Shakespeare als motto voor dit boek heb gekozen.

Afwezigheid van angst, afwezigheid van belemmerende werking van binnen uit is het kenmerk van de topervaring die Maslow ons voorhoudt als de sleutelervaring waarin de zichzelf actualiserende mens zichzelf herkent. De toegang tot het ware zijn is niet te vinden in deficiënt, maar in gezond functioneren, niet in angst maar in hoop en vertrouwen. Een dergelijk standpunt, diametraal tegenovergesteld naar het lijkt aan wat ik hiervoor verkondigde, is niet alleen te vinden bij Maslow, maar ook bij allerlei andere vertegenwoordigers van de humanistische psychologie. Ook Rogers is minder geïnteresseerd in neurotische processen dan in een creatief intermenselijk proces, waarin de persoon toegang krijgt tot zijn diepste gevoelens. In dat proces wordt voorrang verleend boven zichzelf kennen aan zichzelf ervaren en aan het delen van die ervaring met anderen, factoren die borg lijken te staan voor groei en ontwikkeling in positieve zin.

Het zou nogal goedkoop zijn een dergelijke visie af te doen door te verwijzen naar de praktijk van veel zgn. groeitrainingen. Wat gebeurt op basis van diep vertrouwen in diepe gevoelens laat niet na, althans bij mij soms diep wantrouwen op te wekken, nl. wanneer voorbij wordt gegaan aan ieder waarheidscriterium van meer rationele aard. De mens is nu eenmaal een wezen dat behalve begiftigd met mogelijkheden tot diep voelen ook begiftigd is met mogelijkheden tot het gebruiken van verstand. Maar wanneer gevoel en verstand op gespannen voet verkeren, kan met evenveel recht het belang van het eerste als dat van het tweede worden bepleit, dat wil ik niet ontkennen. Evenmin heb ik er behoefte aan de positie van de humanistische psychologie te bestrijden door te ontkennen dat er zoiets als psychische gezondheid of optimaal functioneren kan bestaan. En natuurlijk is het dan ook van groot be-

lang die optimale conditie te bevorderen.

Maar hoe bevordert de arts lichamelijke gezondheid? Door ziekte te bestrijden en/of te voorkomen. En hoe stelt hij de aanwezigheid van gezondheid vast? Als afwezigheid van ziekte. Wanneer wordt een bepaalde levenswijze als gezond beschouwd? Als je er niet ziek van wordt en daardoor eventueel langer leeft. Ziek-gezond is een polair begrippenpaar, waarvan het ene begrip het andere oproept. Ik denk niet, dat er veel over gezondheid zou worden gepraat, als er geen ziekten zouden bestaan, en dat geldt naar mijn mening ook voor psychisch functioneren. Daarmee is dunkt mij de eenzijdigheid van beide uitgangspunten afzonderlijk wel voldoende uit de verf gekomen. Ik zou verder kunnen volstaan met mijn keuze voor het ene uitgangspunt, dat van de angst, te rechtvaardigen door te verwijzen naar de medische analogie: gezondheid ontstaat vanzelf als de ziekte maar bestreden wordt. Maar daar schuilt iets onbevredigends in, daarmee wordt een fundamenteel probleem ontweken.

De implicatie zou nl. zijn, dat zelfkennis uitsluitend mogelijk is en nuttig is, voor zover mensen van hun angsten verlost willen worden. De normale, gezonde conditie zou die zijn waarin mensen geen zelfkennis hebben, precies zoals het normaal en gezond is niet steeds met het functioneren van je eigen lichaam bezig te zijn. Ik denk dat hier toch de lijn al te gemakkelijk doorgetrokken wordt van lichamelijke naar mentale processen (hoezeer natuurlijk ook op het mentale vlak overmatig met zichzelf bezig zijn kan voorkomen). Het probleem van de eenzijdigheid van beide uitgangspunten vraagt een andere benadering; één waarin althans geprobeerd wordt tegenstrijdigheden te verzoenen. Die poging brengt opnieuw - hoe kan het anders! - de ander in het geding: het mentale functioneren is minder dan het lichamelijke, individueel functioneren.

De tegenstrijdigheid betreft kort samengevat, die tussen psychoanalyse als psychologie van een deficiënte menselijke werkelijkheid, en humanistische psychologie als psychologie van creatieve menselijke mogelijkheden.⁵ In zelf-anderervaring zijn mogelijkhedenbesef en werkelijkheidsbesef beide aanwezig, hoe gecompliceerd hun verhouding ook moge zijn, hoezeer onder omstandigheden het ene besef ook schuil moge gaan onder het andere. Soms gaan wij gebukt onder de ervaring van de werkelijkheid zonder mogelijkheden te zien, maar ook komt het voor dat mensen overlopen van mogelijkheden waarbij ze de werkelijkheid uit het oog verliezen. Er ontstaat nog geen moeilijkheid door aan te nemen dat zelfkennis kennis van de eigen werkelijkheid en ook kennis van eigen mogelijkheden kan zijn. Maar wanneer met mogelijkheden bedoeld wordt het creatieve, de onvoorspelbare zelfactualisering, wat valt dan te verstaan onder ware kennis van dergelijke mogelijkheden? Dat weet ik niet. Misschien zo iets als: intuïtief aanvoelen, dat men het in zich heeft, maar meer kan ik er toch niet van maken.

Echter: er is een andere weg die een brug slaat tussen werkelijkheid, mogelijkheid en het waarheidsbeginsel. En die weg toont ons Shakespeare. Shakespeare mag, dunkt mij, als onpartijdig arbiter worden beschouwd: van de meningenstrijd tussen psychoana-

lyse en humanistische psychologie wist hij nog niets af, en aan zijn vermogen psychologisch inzicht in menselijke situaties onder woorden te brengen hoeft niet getwijfeld te worden. Het interessante van het door mij gekozen motto is, dat daarin werkelijkheid en mogelijkheid verschijnen en bovendien het waarheidsbeginsel in dubbele betekenis, juist doordat de fundamentele verbondenheid tussen zelf en ander centraal staat.

To thine ownself be true,
and it must follow as the night the day,
Thou canst not then be false to any man.

Er staat niet: be thine own true self. Die uitspraak houdt een soort kortsluiting in van wat er wel staat, alsof er een monolithisch zelf zou bestaan, dat tegelijk in één adem dient te zijn en waar te zijn. Wat ik hiervoor noemde de eenzijdigheid van de humanistische psychologie interpreteer ik als een dergelijke kortsluiting. Uit veel theorie en praktijk van de 'psychology of being' komt ons als het ware het gebod tegemoet: wees authentiek! En daarin worden, bij alle aandacht voor processen, toch de moeilijkheden van één proces, nl. het waarheidsproces, wat op de achtergrond geschoven. Dat waarheidsproces en de moeilijkheden ervan hebben ermee te maken, dat het zelf en dus ook het ware zelf niet bestaat los van de ander. Hoogstens kan een afsplitsing in het zelf proberen de waarheid omtrent de zelf-anderervaring op het spoor te komen, maar dan dienen zich ook moeilijkheden aan in de vorm van angstreductie als weerstand tegen de waarheid. In de formulering van Shakespeare worden die moeilijkheden niet genoemd, maar dat er iets ingewikkelders aan de hand is dan het simpel aandoende 'waar zijn' komt behalve in de formulering ook in de context tot uitdrukking. Het geciteerde advies (van Polonius aan Laertes in *Hamlet*) is nl. het laatste van een hele reeks raadgevingen betreffende de verhouding tot anderen. Sommige daarvan, zoals 'give thy thoughts no tongue, give every man thine ear, but few thy voice', kunnen ook worden opgevat als het tegenovergestelde van 'waar zijn'. Het geciteerde besluit - en daaruit blijkt, dat het kan worden opgevat als principiële zekerheid binnen een complexe samenhang - wordt voorafgegaan door: This above all .....

Shakespeare mag als een groot kenner gelden van het kluwen van menselijke relaties, van de verstrikkingsprocessen die daarin een rol spelen. Met de oprechtheid die hij zo onvermijdelijk laat volgen als de nacht op de dag kan dan ook niet een triviaal spelletje zijn bedoeld als: alles zeggen wat je denkt, voortdurend het hart op de tong hebben. Dat blijkt zonneklaar uit de context. Hoe moet die oprechtheid dan wel worden geïnterpreteerd en uit welke rotsvaste zekerheid komt hij als onvermijdelijke consequentie te voorschijn? Dat wordt duidelijk door 'own self' te zien als het eigen zelf-anderervaringscomplex. Wie het ware karakter daarvan doorziet, doorziet hoe hij met de ander ook zichzelf voor de gek houdt en manipuleert. Hij houdt onvermijdelijk op met blindelings overgeleverd te zijn aan verstrikkingsprocessen, maar kan het eigen aandeel daarin zelf besturen, doordat hij weet hoe dat aandeel werkt. De onvermijdelijkheid berust dus - ook in de formulering van Shakespeare - volledig op een intern proces: het

is onmogelijk door te gaan met een intern proces waarvan de werking berust op het feit dat men het niet doorziet, nadat men het wel doorziet. Het belemmerende proces is daarmee zelf belemmerd en de weg is vrij voor, - en nu met een grote sprong naar de humanistische psychologie: zelfactualisering! Dat zelfactualisering in deze opvatting dan, iets, zelfs veel te maken heeft met gedrag t.o.v. anderen en geïnterpreteerd kan worden als fundamentele oprechtheid, zonder dat het nodig is die oprechtheid nader te omschrijven en te situeren binnen het tussenmenselijk kader, hoeft dunkt mij geen betoog.

De hele redenering komt er dus op neer, dat inzicht in de krachten waardoor wij als persoon bepaald zijn, toenemende beheersing van die krachten mogelijk maakt, die op zijn beurt bepaalt hoe wij als persoon worden. Met opzet heb ik in de vorige zin zijn en worden nadruk gegeven: die werkwoorden verwijzen naar respectievelijk werkelijkheid en mogelijkheid. Niet in de laatste plaats op het gebied van de zelfkennis manifesteert zich het verband tussen kennis enerzijds en macht, mogelijkheid, vrijheid anderzijds. Hier komt iets naar voren, dat - in veel ruimere zin - werd verdedigd door Monod, die ik in de inleiding ter sprake bracht. Het beginsel nl. dat ware kennis goed is. Monod toont zich voorstander van wat hij noemt kennisethiek, d.w.z. ethiek die als enig axioma het genoemde beginsel toelaat. Wat daarvan zij: op het gebied van de zelfkennis zijn kennis en toepassing van kennis niet de gescheiden grootheden die zij op ander gebied wel zijn. Ik ben inderdaad van mening dat op dit gebied toepassing van kennis geen andere beginselen nodig heeft dan die van de kennis zelf. Dat standpunt is niet alleen van theoretisch belang, maar heeft praktische consequenties. Bij het werken met groepen, waarop ik nog uitvoerig zal ingaan, komt het regelmatig voor dat aan toegenomen zelfinzicht de vraag wordt gekoppeld: maar wat doe ik ermee? Die vraag pleeg ik te interpreteren als indicatie van de onvolledigheid van het inzicht, en in veel gevallen bleek het probleem te verdwijnen, nadat het inzicht verder was toegenomen.

Nadat ik mijn bedoeling met dit intermezzo zo ongeveer heb uitgevoerd geef ik nog enkele samenvattende conclusies. De zelf-anderervaring als object van zelfkennis omvat meer dan alleen maar het angstreductiemechanisme. Toch blijft dit mechanisme als sleutel van groot belang, omdat nu juist angstreductie gemakkelijk leidt tot een vertekend beeld van de eigen werkelijkheid in samenhang met die van de ander. Ik heb betoogd dat vanuit dit uitgangspunt kwaliteiten kunnen worden bereikt die men vindt aangeduid als hoop, vertrouwen, creativiteit, zelfactualisering en die nogal eens lijnrecht tegenover efficiënt functioneren worden geplaatst, waardoor de indruk van twee gescheiden sferen ontstaat. Met het behandelen van efficiënt en optimaal als gescheiden categorieën moet men even voorzichtig zijn als met de gescheidenheid tussen zelf en ander, buitenwereld en binnenwereld, verstand en gevoel, werkelijkheid en mogelijkheid. De verabsolutering van dergelijk onderscheid verduistert het inzicht in de werkelijkheid. En daarmee bedoel ik niet, dat het onderscheid moet worden opgeheven.

Auteurs die nogal behoedzaam omspringen met het verschil tussen neurotisch en gezond zijn Angyal en Sullivan.⁶ Angyal gaat uit van de universele ambivalentie van menselijk streven, dat gemotiveerd door hoop, door vrees, en heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees kan zijn. In neurotisch gedrag kunnen gezonde componenten zijn opgenomen en omgekeerd en pas inzicht in het patroon in zijn geheel maakt kwalificatie mogelijk. Sullivan stelt, dat in een ongezonde maatschappij en vanuit deficiënte relatiepatronen het individu gedwongen kan zijn tot defensiemechanismen, wil het zich psychisch kunnen handhaven. Het 'self-system' als vorm van angstreductie moge enerzijds de ontplooiing van de persoon belemmeren, anderzijds is het in ieder geval tot op zekere hoogte onmisbaar voor de noodzakelijke aanpassing. Beide auteurs handhaven nog wel het principiële, theoretische onderscheid tussen neurotisch en gezond. De vraag kan worden gesteld, hoe ver men daarmee moet gaan. Met die vraag is, in ieder geval wat mij betreft, de grens van de kennis bereikt.

4. Een werkmodel van grenzen en structuren

De rode draad van het betoog weer opnemend zal ik nu structuurprincipes naar voren brengen waaraan de volgende eisen vallen te stellen:

- 1) Zij dienen de opvatting van zelf-anderervaring als een complex, dynamisch geheel geen geweld aan te doen, maar die opvatting dient erin tot uitdrukking te komen.
- 2) Het moet mogelijk zijn met behulp ervan zelf-anderervaring te classificeren en te interpreteren zonder dat daardoor de oneindige gevarieerdheid en nuances ervan in het gedrang komen.
- 3) Er moet voldoende empirische steun zijn voor de juistheid van de structuurprincipes.

Dat aan die eisen wordt voldaan, kan ik in deze paragraaf wat betreft de tweede maar zeer gedeeltelijk en wat betreft de derde helemaal niet aantonen. Ik herinner eraan dat de systematische presentatie van een wetenschappelijke theorie sterk pleegt te verschillen van de chaotische wijze waarop hij tot stand komt. Dat tot stand komen begon in mijn geval met het inzicht op empirische gronden dat er een beperkt aantal structuren (ik aarzelde tussen drie of vier en besloot later tot vier) moest bestaan. Die vier structuren verschijnen nu als puur speculatieve constructies, terwijl ze in eerste aanleg precies het tegenovergestelde waren: empirische vermoedens om zo te zeggen. Uiteraard zal ik de legitimering conform de drie gestelde eisen later ter hand nemen.

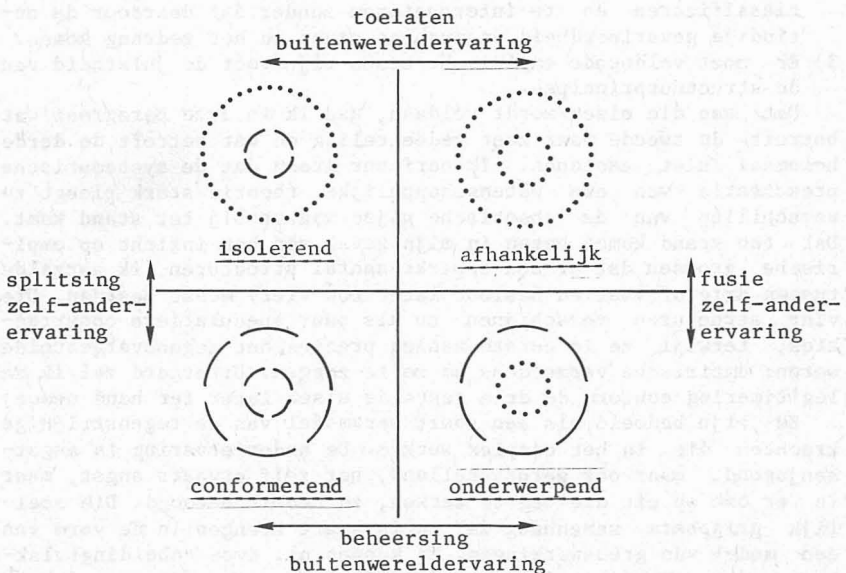
Ze zijn bedoeld als een soort werkmodel van de tegenstrijdige krachten die in het complex werken. De ander-ervaring is angst-aanjagend, maar ook geruststellend, het zelf ervaart angst, maar is er ook op uit die weg te werken, zo heb ik betoogd. Die moeilijk grijpbare samenhang zal ik in kaart brengen in de vorm van een model van grenswerkingen. Er kunnen nl. twee scheidingsvlakken worden verondersteld: tussen zelfervaring en anderervaring en tussen binnenwereldervaring en buitenwereldervaring. Dat die twee indelingen (en dus de twee scheidingsvlakken) niet samenvallen, heb ik al eerder opgemerkt. Maar wel zijn ze indelingen van het-

zelfde geheel. En juist daaraan ontlelen ze hun geschiktheid om de complexiteit in dat geheel te betrappen. Dat wil zeggen: in principe. Het zal duidelijk zijn, dat de kaart van grenswerkingen geen detailkaart kan zijn, maar een nogal grove overzichtskaart is. Dat hoeft geen enkel bezwaar te vormen, het is zelfs nodig, wil het begrippenapparaat transsituatiele geldigheid behouden.

Van de twee grenzen kan die tussen buitenwereld- en binnenwereldervaring als meer extern en die tussen ander- en zelfervaring als meer intern beschouwd worden. Immers: ook uit de diepste kern van het persoonlijk functioneren is de anderervaring niet volledig te elimineren, terwijl het onderscheid buitenwereld-binnenwereld wel enige associatie oproept met periferie-kern. Overigens dient men te blijven bedenken, dat in het hele model de reële buitenwereld niet voorkomt: het gaat steeds over buitenwereldervaring als onderdeel van persoonlijk functioneren, waarin dus zo-als gezegd zowel zelfervaring als anderervaring voorkomen. Als we nu de diepste kern die ik zoëven noemde als een soort ervarings-middelpunt denken, dan kunnen we de beide grenzen voorstellen door twee concentrische cirkels daaromheen. De buitenste markeert de grens tussen buitenwereld- en binnenwereldervaring, de binnenste geeft de dieper gefundeerde grens tussen anderervaring en zelfervaring aan. In het schema zijn die twee grenzen vier keer genoteerd. Ze komen voor in verschillende combinaties van openheid en geslotenheid.

Een structuurmodel van grenswerkingen

Voordat ik de betekenis nader uiteenzet, vestig ik - om ieder misverstand te voorkomen - nog even de aandacht op een betekenis

waaraan men niet moet denken. De termen buitenwereld en binnenwereld hebben nl. een ruimtelijke connotatie en ook de grafische weergave van grenzen in een plat vlak heeft iets met afmetingen van doen. Hoezeer ook in de beschrijvende interpretatie van psychische ervaring steeds weer terminologie van tijd-ruimtelijke aard (ook heden-verleden, diepere lagen, enz.) binnen sluipt: wezenlijk kenmerk is nu juist het niet gebonden zijn van die ervaring aan de dimensies van tijd en ruimte. Wanneer een gebeurtenis uit het verleden of een voorbije levensperiode in zijn geheel, of een ruimtelijk afwezige ander in de ervaring geactualiseerd wordt (en dat gebeurt bij iedereen bewust, half bewust of onbewust, min of meer voortdurend), dan zijn juist de emoties (en daarom gaat het hier) geen verleden tijd, of treden zij op onafhankelijk van de lijfelijke aanwezigheid van de ander. De koppeling van de ervaring aan een causaal verband van tijd-ruimtelijke aard kan - hoe juist eventueel op zichzelf genomen - de aandacht afleiden van het inzicht in de structuur van de ervaring zelf. En uitsluitend om dat laatste is het mij begonnen. Het begrijpen van die structuur vergt dus de nodige krachtsinspanning, de nodige concentratie, de nodige 'awareness', waarbij men zich losmaakt van verbanden die al te vanzelfsprekend zijn. En dat geldt waar-schijnlijk al, wanneer het zoals nu alleen nog maar om de theorie gaat en niet om iets concreets. Daarmee ben ik dan terug bij de betekenis van de vier combinaties van openheid en geslotenheid. Het gaat om vier soorten wisselwerking tussen zelf-en ander-ervaring, tussen binnen- en buitenwereldervaring, waarin steeds op een tegenstrijdige maar overigens op verschillende manier wordt geprobeerd de angst weg te werken.

Afhankelijk

Nemen wij eerst de afhankelijke vorm, de meest open structuur van de vier. Op het diepere niveau (de binnenste grens) betekent die openheid verbondenheid van zelfervaring en anderervaring. Nog een betere term is eigenlijk fusie, omdat daarin het tekort aan autonomie tot uitdrukking komt. Daarmee zijn wij meteen op het spoor van de angst, die in dit geval scheidingsangst is. Autonomie en distantie kunnen niet tot stand komen, omdat de onmacht tot zelfhandhaving leidt tot zich vastklampen van zelfervaring aan anderervaring als vorm van angstreductie.

Die tendentie vindt zijn bevestiging en versterking in de eveneens open grens t.o.v. buitenwereldervaring. Buitenwereldervaring wordt beleefd als voedend. In de combinatie van twee open grenzen komt het open, het symbiotische, de vorm van de omgeving aannemende karakter van de structuur in zijn geheel tot uitdrukking. Het tegenstrijdige zit vooral in de combinatie van enerzijds meegaande, weinig selectieve aanpassing en anderzijds receptiviteit. De openheid betekent nl., dat ook de zelfervaring, weliswaar weinig duidelijk en autonoom, maar wel ongehinderd zich naar buiten toe kan manifesteren en aanspraken op gevoed worden kan doen gelden. Tegenstrijdigheid - dat geldt voor alle vier de structuren - is op een verborgen manier ongrijpbaar. Hier valt te denken aan allerlei vormen van zich aanpassende geldingsdrang.

Tenslotte zal het duidelijk zijn, dat in de aanpassing aan de werkelijkheid vooral de verwerking van de ontbrekende ander is geblokkeerd. Emotionele bindingen aan anderen, aan omgeving, aan verleden, kunnen veelal moeilijk worden opgegeven wanneer de realiteit zulks gebiedt, waarvan depressie het gevolg kan zijn. Men vergelijkte met het psychologisch inzicht van Spinoza, die als één van zijn definities der aandoeningen vermeldt: neerslachtigheid is droefheid, ontstaan door de beschouwing van eigen machteloosheid of zwakte (no. 26).

Onderwerpend

In de onderwerpende structuur vinden wij eveneens het uitgangspunt van de fusie tussen zelfervaring en anderervaring.

Ook hier is dus tekort aan autonomie en distantie te vinden en afhankelijkheid van omgeving waarin opheffing van dat tekort wordt gezocht. Maar door de combinatie met een gesloten externe grens draagt de structuur in zijn geheel toch een ander karakter. Die geslotenheid betekent een selectieve benadering van buitenwereldervaring: de mogelijkheid tot kiezen, tot vorm geven aan, tot beheersen van wat men als relevante buitenwereld ervaart is nu aanwezig. En daarin steekt dan ook de mogelijkheid tot angstreductie: de ander kan worden gekozen, gespeeld, gemanipuleerd, beheerst, waardoor de omgeving wordt gedwongen te voorzien in de eigen behoeften. De angst hieronder is angst voor de ander die niet aan deze zelf gecreëerde vorm beantwoordt, angst voor de onberekenbare, de onvoorspelbare ander. Van scheidingsangst valt hier minder gemakkelijk te spreken, omdat door de gesloten externe grens in de structuur als geheel meer gescheidenheid is ontwikkeld.

De tegenstrijdigheid komt hierop neer, dat zelfervaring evenzeer gefuseerd is met anderervaring als in het voorgaande geval, en dat tegelijk de zelfervaring zijn onafhankelijkheid bevestigt door de anderervaring te determineren (men denke ook aan diverse vormen van aandacht trekkend, hysterisch gedrag). In het gelukken daarvan wordt angstreductie bereikt, maar door het tegenstrijdige karakter van de poging blijft altijd - latent of manifest - de angst bestaan, als angst voor overgave aan de niet te beheersen ander. De fundamentele dreiging is dus beheerst worden, gebruikt worden, die als minderwaardigheid wordt beleefd. De gescheidenheid tussen binnenwereld- en buitenwereldervaring betekent, dat het belang van de anderervaring voor de zelfervaring niet correleert met de ervaring van de werkelijke ander. Hier dus het tegenovergestelde van diepe bindingen: gemakkelijke verwisselbaarheid en vervangbaarheid van personen en onechte gevoelens. Het functioneren van Don Juan moet zeker als onderwerpend worden beschouwd!

Tenslotte merk ik nog op, dat de term onderwerpend behalve actief (onderwerpen van) ook passief (zich onderwerpen aan) kan worden verstaan: de machtiger ander bv. wordt berekenbaar en voorspelbaar door hem naar de mond te praten, men wint zijn gunsten door zich te onderwerpen. Zo ergens dan geldt hier de dialectiek van meester en knecht.

Hierna resten mij twee structuren, waarin niet fusie maar vergaande splitsing, ontkoppeling tussen zelfervaring en anderervaring het centrale gezichtspunt is (dat die gesloten interne grens geen splitsing in absolute zin betekent, behoef ik niet meer toe te lichten). Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat nu dus autonomie en distantie in de zelfervaring wel zijn ontwikkeld. In zekere zin is dat ook zo; van het soort gebrek aan autonomie waarvan hiervoor sprake was, valt niets meer te merken. Maar ik heb aangekondigd het structuurmodel in de eerste plaats te zullen hanteren als middel tot het interpreteren van vormen van angstreductie en dus rijst de vraag waar dan nu de angst schuilt. Kortweg valt te stellen: geen bedreigd zelf meer, maar een bedreigde relatie met de ander. Berust niet de ervaring van relatie op fusie tussen zelfervaring en anderervaring? In de poging de zelfervaring daaraan te onttrekken wordt ook een vorm van angstreductie bereikt, van angst nl. voor de vijandige, de kwetsende, de niet accepterende ander. Daarmee is tegenstrijdig, waardoor de angst niet definitief geëlimineerd kan worden, dat de anderervaring toch fundamentele betekenis houdt en op de een of andere manier in het complex als geheel een rol speelt. Tot zover het gemeenschappelijk uitgangspunt in beide vormen. De verdere uitwerking is, zoals in beide structuren hiervoor, verschillend.

Isolerend

In de combinatie met een open externe begrenzing, de isolerende vorm, wordt buitenwereldervaring, met inbegrip van de bedreigende aspecten daarvan, toegelaten tot binnenwereld. Het veiligheidsmechanisme treedt pas op een dieper niveau op doordat nl. de zelfervaring tracht te ontsnappen aan iedere bedreiging die de anderervaring kan inhouden. De veiligheidsoperatie is hier dus wezenlijk het mechanisme van de vlucht, de zich terugtrekkende beweging in emotioneel opzicht die zich ook kan manifesteren als afzijdigheid, onverschilligheid, enz. Van groot belang is de herkenning van het interne karakter van deze vluchtbeweging. Zonder die herkenning zijn nl. verkeerde interpretaties mogelijk, bv. van agressiviteit die op het eerste gezicht het tegendeel van vlucht lijkt te zijn. Maar afweer kan een laatste toevlucht (!) zijn, zoals sommige dieren pas vechten, wanneer er geen enkele vluchtmogelijkheid meer bestaat. De tegenstrijdigheid in de structuur valt in te zien door te letten op de aan het vluchtmechanisme tegengestelde beweging. Ontkoppeling in absolute zin van zelfervaring en anderervaring is onbereikbaar (daardoor blijft juist de tot vluchten aanzettende kwetsbaarheid bestaan), daarnaast wordt verbinding gezocht met in ruime mate toegelaten en vervolgens sterk geselecteerde anderervaring. Die beide activiteiten samen zijn te vergelijken met koorddans. Virtuositeit daarin wordt alleen bereikt door het gevoel voor labiel evenwicht niet verloren te laten gaan: wie zich overgeeft aan de illusie van stabiliteit valt naar beneden. Zo ongeveer is te verstaan hoe in de isolerende structuur bezig zijn met zichzelf en bezig zijn met anderen een vorm vinden waarvan de stabiliteit is gelegen in het labiele evenwicht. Anders gezegd: innerlijke gespletenheid

dwingt tot balanceren op het scherp van de snede, tot voortdurend letten op zichzelf en op anderen.

Ook deze structuur vertoont het kenmerk van gerichtheid op beheersing, maar het zal wel duidelijk zijn, dat dit iets totaal anders betekent dan in de onderwerpende structuur. Mede gelet op het formele verschil: interne versus externe geslotenheid, is er iets diametraal tegenovergestelds aan de hand: zelfbeheersing tegenover beheersing van anderen.

Conformerend

Die laatste conclusie levert een ongezochte overgang naar de conformerende structuur. Daar is sprake van zowel interne als externe geslotenheid. In die structuur wordt dus kennelijk gestreefd naar een synthese van wat ik zojuist diametraal aan elkaar tegenovergesteld noemde. Dat is ook zo en daarmee zijn we dan meteen op het spoor van de tegenstrijdigheid binnen die structuur, want het dialectische denken, dat de tegenstelling in de synthese laat verdwijnen, beoefen ik niet. Zoals de afhankelijke de meest open vorm van de vier is, zo is de conformerende structuur het meest een gesloten systeem. Niet in de absolute thermodynamische betekenis, maar toch genoeg om ook hier een soort entropiebeginsel te postuleren, dat is gericht op het te niet doen van vormverschillen die binnen het systeem de kop op steken. Wat met name onderdrukt, zelfs verdrongen wordt, is de differentiatie tussen zelfervaring en anderervaring. De omslag t.o.v. de isolerende structuur, die het kenmerk droeg van de beleving van overmatig verschil tussen zelfervaring en anderervaring, houdt verband met de gesloten externe grens, met gerichtheid op beheersing van buitenwereldervaring. De naam conformerend moet letterlijk worden opgevat: samen vormend (hetgeen impliceert: samen individuele vorm onderdrukkend). Niet dus als conformistisch: aangepast aan heersende politieke, of godsdienstige culturele normen. Conformerend functioneren kan zeer non-conformistische karaktertrekken vertonen. De angst in de structuur is de angst voor individuele existentie, voor eenzaamheid. Hierin herkent men in meer directe zin dan bij de andere vormen het thema van de inleiding: de onderdrukking van angst voor eenzaamheid in zingevende verklaringen samen met anderen. Deze angst moet wel worden onderscheiden van afhankelijke scheidingsangst: daarin immers ontbreekt gerichtheid op individualiteit geenszins, maar bestaat onmacht die te bereiken. Niet moeilijk valt in te zien het obsessieve, dwangmatige karakter van de conformerende structuur. De interne onderdrukking en verdringing van verschillen tussen zelfervaring en anderervaring kan naar buiten toe aanleiding geven tot fanatieke overtuiging gepaard met afweer van wie er anders over denkt. De werking van het selectieve systeem betekent dus dat ook binnenwereld- en buitenwereldervaring een weinig gedifferentieerd geheel vormen. Het 'wie niet voor mij is, is tegen mij' past in dit kader.

Wat minder voor de hand ligt het inzicht dat het ook hier in laatste instantie niet om een bedreigd zelf, maar om een bedreigde relatie met de ander gaat. Meer oppervlakkig bezien lijkt het

toch of hier anders dan in de isolerende structuur gebrek aan autonomie centraal staat. Maar die schijn bedriegt. Zelfopoffering, identificatie met een ideaal, met een groter belang dan het eigen belang, door dik en dun kunnen vasthouden aan zekerheden, enthousiaste daadkracht in groepsverband, om maar enkele verschijningsvormen te noemen die met conformerend functioneren kunnen samenhangen, zijn van andere orde dan willoze meegaandheid of opportunistisch manoeuvreren waaraan de autonome zelfervaring ontbreekt. Die is er wel in conformerend functioneren, maar hij dient voortdurend tegelijk autonome anderervaring te zijn. De wezenlijke onmogelijkheid van dergelijk samengaan betekent dat die relationele zekerheid nooit definitief kan zijn, maar altijd bedreigd wordt door angst voor kritiek, angst te worden afgewezen, angst om tegen te vallen. Welke angst dan weer gereduceerd wordt in de poging te voldoen aan de norm van de zelf-anderidentificatie, wat die ook maar inhoudt.

Tenslotte wil ik nog een mogelijk misverstand voorkomen: ook conformerend functioneren, hoezeer daarin het 'samen met anderen' uitgangspunt is, is een belevingswijze van het individu en niet iets dat 'alleen maar in groepen' kan gebeuren. In groepen kan van alles gebeuren, maar dat is nu niet aan de orde.

Hoofdstuk II

Processen van kennen, ervaren en gedragen

1. Kaart en territorium; weten dat en weten hoe

In het vorige hoofdstuk ben ik er op uit geweest een soort grammatica van grenswerkingen te ontvouwen. Het ging mij om het inzicht in structuurprincipes van fundamentele aard die in de zelf-anderervaring verborgen zijn en tot uitdrukking komen.

(Verborgen zijn en tot uitdrukking komen is in dit geheel, zoals in zoveel andere, helemaal geen tegenstelling; ik denk dat zulke kwalificaties samengaan voor de meeste complexe gehelen). Ik ben mij ervan bewust, dat er heel wat vragen kunnen worden gesteld naar aanleiding van wat ik heb behandeld. Nochtans is het niet mijn bedoeling allerlei vragen min of meer systematisch op het rijtje nu af te gaan afwerken. Ik denk nl. dat daarvan een averechts effect het gevolg zou kunnen zijn. De indruk nl. dat niets belangrijker is dan een zo volledig mogelijk inzicht in de structuurprincipes.

Inzicht in structuurprincipes, inzicht in de grammatica van de zelf-anderervaring en wisselwerking is geen zelfkennis. In de formulering van Alfred Korzybski: de kaart is niet het territorium en de naam is niet de benoemde zaak.¹ Nu zal het niet gauw gebeuren, dat iemand probeert Frankrijk te leren kennen, uitsluitend door de kaart van Frankrijk zeer nauwgezet te bestuderen. Nog minder waarschijnlijk is het, dat hij probeert Frankrijk te leren kennen door de kaart van Duitsland te bestuderen. Maar op het gebied van zelfkennis zijn dergelijke grove misvattingen ineens veel minder onwaarschijnlijk. Waarom? Omdat het object van die kennis zo ongrijpbaar is en omdat het kennend subject niet de positie van de onbevangen, onbevooroordeelde waarnemer van het landschap kan kiezen. En dus ligt het voor de hand niet alleen steun en zekerheid te zoeken bij de kaart, waar niets tegen is, maar zich a.h.w. aan de kaart vast te klampen en zelfs over het hoofd te zien, dat men de verkeerde kaart in handen heeft.

Nogal eens heb ik het meegemaakt; dat mensen na kennis te hebben genomen van de vier vormen die ik in het vorige hoofdstuk heb

uiteengezet, zichzelf snel kwalificeerden als behorend tot dit of dat type om vervolgens allerlei vragen te stellen over de betreffende structuur. Wel heb ik de vier structuren een werkmodel genoemd, maar die manier van werken stond mij daarbij niet voor ogen. De verwarring tussen kaart en landschap doet denken aan de anekdote van twee Hongaarse edellieden, die op de jacht verwaald voor het eerst van hun leven een kaart raadpleegden. Na intensieve bestudering daarvan riep de één het eureka uit en wees op een heuvel in de verte. Nadat zijn metgezel die ook had gesignaleerd, concludeerde hij trots: daar zijn we!

Voor positiebepaling met behulp van een kaart is meer nodig dan het lezen van de kaart en dat is de reden, waarom ik bij de verdere behandeling er niet naar streef de kaartkennis zo snel mogelijk zo volledig mogelijk te laten worden. Er is een heel andere kwestie die tot uitdrukking komt in de waarschuwing van Spinoza 'dat het, zolang wij bezig zijn de dingen te onderzoeken, nimmer geoorloofd is een gevolgtrekking te maken uit abstracte begrippen en wij ons terdege moeten in acht nemen dat wij niet zuivere verstandelijke dingen verwarren met werkelijk bestaande'.²

Nu is en blijft natuurlijk de beperking van niet alleen mijn maar van ieder boek over zelfkennis, dat het werkelijk bestaande zelf-andercomplex van de lezer volstrekt buiten beschouwing blijft. Gelukkig is er naar mijn mening een beschouwingswijze mogelijk, die weliswaar zich blijft bewegen op het algemeen menselijke vlak, maar die toch het gesignaleerde probleem niet ontwijkt. Het gaat mij om de tegenstelling zowel als het verband tussen structuur en proces. Die twee termen of ook: structuralisme en functionalisme vindt men nogal eens in één adem genoemd. Een lange uitweiding over wat daar zoal mee bedoeld kan zijn, lijkt mij voor mijn doel volstrekt overbodig. Structuren geven aanleiding tot een bepaalde manier van functioneren, tot processen, en uit processen kristalliseren weer structuren uit. Het structurele gezichtspunt is dus meer statisch, en de werkelijkheid als proces gezien is een dynamische werkelijkheid. De anthropoloog Bateson pleit in zijn boek Nature and mind voor een zigzag koers tussen structuur en proces. Daarbij wordt alternerend een tijdlang het ene en dan weer het andere gezichtspunt gevolgd.³ In zo'n werkwijze kan ik mij uitstekend vinden, omdat hij mij goed lijkt te passen bij mijn onderwerp. Mensen functioneren in relatie tot anderen en dat proces heeft een structurele neerslag die op zijn beurt aanleiding geeft tot processen. Nadat ik in het vorige hoofdstuk het structurele gezichtspunt centraal plaatste en slechts terloops processen noemde, zal ik nu proberen het complement, dus de procesbenadering enig reliëf te geven. Pas die twee benaderingen samen leveren dan, naar ik hoop, het beeld van het complexe geheel waarom het mij is begonnen.

Met die werkwijze hangt nog iets anders samen, nl. het achterwege blijven van voorbeelden in het betoog. Voorbeelden kunnen uiterst verhelderend werken, dat wil ik niet ontkennen, maar ze kunnen ook zeer disfunctioneel zijn, nl. dan wanneer ze de aandacht op zichzelf vestigen en niet op datgene dat ze bedoelen te illustreren. Dat risico nu lijkt mij in het bijzonder aanwezig te zijn, wanneer het er om gaat een complex geheel als zodanig en

dus niet als optelsom van onderdelen te begrijpen. Het is dan nodig eerst het geheel in grote trekken zichtbaar te maken, waarna pas duidelijk kan worden waarvan een voorbeeld eigenlijk een voorbeeld is. De lezer die nu eindelijk wel eens wil kennismaken van sterke staaltjes van een onderwerpende structuur of van afhankelijk functioneren e.d. moge ik dus verzoeken nog wat geduld te oefenen.

Om de procesbenadering in verband met het probleem van de zelfkennis nader te introduceren gebruik ik een onderscheid dat bekend werd door de behandeling ervan door de filosoof Gilbert Ryle, het onderscheid nl. tussen weten dat en weten hoe.⁴ Bijvoorbeeld (terwille van het onderdeel kan het geen kwaad!): wie zijn moedertaal correct spreekt, past een aantal grammaticale regels toe, zonder dat die toepassing is gebonden aan het kennen van de regels. Dat is dan weten hoe. Omgekeerd is het mogelijk, dat men grammaticale voorschriften van een vreemde taal heeft geleerd en er (nog) niet in slaagt ze in voldoende mate correct toe te passen. Dat is weten dat. Natuurlijk kunnen weten hoe en weten dat samengaan, zoals het geval is bij de meeste vaardigheden die men heeft aangeleerd en op enig niveau beoefent, of het nu schaken, muziek maken of voetballen betreft.

Ryle lijkt in zijn betoog een zekere voorkeur te hebben voor weten hoe, een voorkeur die samenhangt met de centrale these van zijn boek: de bestrijding van het dogma van het spook in de machine, d.w.z. van de geest die het lichaam bestuurt. De veronderstelde tegenstelling tussen lichamelijk en geestelijk brengt mee het geloof dat de intelligente uitvoering van een handeling uit twee processen moet bestaan, één van doen en één van theoretiseren.

Nu kan ik best met hem meegaan, als het spook als een verstandelijk spook wordt opgevat: inderdaad is het een intellectualistische legende dat menselijke handelingen altijd beginnen met een soort afgesplitste mentale activiteit.

Maar er is volgens mij een ander, een reëel spook, dat niet voortkomt uit de tegenstelling lichamelijk-geestelijk, maar juist uit de verbondenheid of beter nog de eenheid van die twee en bovendien uit de verbondenheid van mensen met elkaar. Ik bedoel de emotionele betrokkenheid van mensen in elkaar die op lichamelijk en geestelijk vlak tot allerlei verschijnselen aanleiding geeft die zeker niet kunnen worden afgedaan als intellectualistische legende. Het weten hoe verschijnt dan in een nieuw perspectief: niet alleen kan men er de oordeelkundige, verstandige, bekwame beheersing van bepaalde handelingen mee aanduiden, maar ook een neurotisch proces van angst en angstreductie is een vorm van weten hoe (anderen in het nauw te drijven of aan zich dienstbaar te maken bv.). In zo'n geval zou de aanvulling van weten hoe met weten dat juist een stap in de goede richting kunnen betekenen. En er zijn dan toch weer twee processen: dat op het uitvoerende vlak en dat van de reflectie op die uitvoering.

Intussen heb ik met deze aanvulling, die ook een bezwaar inhoudt tegen de m.i. te eenzijdige opvatting van Ryle, niets willen afdingen op het belang van het onderscheid tussen weten hoe en weten dat. Essentieel is daarbij dat weten hoe niet in termen

van weten dat kan worden gedefinieerd en omgekeerd.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de zelf-anderervaring een vorm van weten hoe impliceert, waarbij regels en voorschriften worden toegepast die niet of maar zeer ten dele als weten dat worden gekend. Omgekeerd valt van zelfkennis die uitsluitend de vorm van weten dat heeft, die dus van een zuiver intellectueel gehalte is, niet te verwachten dat daarvan enige invloed op weten hoe uitgaat. Meer wil ik er in deze inleidende paragraaf niet over zeggen.

In wat volgt, zal ik de problematiek nader ontwikkelen door in te gaan op een drietal processen, kort aan te duiden als het kenproces, het herhalingsproces en het verstrikkingsproces.

2. De juiste afstand

Wie een proces wil analyseren, moet niet al zijn aandacht op het produkt van dat proces richten. De vraag die ons nu dient bezig te houden luidt dus niet: wat is zelfkennis? maar: hoe ontstaat zelfkennis? Wanneer ik op die vraag antwoord: ware zelfkennis ontstaat onder dezelfde conditie waaronder alle ware kennis ontstaat, dan lijkt het er misschien op, dat ik mij op een makkelijke manier van de zaak af wil maken. Ik verwacht aan te kunnen tonen dat dat niet zo is, en dat dit gezichtspunt ons inzicht aanzienlijk kan verdiepen. Daartoe is dan wel eerst een tamelijk lange uitweiding nodig.

Het ontstaan van kennis vooronderstelt een subject dat tegelijk gescheiden is van en verbonden is met een object. Het is van essentieel belang die dubbele conditie in het oog te houden. Nogal eens valt de nadruk op één aspect: het belang van subject-objectplitsing als voorwaarde voor het ontstaan van objectieve kennis. Maar wanneer die subject-objectplitsing absoluut is, kan er natuurlijk geen enkele kennis ontstaan. Sommig psychologisch onderzoek laboreert aan het euvel, niet van de subjectieve betrokkenheid van de onderzoeker, maar van de poging alle subjectieve betrokkenheid te elimineren. Die poging is tot mislukken gedoemd en leidt tot schijnexactheid en weinig interessante uitkomsten, omdat men verzuimd heeft de conditie te creëren die optimaal is, voor zowel de scheiding van als de verbondenheid met het object. Wil men een ander voorbeeld, dan valt te denken aan de onpartijdige buitenstaander die een conflict tussen partijen beoordeelt. Die onpartijdigheid garandeert wel onwetendheid aan het begin van de procedure, maar dat is niet hetzelfde als de garantie van objectiviteit aan het eind ervan. De omzetting van onwetendheid in objectieve kennis kan alleen tot stand komen langs de weg van communicatie met partijen. En in dat proces van communicatie - het woord zegt het al - wordt de buitenstaander gedeeltelijk binnenstaander in iets gemeenschappelijks.

Het ontstaan van objectieve kennis kan natuurlijk ook worden tegengehouden doordat subject en object te weinig gescheiden zijn. Een eenvoudig voorbeeld van kennis is het volgende. Wanneer ik op een mooie zomeravond in de tuin zittend tegen mijn gezelschap zeg: 'kom, laten we naar binnen gaan, de aarde is verder gedraaid', dan zal die mededeling waarschijnlijk eerder worden

opgevat als behoefte aan grappig zijn, dan als behoefte aan objectiviteit. Onze afstand tot het zonnestelsel is te klein om in de ervaring de zon te laten ophouden met opgaan en ondergaan, nu eens wel en dan weer niet te schijnen.

Het kan natuurlijk niet in mijn bedoeling liggen de dubbele conditie die ik heb gestipuleerd als voorwaarde voor het ontstaan van objectieve kennis in al de vormen waarin hij kan verschijnen nader uit te werken. Die vormenrijkdom is onuitputtelijk, afhankelijk van het object van de kennis. Het universele karakter van het grondprincipe waarom het mij wel is begonnen kan nog worden onderstreept door te wijzen op de bekende tegenstelling rationalisme-romantiek. Rationalisme en romantiek als stijlen van wetenschapsbeoefening werden door vroegere en latere auteurs gesignaleerd op verschillende wetenschapsgebieden. Ook zonder argumentatie lijkt mij de conclusie aannemelijk dat in de romantische stijl subjectieve betrokkenheid van de onderzoeker en in de rationalistische diens objectgerichtheid overheerst. Hieruit zou kunnen volgen, dat de hoogst mogelijke objectiviteit wordt bereikt wanneer beide tendenties met elkaar in evenwicht zijn. Het is misschien geen toeval dat Spinoza, wiens naam ik al te vaak heb genoemd om mij niet te hebben verraden als een bewonderaar van zijn leer, twee soorten navolgers kent: degenen die door zijn rationalisme worden aangesproken en degenen die vooral de mystieke aspecten in zijn filosofie zoeken. Wanneer ik dus de conditie waaronder ware kennis ontstaat zeer kort samenvat als: de juiste afstand, dan zal dunkt mij niemand die uitdrukking te letterlijk of te simplistisch opvatten en zal hoop ik ieder het belang van dat principe onderschrijven.

Laat ons terugkeren naar de vraag hoe zelfkennis ontstaat. De idee zelfkennis houdt, zoals nu eenmaal voor alle kennis geldt, de aanname van een subject-objectverhouding in, maar nu is er geen extern maar een geïnternaliseerd object.

Het lijkt mij overbodig een uitvoerige discussie te ontketen over de vraag wat het kennend subject en wat precies het object is. Het ontbreken van fysieke gescheidenheid tussen die twee moet niet worden geïnterpreteerd alsof daardoor iets plotseling vaag en ongrijpbaar is geworden dat in andere gevallen van kennis steeds glashelder vaststaat. Mensen kunnen zich tot op zekere hoogte bewust worden van hun eigen zelf-anderervaring; het is eigenlijk niet nodig er veel meer over te zeggen. Misschien is het zelfs verkeerd, omdat daardoor onjuiste fixaties in de hand kunnen worden gewerkt, zoals de stringente scheiding tussen verstand (kennend subject) en gevoelens (object). Wat van belang is, is het proces waarin de kennis ontstaat: de interne dialoog, die wij voeren in aansluiting met de externe dialoog met anderen.

In die interne dialoog kunnen zo goed als in de externe kortsluitingen en blokkades optreden, die belemmerend werken op het ontstaan van kennis, inzicht en bewustheid. En daarmee zijn we dan terug bij het principe waarvan ik heb verdedigd dat het wel belangrijk is: dat van de juiste afstand. Er is natuurlijk sprake van een tautologie wanneer ik stel, dat de juiste afstand die psychische conditie is waarin de genoemde kortsluitingen en blokkades niet optreden. Dat betekent alleen maar dat de juiste af-

stand eventueel op twee manieren kan worden gedefinieerd: positief en negatief, als afwezigheid van .....

Voor de positieve definitie ervan zijn allerlei aanknopingspunten in psychologische literatuur te vinden: begrippen als congruentie, integratie, psychologische vrijheid, flexibiliteit, enz. Het zal wel duidelijk zijn, dat dergelijke begrippen ook de kwestie van optimaal functioneren of psychische gezondheid die ik eerder aanroerde, in het geding brengen. Wanneer ik nu trouw blijf aan mijn uitgangspunt, en dat lijkt mij in ieder geval juist, dan dien ik niet te kiezen voor die positieve definitie. Ik heb immers voorkeur getoond voor de definitie van gezondheid als afwezigheid van ziekte en mij huiverig getoond voor een boven de werkelijkheid zwevende norm van psychische gezondheid, van waaruit de werkelijkheid kan worden geïnterpreteerd als er wel of niet aan beantwoordend. Ik heb er geen enkel bezwaar tegen, wanneer mensen zich ontwikkelen tot optimale zelfen, mits dit gebeurt vanuit de zelfkennis. Het proclameren van het optimale zelf als ideologie leidt niet tot een dergelijk resultaat.

Daarmee heb ik de vraagstelling dus ontwikkeld tot die van de negatieve definitie van de juiste afstand. Anders gezegd: is het mogelijk verkeerde afstanden te definiëren? En dat brengt mij terug op het structuurmodel. Dat structuurmodel heb ik in het vorige hoofdstuk gepresenteerd als een kaart, een soort grammatica met betrekking tot de zelf-ander ervaring. Het ging dus over het object van de zelfkennis, los van de relatie tot het kennend subject. Dat klinkt misschien nogal ingewikkeld, maar opnieuw gaat het om iets dat bij het tot stand komen van allerlei kennis heel vanzelfsprekend is. Wie het gedrag van vogels of roofdieren in de natuur wil bestuderen, gaat er toch ook niet van uit, dat zijn studieobject er geen enkel bezwaar tegen heeft door de onderzoeker benaderd te worden tot op welke afstand deze maar nodig oordeelt. Mensen plegen nogal eens bezwaar te hebben, wanneer andere mensen hun diepste drijfveren willen onderzoeken, en dat ze evenmin altijd gelukkig zijn met het vooruitzicht hun eigen diepste drijfveren te leren kennen, mag sinds het werk van Freud algemeen bekend worden verondersteld. Kortom: het object van de kennis kan zijn eigen moeilijkheden opleveren wat betreft het vinden van de juiste afstand.

Dat doen de vier object-structuren van zelf-anderervaring ook en ik zal ze daarom nu interpreteren met het oog op de gevolgen voor de subject-objectverhouding. Daartoe is eigenlijk maar één veronderstelling nodig, die mij nogal plausibel lijkt. Nl. een soort polarisatie van de zelf-anderervaring, waarbij de zelfpool zich richt naar het kennend subject toe en de anderpool daarvan af. (Ik herinner eraan dat de angstreductie uitgaat van de zelfpool). Een simpele redenering leidt dan tot het volgende. Een open binnengrens, gefuseerde zelf-anderervaring leidt ertoe dat het kennend subject naar het complex toe getrokken wordt, dus grote subjectieve betrokkenheid. Een gesloten binnengrens impliceert splitsing ook t.o.v. het kennend subject, dus kleine subjectieve betrokkenheid. Een open buitengrens betekent openheid voor buitenwereldervaring, dus hoge objectgerichtheid (waarbij men niet dient te vergeten, dat buitenwereldervaring ook zelf-an

derervaring is; het object is dus niet de buitenwereld!). Een gesloten buitengrens houdt dan in lage objectgerichtheid. Deze omschrijvingen completerend geldt dan nog: de psychologische afstand tussen subject en object is groot bij kleine subjectieve betrokkenheid en lage objectgerichtheid; de afstand is klein bij grote subjectieve betrokkenheid en hoge objectgerichtheid.

Waarschijnlijk iets makkelijker te hanteren dan al deze abstracte definities afzonderlijk zijn de conclusies waartoe zij leiden en waarom het is begonnen. Het beste kunnen de vier structuren paarsgewijs worden vergeleken als elkaars antipode. De subject-object afstand is het kleinst in de afhankelijke en het grootst in de conformerende structuur, als respectievelijk de meest open en de meest gesloten vorm. Lage objectgerichtheid, kleine subjectieve betrokkenheid (conformerend) bemoeilijken het tot stand komen van de interne dialoog tussen subject en object: de grote afstand is a.h.w. nauwelijks overbrugbaar. Het kennend subject heeft aan zichzelf genoeg, men zou kunnen zeggen: gevoels die niet passen bij het overheersende systeem van opvattingen en overtuigingen worden geëlimineerd, c.q. blijven verdrongen, gedissocieerd (Sullivan). De kleine afstand in de afhankelijke structuur blokkeert de interne dialoog op een heel andere manier: niet door een onoverbrugbare kloof, maar, weinig exact geformuleerd, doordat de partners elkaar voordurend in de rede vallen. Vanuit grote subjectieve betrokkenheid kan de veelheid van gegevens die door hoge objectgerichtheid beschikbaar komt, absoluut niet adequaat worden verwerkt. Tegenover conformerende overmatige ordening die de werkelijkheid onderdrukt, staat hier een ongeordende, chaotische en daardoor slecht gekende werkelijkheid.

De beide andere structuren zijn asymmetrisch, maar in die asymmetrie eveneens elkaars tegengestelde. De subject-object afstand kan niet als groot of klein worden gekenschetst, maar wel als onevenwichtig samengesteld. In de isolerende combinatie van hoge objectgerichtheid en kleine subjectieve betrokkenheid komt naar voren wat ik eerder het uitgangspunt van rationalistische wetenschapsopvatting noemde. Hier is kenmerk de behandeling van de eigen zelf-anderervaring als een object, waar men buiten blijft staan. In concreto kan dat naast objectieve gerichtheid aanleiding geven tot vervreemding, onverschilligheid, gebrek aan warmte, aan eigenliefde, aan interesse ook in zichzelf enz. Daaraan tegenovergesteld is de onderwerpende combinatie van lage objectgerichtheid en grote subjectieve betrokkenheid bij de zelf-anderervaring, die aanleiding kan geven tot een vertekend beeld ervan, tot geromantiseerde, gedramatiseerde, geëxalteerde vormen van zelfkennis en zelfexpressie, waarin eventueel (afhankelijk van de graad van lage objectgerichtheid) het waarheidsgehalte gering en de onechtheid groot is.

De negatieve definitie van de juiste afstand is, naar ik aanneem, met bovenstaande uiteenzetting wel voldoende uit de verf gekomen. Hoeveel verder zijn we nu gekomen met het antwoord op de vraag: hoe ontstaat ware zelfkennis? Op het eerste gezicht misschien teleurstellend weinig. Gebleken is dat subject en object elkaar kunnen beïnvloeden op verschillende manieren, die alle

verhinderen dat de juiste afstand tot stand komt. En dat komt op hetzelfde neer als de uitspraak dat het mechanisme van angstreductie de blokkades en de kortsluitingen veroorzaakt in het contact met zichzelf. Strikt genomen volgt hieruit, dat ware zelfkennis pas kan ontstaan als het zelf en daarmee de zelf-anderrelatie eerst is veranderd. Tenzij natuurlijk de juiste afstand gedefinieerd als afwezigheid van de besproken condities reeds bestond, wat niet hoeft te worden uitgesloten. Maar die norm kan niet worden geproclameerd tot werkelijkheid, heb ik gezegd, en het is dunkt mij heel duidelijk waarom niet. Aannemend dat de werkelijkheid in zeer belangrijke mate wordt gekenmerkt door het wel optreden van sociale angst en angstreductie is dan ook duidelijk waarom de cultuurontwikkeling op het gebied van de zelfkennis zo traag vordert, trager dan wanneer het er om gaat de geheimen van de materie te ontraadselen.

De ontwikkeling van zelfkennis en daarmee gepaard gaande verandering zal dus meestal niet de vorm van een blikseminslag vertonen. Maar daarom hoeven we niet pessimistisch te zijn. De ervaring van vele jaren in het werken met groepen heeft mij geleerd, dat de grammaticale principes die ik heb ontvouwd in het individuele geval kunnen worden toegepast op de concrete situatie. (Hoe komt later aan de orde). Die toepassing leidt tot een vorm van 'weten dat over weten hoe'. Weten hoe is vaak superieur aan weten dat, bv. wanneer het gaat om de beheersing van taalkundige grammatica. Maar hier gaat het over grammatica waarvan de toepassing de communicatie verstoort. En dan kan 'weten dat over weten hoe' een eerste stap zijn van reïnterpretatie, waarop een moeizaam proces van zwoegen volgt. Dat zwoegen is onvermijdelijk omdat een meer bevredigende vorm van weten hoe niet in termen van weten dat kan worden geformuleerd, zo min als een schaakmeester een rijtje winnende zetten in zijn hoofd heeft, voordat hij aan de partij begint. Hoogstens weet hij iets over de eerste stappen: de openingszetten. Maar dat die meer bevredigende vorm kan worden ontwikkeld, heb ik talloze malen waargenomen bij anderen en zelf aan den lijve ervaren. En dat stemt mij niet tot pessimisme.

3. 'Dezelfde zaak' en ervaringscontinuïteit

De vraag die na het voorgaande gedeelte misschien voor de hand ligt, is of het proces van zwoegen niet kan worden versneld of vergemakkelijkt, door te beschikken over een positieve definitie van de juiste afstand: je weet dan tenminste waar je naar toe moet werken. Heeft niet de schaakmeester te allen tijde een helder besef van het einddoel: het mat zetten van de tegenstander?

Wat het antwoord op die vraag betreft kan ik kort zijn door te verwijzen naar wat ik eerder zei over psychische gezondheid, en verder door op te merken dat natuurlijk de idee 'juiste afstand' niet zo dwangmatig mag worden opgevat, als zou die voor iedereen precies dezelfde zijn. Bovendien kan dan nog worden gesteld, dat de verwachting dat het sneller en makkelijker kan, een illusie kan blijken. Freud, wiens beroemde uitspraak: wo Es war, soll Ich werden, kan worden opgevat als formulering van het doel van de zelfkennis, liet daar onmiddellijk op volgen (en misschien is het

geen toeval, dat die toevoeging heel wat minder vaak wordt geciteerd!): Es ist Kulturarbeit, so wie die Trockenlegung der Zwi-dersee.⁵ Zeer bekend is ook de slotzin van Spinoza's Ethica: al het voortreffelijke is even moeilijk als zeldzaam. Wat is er bv. zo voortreffelijk, moeilijk en zeldzaam? Naar vlak voor de slotzin o.a. werd gesteld: zich bewust te zijn van zichzelf. De menselijke deugd, de gelukzaligheid, de volmaaktheid blijven bij Spinoza geenszins buiten beschouwing, maar hun verband met de kennis is onlosmakelijk. Spinoza erkent als enige grondslag van de deugd het handhaven van de bestaanskracht van het individu onder leiding der rede, en dat betekent het hebben van adequate voorstellingen bij het handelen. Kracht, deugd en rede zijn begrippen die dan dus synoniem zijn.

Een soort methodologische probleemstelling nu: hoe stel ik de juiste afstand in, waardoor de adequate voorstellingen als rijpe vruchten in de schoot vallen, is wel geschikt om vakantiefoto's te maken, maar de volautomatische camera die men op het landschap van de eigen geest kan richten, houd ik voor onmogelijk. Een beschrijving ervan, dat is dus van de optimale vorm van 'weten hoe', zal ik dan ook maar niet proberen te geven. Wat wel kan, is iets anders. Aannemend dat adequate voorstellingen op het gebied van de zelfkennis wel bestaanbaar zijn (en zonder die aanname zouden we helemaal niet kunnen beginnen) kan worden geprobeerd het verschil tussen adequate en inadequate voorstellingen op het spoor te komen. Als dat zou lukken is er toch iets, misschien zelfs veel bereikt, want dan moet het mogelijk zijn om 'blind zwoegeen' te voorkomen.

Opnieuw levert Spinoza een aanknopingspunt, in een uitspraak die ik in dit geval door Lacan geciteerd aantrof: cogitatio adequata semper vitat eandem rem, een adequate denkwijze vermijdt steeds dezelfde zaak.⁶ De veronderstelling ligt dus voor de hand, dat het een kenmerk van inadequate voorstellingen zou kunnen zijn dat ze steeds op dezelfde zaak blijven gericht.

Ik geef nu eerst een eenvoudig praktisch voorbeeld, waarin blijkt dat een inadequate voorstelling ertoe leidt met dezelfde zaak bezig te blijven. Gesteld u zit in de trein op enige afstand van iemand die een krant leest, zo ver verwijderd dat u de koppen juist niet kunt lezen. U doet met toenemende inspanning herhaalde pogingen om het vage en verwarde letterbeeld te ontcijferen, die steeds mislukken, maar die wel uw nieuwsgierigheid zowel als uw irritatie vergroten. Tenslotte besluit u de juiste afstand te zoeken door langs uw medepassagier te lopen. Nadat u gelezen hebt wat er staat, en teruggekeerd bent naar uw zitplaats, constateert u, dat u nu ook van daaraf de koppen glashelder kunt lezen, waarna iedere behoefte om u nog met dezelfde zaak bezig te houden is verdwenen. Deze analogie uit de waarnemingspsychologie levert nog een aardige associatie met de flexibiliteit van het begrip juiste afstand (en verder met de invloed van het weten op het zien) maar daarom is het mij niet begonnen. Wel om de combinatie van inadequate voorstelling, mislukte poging, en bezig blijven met dezelfde zaak.

Iedere analogie gaat mank, en in welk opzicht dat met deze het geval is, lijkt niet zo erg verborgen te zijn. De activiteit van

de treinpassagier kan moeilijk worden gekenschetst als weten hoe, maar was (voordat hij opstond) juist niet weten hoe. Toch is het verschil in dit geval niet zo erg principieel. De combinatie van inadequate voorstelling, mislukte poging en bezig blijven met dezelfde zaak die ik op het oog heb, is natuurlijk een vorm van niet weten hoe, maar één die wel en juist diep is gefundeerd en vast is verankerd in de ervaring en die daardoor, zeker naar buiten toe, de indruk maakt van wel weten hoe. Het gaat om het zekerheid verschaffende mechanisme van angstreductie, waarbij de term weten enigszins misleidend werkt, omdat die, zo hij al niet verwijst naar bewuste activiteit, dan toch de relatief gemakkelijke toegankelijkheid van de fenomenen voor die bewuste activiteit vooronderstelt. En die ontbreekt nu juist, eerder is er sprake van verzet daartegen omdat het kennen van de waarheid angstverwekkend is.

Daarmee is naar voren gekomen, waarin de analogie werkelijk mank gaat. Om hem in orde te brengen, moet er een erg kunstmatige veronderstelling worden gemaakt. De treinpassagier ontcijfert de krantekoppen op een verkeerde manier, is daarmee tevreden, maar vertrouwt tegelijk de zaak niet erg. Hij blijft de lectuur nu voortdurend herhalen om zijn gebrek aan vertrouwen in de juistheid van zijn waarneming de kop in te drukken, maar in die poging manifesteert zich ook het gebrek aan vertrouwen, want steeds opnieuw kost het moeite om te zien wat er staat en dreigt het gevaar dat er iets wordt waargenomen dat niet valt te ontcijferen. Helemaal klopt het ook nu nog niet. Om de laatste stap te doen naar de werkelijkheid die ik wil beschrijven, is het nodig ervan af te zien, dat het steeds om dezelfde zaak gaat, met de nadruk op zaak.

Het proces dat ik bedoel, betreft niet relaties met zaken maar relaties met mensen. In dat proces spelen allerlei zaken, soms van zeer uiteenlopend karakter, een rol. Het is natuurlijk een overbekend feit dat, wanneer er 'iets' in een relatie gestoord is, dit iets zich op de meest uiteenlopende terreinen kan manifesteren, en dat het dan weinig helpt over zaken te praten, omdat men dan niet praat over oorzaken maar over gevolgen. Of wanneer men een causale denkwijze wil vermijden, wat ik hier juist acht, over steeds nieuwe transformaties van dieper liggende structuurprincipes die zelf buiten beschouwing blijven.

En daarmee zijn we bij de kern: de structuur genereert het proces als een stroom van transformaties. De zelf-anderervaring is niets anders dan een min of meer relatiegebonden (die kant van de zaak laat ik nog even buiten beschouwing) stroom van transformaties van structuurprincipes. Wisselend naar de vorm van het moment en heel wat constanter, gelet op de diepere ervaringsstructuur die erin tot uitdrukking komt. Het gaat dus niet zozeer over bezig blijven met dezelfde zaak, maar veeleer over: bezig blijven vanuit dezelfde structuur.

Voor Lacan, wiens denkwijze hier in bepaald opzicht goed bij aansluit, is het onbewuste een structuur van betekenisverleners, die is georganiseerd analoog aan een taalkundige grammaticale structuur.⁷ Daaruit blijkt goed, hoe men op een dwaalspoor raakt door te zoeken naar geïsoleerde kenmerken die zichzelf als

zodanig herhalen. Een grammaticale structuur is altijd aanwezig, maar men ontdekt hem niet door zich af te vragen welke woorden altijd onderwerp, welke altijd lijdend voorwerp zijn en ook niet door te zoeken naar de structuur in zuivere vorm die ergens als de ziel in het lichaam verborgen moet zitten. Precies zo is het onzinnig om gedragskenmerken of bepaalde ervaring die uit de context zijn losgemaakt te willen interpreteren met behulp van het structuurmodel. Zo min als de deur onderwerp is, is agressief gedrag onderwerpend, behoefte aan contact afhankelijk en iedere neiging om zich terug te trekken isolerend. Wel is er herhaling, wel is er hetzelfde, maar alleen de analyse van complexe gehelen kan leiden tot de ontdekking daarvan in intern en extern communicatief gedrag.

Nu is er wat de grammatica betreft een interessante uitzondering die terugvoert naar datgene waarmee ik eigenlijk bezig ben: de nadere analyse van angstreductie als vorm van weten hoe. Persoonlijke voornaamwoorden hebben een aparte onderwerpsvorm: ik, jij, wij enz. Die woorden zijn de meest directe verwijzingen naar de taal-genererende taalgebruikers. Zo beschouw ik het angst-angstreductiemechanisme, het *territus terreo*, als de meest directe verwijzing naar structuurkenmerken genererende structuurprincipes. De Latijnse uitdrukking van Augustinus betekent natuurlijk niet letterlijk hetzelfde als angst-angstreductie, maar hij is een welkome vingerwijzing bij de poging het hoe van dit zo moeilijk toegankelijke proces iets nader te preciseren. Wat er goed in tot uitdrukking komt, is dat ik-ervaring en angstervaring zich gezamenlijk in een sociale matrix bevinden. Angstig zijnde, jaag ik angst aan, dat kan betekenen dat de angst van buiten af is opgewekt, maar ook dat hij nu eenmaal bestaat en naar buiten toe angstaanjagende defensie meebrengt. Die kan dan op zijn beurt weer tot angst-opwekking van buiten af leiden. Ook zonder dat er een beginpunt in dat proces is aan te geven valt het zichzelf bestendige karakter ervan wel in te zien.

Iets meer toegesneden op de verschillende structuurprincipes leidt dit tot het volgende: Wanneer de angst afhankelijke angst voor relatieverlies is, kan die leiden tot voor anderen angstverwekkend zich vastklampen aan relaties. De continuïteit daarvan ontstaat niet alleen als wat ik maar zal noemen primaire angstreductie, maar ook is zich vastklampen aan relaties nu juist het antwoord op de dreiging van relatieverlies, die men zonder het te weten of te bedoelen heeft opgeroepen. M.a.w.: de dreiging van mislukking is alleen maar een stimulans op dezelfde manier door te gaan. En dat laatste aspect brengt het hardnekkige, onverzettelijke, onoverwinnelijke weten hoe, waaraan het weten dat ontbreekt, met zich mee. Een soortgelijke redenering kan zonder al te veel moeite op de drie andere vormen worden toegepast. Daarbij dient men wel te bedenken dat de term angst naar kwalitatief, of beter gezegd structureel verschillende toestanden verwijst. Zelfs is het zo, dat wat in het ene geval de kwaliteit, c.q. structuur van de angstervaring is, in het andere geval nu juist de kwaliteit van de angstreductie levert. Dergelijke verschillen staan borg voor een ander gevolg dan de onverzettelijke hardnekkigheid van het weten hoe: de onmogelijkheid of op zijn minst de moei-

lijkheid om dit weten hoe van buiten af, d.w.z. vanuit andere (eventueel eveneens ongeweten) vooronderstellingen empathisch mee te beleven. Dat daarmee een stevige basis voor communicatiestoornissen aanwezig is, behoeft geen betoog. Ik voltooi nu eerst de eerder aangegeven redenering.

In de isolerende vorm hangt het territorium samen met de beleving van een vijandige Umwelt, en het terrein met de interne pantsering daartegen, die door anderen als relatieafweer kan worden beleefd. De defensie die dat laatste bij de ander oproept, functioneert dan weer als bevestiging van het isolerende uitgangspunt.

Van de conformerende structuur is de onhanteerbaarheid van diepergaande intra- en interpersoonlijke verschillen een kenmerk. Angstverwekkend is dus het toch optreden daarvan (ongeacht in principe of die manifestatie meer als afwijkende zelf-ervaring dan als afwijkende anderervaring dan wel als beide tegelijk wordt beleefd). In de poging tot snelle reductie van die verschillen kunnen ze worden aangewakkerd, omdat verdrongen impulsen geen verdwenen impulsen zijn, maar volgens Freud juist met kracht proberen zich te manifesteren. En dan kan wat begon als poging tot snelle reductie in een later stadium leiden tot fanatieke bestrijding. Ik kan de verleiding niet weerstaan hier te wijzen op de Franse revolutie, die begon met nobele ideeën van vrijheid, gelijkheid en broederschap en die erop uitliep dat Robespierre sommige van zijn vrienden naar de guillotine zond, omdat op hen de verdenking rustte ..... verdacht te zijn. En wie zal uitmaken hoe dicht nobele ideeën en psychische of fysieke terreur bij elkaar liggen in allerlei andere hedendaagse gevallen?

In de onderwerpende structuur tenslotte is het verband dat ons nu bezig houdt misschien wel het meest voor de hand liggend. Dat mensen macht over andere mensen niet graag opgeven, wordt nogal eens als vanzelfsprekend verondersteld. Dat dat in algemene zin zo is, wil ik niet beweren. Niet aan alle macht over anderen ligt de psychische structuur die ik onderwerpend noemde ten grondslag en die structuur kan zich ook zonder feitelijke macht manifesteren. Maar wanneer angstreductie wordt nagestreefd door het beheersen van anderen op de een of andere manier, dan is wel het naar buiten toe angstopwekkende karakter van die operatie voor de hand liggend. Defensie daartegen geeft weer aanleiding tot het gevoel van beheersingsverlies, enz.

Wanneer ik het betoog tot zover samenvat, dan kan dat - heel kort - door in de plaats van de idee 'dezelfde zaak' waarmee ik begon het begrip ervaringscontinuïteit te introduceren. Het proces van zichzelf producerende en zichzelf bevestigende structuren is een proces waarin ervaringscontinuïteit blijft gehandhaafd. Natuurlijk mag dit niet te statisch worden opgevat, niet als 'altijd hetzelfde' inplaats van dezelfde zaak. Er is sprake van zichzelf versterkende en zichzelf weer afremmende mechanismen, zo ongeveer als een kuil in een zandweg steeds dieper wordt door alle auto's die er doorheen rijden, en weer ondieper nadat hij zo diep is geworden dat chauffeurs hem vermijden, enz.

Dit beeld van de kuil die, afhankelijk van omgevingsinvloed, bezig is op te vullen of dieper te worden en die daarbij toch steeds dezelfde kuil blijft, lijkt mij een goede analogie te zijn

van het proces waaraan de 'representational world' van de persoon onderhevig is. Van daaruit kan een kwestie die ik eerder noemde: de onmogelijkheid van een scherp demarcatiecriterium tussen neurotisch en gezond, nader worden verhelderd. Hoe immers valt de idee van bestaanskracht van het individu te rijmen met de opvatting van het individuele bestaan als een proces dat altijd mede wordt bepaald door de relationele context? Het lijkt mij duidelijk, dat de kracht van het bestaan dan niet kan zijn gelegen in een absolute 'self-consistency across relations'. In de poging daartoe wordt juist een fundamenteel aspect van het bestaan genegeerd. Maar ook is dat het geval in een soort kameleontische aanpassing aan iedere omgeving. De combinatie van gescheidenheid en verbondenheid waaruit bestaanskracht voortkomt, bergt zo gezien de mogelijkheid in zich dat in gezonde relaties neurotiserende invloeden zijn verdisconteerd. Of beter gezegd: het valt niet altijd uit te maken wat de gezonde relaties en wat de neurotiserende invloed is.

De kwestie krijgt bijzonder reliëf lettend op het uitzonderlijk belang van de gezinsopvoeding. Natuurlijk moet die beschouwd worden als de kweekplaats bij uitstek van de diverse structuren of oriëntaties. Nog afgezien ervan dat het ontstaan van bv. een isolerende structuur in reactie op een het kind afwijzend gezinsmilieu eigenlijk een adequate reactie is, beschouw ik het dus ook als adequaat wanneer die reactie niet als sneeuw voor de zon verdwijnt binnen het kader van een wel aanvaardende omgeving. Inadequaat zou het zijn, wanneer er geen enkele beweging meer mogelijk is ondanks welke omgeving dan ook! Maar wie zal uitmaken waar zo gezien de grens tussen adequaat en inadeguaat ligt? Het is onvermijdelijk een marge aan te nemen die ook weer niet nauwkeurig valt te definiëren.

Eigenlijk is de redenering tot nu toe nog een simplificatie. Complicaties zijn van tweeërlei aard. De gezinsopvoeding is in die zin een uitzondering, dat het mij plausibel lijkt, dat kinderen niet worden geboren met een flinke dosis sociale angst. Maar wanneer de mechanismen eenmaal op gang zijn gekomen, doordat het proces van relatievorming zich enigermate heeft ontwikkeld, dan is er ook geen onder alle omstandigheden toepasbaar scherp criterium meer voor het beginpunt van de angst. Het gaat om een zeer besmettelijk verschijnsel en over wezens die in dit opzicht bijzonder gevoelig kunnen registreren. In de *territus terreo* formule komt dit nu juist bondig tot uitdrukking.

De tweede complicatie is, dat de idee van ervaringscontinuïteit niet moet worden begrepen, als zou één persoon slechts vanuit één structuurprincipe kunnen functioneren. Waarom zouden er niet, afhankelijk van de relationele context, meerdere kunnen werken? Ook dan kan er een stabiel patroon ontstaan, dat echter veel complexer is, dan in de beschouwing tot nu toe naar voren is gekomen. De grammaticale analogie doet denken aan een ingewikkelde zinsconstructie, met bijzinnen in bijzinnen, enz. Wel is er dan altijd een hoofdzin, en ik koester het vermoeden, dat de analogie ook in dat opzicht opgaat. Dat vermoeden is echter niet gebaseerd op overwegingen van theoretische aard, maar op praktijkervaring. Keer op keer werd ik erdoor getroffen, dat soms na lang

bezig zijn met allerlei complicaties toch één bepaalde oriëntatie meer fundamenteel leek te zijn dan alle andere.

Wie dit alles goed tot zich door laat dringen, kan dunkt mij tot geen andere conclusie komen, dan dat de gedachte aan ervaringscontinuïteit niet gepaard kan gaan met de gedachte aan gemakkelijke classificatie van die ervaring als neurotisch of gezond.

Ik denk dan ook dat psychotherapie die zich al te zeer bezig houdt met het bereiken van gezondheid wel eens het kind met het badwater zou kunnen weggooien. Zoals de dichter Rilke ondervond, die zijn therapie beëindigde toen hij voorzag, dat hij met zijn symptomen ook zijn dichterschap zou kwijtraken. Dichters zijn wij niet allemaal, maar ik ben ervan overtuigd, dat het hand in hand gaan van symptomen en kwaliteiten niet tot dichters is beperkt. Maar natuurlijk moeten wij oppassen met de termen symptomen en kwaliteiten, want in die tegenstelling dient het scherpe onderscheid tussen neurotisch en gezond, waar ik nu juist van af wil, zich al weer aan. Het zou gemakkelijk en niet in flagrante strijd met de werkelijkheid zijn om voor elk van de structuren bepaalde kwaliteiten te noemen die men ermee in verband kan brengen. De reden waarom ik daarvan afzie zal nu wel duidelijk zijn: er wordt een onjuiste manier van denken mee gestimuleerd, één die niet in de eerste plaats is gericht op de objectieve kennis van de werkelijkheid, maar op het taxeren van de licht- en schaduwzijden ervan. Daarom volsta ik met een algemene conclusie die terugvoert naar het beginpunt: het verschil tussen adequate en inadequate voorstellingen. Met de term ervaringscontinuïteit heb ik een zeer complex proces willen aanduiden. Binnen dit samenhangend geheel valt ook te onderscheiden de steeds herhaalde en steeds mislukkende poging om iets te bereiken dat nooit wordt bereikt. En daar moeten dan de inadequate voorstellingen worden gezocht. Maar het zou dwaasheid zijn, die inadequate en ook de adequate voorstellingen als zodanig te willen kwalificeren, los van het onderlinge verband waarbinnen zij functioneren.

Ter afronding van dit gedeelte noem ik nog twee andere opvattingen over het fenomeen van de herhaling, de Freudiaanse opvatting en modernere systeemtheoretische denkwijze.

Voor Freud was de herhaling uitgangspunt bij zijn ontwikkeling van de conceptie van de doodsdrijf, die hij beschouwt als: Jenseits des Lustprinzips, nog fundamenteler dan de levensdrijf. Daarmee betekende het boek uit 1923 waarvan ik de titel noemde een belangrijke accentverschuiving in zijn denken. Zoals de levensdrijf wortelt de doodsdrijf in de biologie van de mens. In de herhaling manifesteert zich de drang tot terugkeer naar de oorspronkelijke toestand. Het gaat om een soort entropiebeginsel, dat uiteindelijk leidt tot de toestand van niet te zijn, en waarvan de transformaties voordien de vorm van allerlei destructieve krachten aannemen.

In de systeemtheoretische opvatting zijn dergelijke destructieve krachten niet ingebouwd in het individu, maar is het individu juist slachtoffer van het systeem van menselijke betrekkingen. Het is dat systeem, dat vicieuze cirkels, redundante ge-

dragspatronen en homeostatische stabiliteit produceert aan de werking waarvan het individu, hoe het zich ook inspant, zich niet kan onttrekken. De oplossing is dan ook gelegen in de verandering van het systeem.

In welk opzicht de hier gepresenteerde gedachten noch de ene, noch de andere opvatting zijn, maar toch wel van alle twee wat hebben, hoeft weinig betoog.

Het is mij erom begonnen de tegenstelling individueel-sociaal niet te accepteren zoals hij zich voordoet, maar te begrijpen vanuit zijn beginpunt: de sociale matrix waarbinnen het individuele zich zowel ontwikkelt als wordt onderdrukt. Daarin schuilt de tegenstelling die men niet altijd klakkeloos mag interpreteren als één tussen systeem en individu.⁸

4. Ervaring en gedrag; verstriking en het perspectief van de ontwarring

Van de drie processen die ik wilde bespreken heb ik er twee geïntroduceerd: het kenproces en de manieren waarop dit geblokkeerd kan zijn, en het angstreductieproces dat zich onder de oppervlakte van het kennend bewustzijn afspeelt. Zo min als die twee onderling van elkaar onafhankelijk zijn, verloopt het derde onafhankelijk van de eerste twee: de driedeling terwille van de geordende beschrijving mag de samenhang niet doen vergeten. Zo kan het proces waaraan ik nu enige aandacht wil schenken worden beschouwd als het complement van het voorgaande. Het bewaren van ervaringscontinuïteit is nl. (mede, maar niet uitsluitend) een reactie op het voortdurend worden ingevuld door het gedrag van anderen en dus kunnen we de zaak ook bekijken van de andere kant: die van de invulling. Zo gesteld zijn er nog twee categorieën die kunnen worden beschouwd als elkaars complement: ervaring en gedrag.

Er is in de psychologie een hele traditie, waarvan de vanzelfsprekende vooronderstelling is, dat ervaring en gedrag als twee gescheiden grootheden kunnen worden behandeld (met eventueel als consequentie, dat uitsluitend waarneembaar gedrag voorwerp van wetenschapsbeoefening kan zijn). Daarin wordt dan volstrekt voorbijgegaan aan de ondeelbaarheid van menselijk handelen, ondeelbaar in die zin, dat mensen meestal niet bezig zijn te ervaren zonder zich te gedragen of zich te gedragen zonder te ervaren. Wanneer ik nu ervaring en gedrag beschouw als twee kanten van dezelfde zaak, dan zal men mogelijk opmerken, dat ik het tot nu toe vrijwel steeds over ervaring heb gehad, over het interne aspect dus. Dat is ook zo, omdat vanuit het perspectief van de zelfkennis dat aspect het meest voor de hand liggende aangrijpingspunt vormt. Maar ik heb niet bedoeld de idee van een soort zuivere ervaring, die van alle gedrag is losgekoppeld te introduceren. Het denken in termen van de dichotomie ervaring-gedrag is helaas (niet alleen in de wetenschap, maar ook in de praktijk van het leven) zo ingeburgerd, dat het vrijwel niet mogelijk is alleen maar termen te gebruiken waarin die tegenstelling wordt genegeerd, zoals b.v. functioneren. Wij worden nu eenmaal geacht bezig te zijn met handelen en/of denken, met voelen en/of ons ui-

ten, enz. en niet met denkend handelen en handelend denken, uitend voelen en voelend uiten. Maar de door Ryle zozeer bestreden geest in de machine heb ik geen nieuw leven willen inblazen en wanneer die indruk toch is ontstaan, is het nu het moment om hem te corrigeren. En wel door dezelfde structuurprincipes in hun meer uitwendige manifestatie te bekijken.

Echter: waar blijft op die manier het complementaire proces van het ingevuld worden door anderen, dat ik heb aangekondigd? Is de consequentie van wat ik zojuist zei niet, dat er maar één proces bestaat, waaraan men hoogstens twee aspecten, een ervarings- en een gedragsaspect, kan onderscheiden? Het antwoord op die laatste vraag is ja en nee tegelijk. Ja, wanneer men streeft naar algemeen, d.w.z. bovenpersoonlijk geldig inzicht in menselijke betrekkingen. Nee, wanneer men streeft naar het maximale inzicht dat één persoon in zijn eigen betrekkingen kan hebben. Wat toch is het geval? Hoezeer mensen binnen relationele kaders in principe op dezelfde manier mogen functioneren, er blijft altijd een principieel verschil bestaan tussen zelf en in dit geval de reële ander, een verschil dat nu juist te maken heeft met ervaring en gedrag. Iedereen heeft nl. de meest directe toegang tot zijn eigen ervaring en het gedrag van de ander en niet omgekeerd. Vanuit dat gezichtspunt zijn zelf en ander dus niet verwisselbaar en dat heeft processuele consequenties.

Het belang van die processuele consequenties kan ik het beste toelichten door te schetsen wat er gebeurt, wanneer de omgekeerde toegang, dus tot het eigen gedrag en de ervaring van de ander, wel wordt gezocht (dat dat niet zou kunnen, heb ik niet beweerd).

Wie (voor het eerst, maar vaak ook later nog) kijkt naar een video-opname waarop hij zichzelf en anderen ziet en hoort communiceren met elkaar, pleegt het meest verrast (of geschokt) te zijn door de waarneming van het eigen gedrag. Dat van de anderen is minder nieuw, omdat het al eerder van buiten af is waargenomen. Die zelfwaarneming heeft een enigszins vervreemdende werking: wat eraan ontbreekt, is het interne aspect, de ervaring. Die is aanwezig bij de kijker, maar is (bv. de verrassing) niet de ervaring van de bekekenen. Het is onmogelijk om ervaring en bijbehorend gedrag tegelijkertijd, in hun geheel dus, als kenobject ter beschikking te hebben. Wel kan dat voor een spiegel, maar dan ontbreekt de relatie met de ander, en om de complicaties daarvan draait nu juist alles. De situatie doet denken aan de onzekerheidsrelatie van Heisenberg: men kan of de positie of de snelheid van het electron bepalen, maar niet beide tegelijk.

Wat gebeurt er bij het zoeken van de toegang tot de ervaring van de ander? Ook dat kan met behulp van audio-visuele hulpmiddelen, bv. door de een of andere uiting waarin bepaalde bedoelingen of emoties schuil gaan te analyseren, totdat betrokkene daarin volledig de eigen diepere ervaring herkent. Anders gezegd: het gaat om de kunst van het empathisch luisteren. Die kunst blijkt voor velen moeilijk te zijn, omdat men de eigen beleving, de eigen uitgangspunten, interpretatiekaders en vooroordelen niet buiten spel kan zetten. Nodig is in de formulering van Bion: no desire, no memory.⁹

Wellicht zal men opmerken, dat het toetsings criterium voor de juistheid van genoemde analyse van subjectieve aard is. De beoordeling van de eigen precieze bedoeling en/of emotie in communicatief gedrag is geen probleemloze affaire, zo min als het kennen van de eigen diepere ervaringsachtergrond. Dat is zo; ware het anders, dan zou ook dit boek in zijn geheel een niet bestaand probleem behandelen, en dat wil ik op dit moment nog niet aannemen. Iets dergelijks geldt natuurlijk voor de waarneming van het gedrag van de ander: ook die is niet noodzakelijkerwijs correct. Maar de argumentatie lijdt daar, dunkt mij, in het geheel niet onder. Ik heb gezegd noch bedoeld, dat zelf en ander onverwisselbaar zijn omdat iedereen de eigen ervaring en het gedrag van de ander objectief waarneemt en niet omgekeerd. Het verschil betrof slechts de manier waarop gedrag en ervaring voor zelf en ander primair toegankelijk zijn.

De kwestie van de objectiviteit is wel in ander opzicht erg belangrijk, gekoppeld met het inzicht dat niemand zijn eigen ervaring en gedrag als één kenobject ter beschikking heeft. Het ontstaan van zelfinzicht zou al bevorderd kunnen worden door die sociale situaties, waarin naast de primaire meer vanzelfsprekende toegang tot ervaring en gedrag de daaraan tegenovergestelde ingangen die ik heb aangegeven, worden gecultiveerd. Het zou kunnen, dat daardoor de twee processen die ik bezig ben te onderscheiden steeds meer het ene proces benaderen, als hoedanig ze ook kunnen worden opgevat. En dat betekent dan weer, dat zelfinzicht, inzicht in anderen, diepgaande communicatie en objectieve kennis hand in hand gaan.

Met bovenstaande uitweiding ben ik op het betoog vooruit gelopen: het ging zoals gezegd om het proces van de invulling door anderen. Om dat nu eindelijk enig reliëf te geven noem ik eerst de categorieën gedrag en ervaring in combinatie met drie andere, eerder behandelde begrippenparen. Een opsomming die de vorm van twee rijtjes aanneemt:

ervaring	-	gedrag
zelf	-	ander
binnenwereld	-	buitenwereld
angstreductie	-	angst

De bedoeling is niet moeilijk te raden. Zonder dat de begrippenparen als synoniem mogen worden beschouwd (daarmee zou het betoog van dit en het voorgaande hoofdstuk als een kaartenhuis instorten) is er een zekere verwantschap links onderling en rechts onderling. Die verwantschap kan worden samengevat met de dimensie intern-extern. Als we de zelf-anderswerkelijkheid dynamisch opvatten, zijn er dan twee bewegingen denkbaar: van links naar rechts, van intern naar extern en van rechts naar links, van extern naar intern. Opnieuw niet moeilijk valt dan in te zien, dat met het proces van de ervaringscontinuïteit de beweging van intern naar extern is gemoeid.

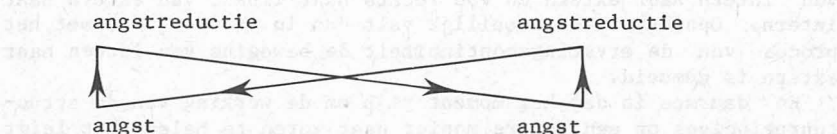
En daarmee is dan het moment rijp om de werking van de structuurprincipes op een andere manier naar voren te halen. Dit leidt tot inzichten die op het eerste gezicht triviaal zijn. Dat allerlei sociale situaties een conformerende dwang uitoefenen, waaraan het eigen persoonlijk functioneren ondergeschikt dient te worden

gemaakt, zal toch niemand willen ontkennen. Evenmin dat in relaties onderwerpemde, uitbuitende beheersing van de een door de ander in allerlei vormen voorkomt. Het in extreme mate helpen en steunen van medemensen kan tot afhankelijkheidsrelaties leiden: ook dat is geen opzienbarend nieuws. En tenslotte zal iedereen zich wel eens hebben bevonden in een zg. autistisch groepsklimaat, d.w.z. een sfeer die dermate bedreigend is, dat de neiging zich innerlijk af te sluiten onweerstaanbaar is, waarbij uiterst gevoelige tentakels naar buiten toe actief blijven.

Maar zo gesteld is het nog niet het proces dat ik bedoel: het is dan wel heel erg van buiten af gezien en de beweging van rechts naar links ontbreekt aan de interpretatie. Daarom doe ik nu de reeks nog eens over, maar nu op een wat andere manier. Veronderstel eens, dat in de sociale omgeving van een bepaald persoon één of alle (dat hangt ermee samen hoe ruim men het begrip sociale omgeving interpreteert) van de vier uitgangspunten aanwezig zijn en op hem of haar inwerken. Maar niet zo extreem, dat hij of zij ze één of alle duidelijk herkent, en bovendien herkent hij of zij ook de eigen uitgangspunten niet. Dat is heel plausibel, waarbij ik nog opmerk, dat in opvoedingssituaties, maar zeker niet alleen daar, ook de extreme vorm veelal niet in zijn psychologische werking wordt onderkend. Letterlijk voordat men het weet, is men dan het slachtoffer van mechanismen die zo net nog triviaal in hun doorzichtigheid leken te zijn. Het woord slachtoffer moet natuurlijk niet perse letterlijk worden opgevat. Het kan zo worden ervaren, maar het kan ook heel goed, dat bv. conformerende invulling binnen een bepaalde situatie wordt ervaren als zelfgekozen aanpassing aan de omgeving. Hoe zal men nog uitmaken, nadat men flink is betrokken geweest in een escalerende machtsstrijd van onderwerpend karakter met iemand anders, waarmee het begon: was het de actie van de één, of was die al een reactie op de ander? Enz.: bevorderde steunverlening afhankelijkheid of bevorderde afhankelijkheid steunverlening? Of beide tegelijk? En hoe duidelijk het bestaan van een autistisch groepsklimaat moge zijn: daarmee is ook duidelijk hoe het toegeven aan de veiligheidsreactie van het isolement nu juist de bedreigheid van de ander in stand houdt die de veiligheidsreactie oproept.

Het invullingsproces is wederzijds en alleen door die wederzijdsheid te negeren verschijnt het als triviaal, dat heb ik willen betogen. Wanneer we daarentegen de wederzijdsheid van het angstreductieproces centraal stellen, dan ontstaat er een schema, dat naar mijn mening het inzicht in de werkelijkheid sterk verdiept. Ik bedoel het volgende:

Ik zal nu aangeven, hoe in dit zeer simpele schema heel veel van

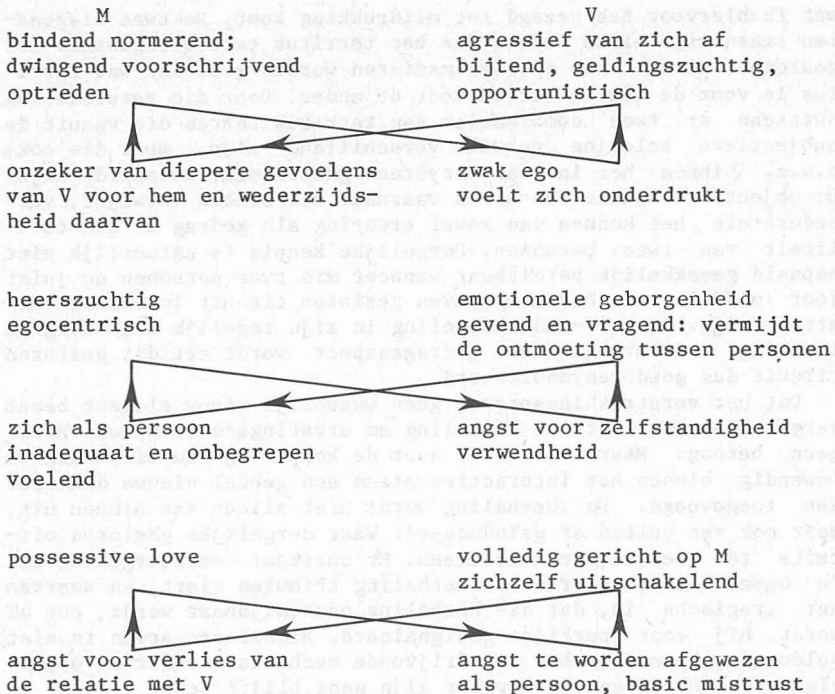
wat ik hiervoor heb gezegd tot uitdrukking komt. De twee diagonalen samen zijn niets anders dan het territorium terreo beginsel. Het gesloten circuit kan op twee manieren worden gelezen: wat territorium is voor de één is terreo voor de ander. Door die verwisseling ontstaan er twee combinaties van territorium terreo die vanuit de subjectieve beleving geheel verschillend zijn, maar die ook, d.w.z. binnen het interactiesysteem gesitueerd, hetzelfde zijn! De objectieve kennis van alles waarnaar het schema verwijst, veronderstelt het kennen van zowel ervaring als gedrag in hun totaliteit van twee personen. Dergelijke kennis is natuurlijk niet bepaald gemakkelijk bereikbaar wanneer die twee personen nu juist door middel van het aangegeven gesloten circuit in elkaar verstrikt zijn. De zelf-anderkoppeling in zijn tegelijk uitwendig en inwendig, ervarings- en gedragsaspect wordt met dit gesloten circuit dus goed gesymboliseerd.

Dat het verstrikkingsproces geen wezenlijk nieuw element bevat vergeleken met dat van herhaling en ervaringscontinuïteit hoeft geen betoog. Maar wel is er door de koppeling van uitwendig en inwendig binnen het interactiesysteem een geheel nieuwe dimensie aan toegevoegd. De herhaling wordt niet alleen van binnen uit, maar ook van buiten af geïnduceerd. Waar dergelijke gesloten circuits toe leiden, weet iedereen. Er ontstaat conflictgedrag aan de oppervlakte, waarin de herhaling triomfen viert, en waarvan het tragische is, dat die herhaling onvermijdbaar wordt, ook al wordt hij door partijen signaleerd. Signaleren ervan is niet voldoende, wanneer het aandrijvende mechanisme onder de oppervlakte onkenbaar en ongrijpbaar zijn gang blijft gaan.

De zeer algemene vorm van het schema kan nader worden ingevuld vanuit de vier oriëntaties. Die kunnen links en rechts zowel hetzelfde als verschillend zijn en bij twee personen zijn er dus 10 combinaties mogelijk. In betrekkingssystemen van meer dan twee personen stijgt het aantal mogelijkheden snel. Puur theoretische beschouwingen dienaangaande en ook bv. over de vraag welke combinaties meer en welke minder conflict opleveren acht ik van weinig of geen betekenis, omdat ik denk dat de werkelijkheid te complex en te veelvormig is, om er op die manier het algemeen geldige in te zoeken.

Ook het schema in zijn algemeenheid dient men niet te rigide op te vatten: het is natuurlijk niet zo, dat alleen de angstreductie angstaanjagend is en onder geen omstandigheden de angst zelf. Dat zou hoogstens kunnen gelden, wanneer het gedragsaspect van de angst volledig verdwijnt in de angstreductie, maar ik heb juist betoogd dat angstreductie geen angstopheffing is. Om toch tot enige concretisering te geraken vanuit oriëntaties zal ik het schema drie keer invullen vanuit drie (huwelijks)relaties waarmee ik in mijn praktijk bemoeienis had. Weliswaar zijn ook dan de aanduidingen van angst en angstreductie veel te summier, om een adequaat beeld van de werkelijkheid te leveren, maar terwille van de illustratieve betekenis is dat geen bezwaar.

In de eerste twee voorbeelden is de interactie van het conformerend-onderwerpend type (met verwisseling van M en V), in het derde geval afhankelijk-isolerend. Die kwalificaties zijn natuurlijk op meer gebaseerd dan de enkele kenmerken die ik heb vermeld en waarvan steeds de bovenste de manifeste conflictstof het meest raken.

De complexiteit van de fenomenen, waarnaar dergelijke, er op papier betrekkelijk eenvoudig uitziende schema's verwijzen, kan nog op een andere manier worden toegelicht. Ik ben nl. uitgekomen bij een denkwijze die ik aan het eind van de vorige paragraaf al noemde: die waarin het interactiesysteem centraal staat. Ik heb al gezegd, dat die denkwijze niet helemaal, maar ook niet helemaal niet de mijne is en daarom moet ik er nu iets nader op ingaan. Natuurlijk is er geen enkele reden het bestaan te ontkennen van gefixeerde interactiesystemen met vast verankerde gedragspatronen, die zichzelf met ijzeren wetmatigheid blijven herhalen. Zoals gezegd: bij dat bestaan ben ik zojuist ook uitgekomen. Evenmin heb ik bezwaar tegen bepaalde manieren om de werking van die interactiesystemen te beschrijven, bv. door middel van mechanismen als self-fulfilling prophecy, interpunctie (verschillende tegenstrijdige interpretatie van dezelfde werkelijkheid), dubbele binding. Het is met name dat laatste door Bateson geïntroduceerde begrip, dat grote opgang heeft gemaakt, dat bijzonder geschikt is om de ogen ervoor te openen dat mensen niet de autonoom functionerende wezens zijn, waarvoor ze zichzelf nogal eens houden, of ook door hun medemensen voor gehouden worden. Niet iedereen kan verantwoordelijk zijn voor alles, waarvan anderen menen, dat hij ervoor verantwoordelijk moet zijn. Kennis van de determinerende werking van interactiesystemen, van de onmogelijkheid zich aan de relaties waarin mensen gevangen zitten te onttrekken, is dus nuttig. Menselijke communicatie is niet alleen maar de uitwisseling van tekens en symbolen, maar heeft ook signaalfunctie. In

tegenstelling tot tekens en symbolen die verwijzen naar een bepaalde werkelijkheid veroorzaakt een signaal een automatische kettingreactie. Communicatie is dan meer dan alleen maar communicatie over de werkelijkheid, want tevens een ingreep in de werkelijkheid. Nog voordat meneer Jansen iets gezegd heeft, heeft zijn aanwezigheid mij al geblokkeerd te zeggen wat ik wilde zeggen, om maar iets te noemen.

En toch. Toch is kennis van communicatiesystemen niet het hoogst bereikbare niveau. De objectiverende beschrijving van de communicatieve werkelijkheid van buitenaf doet altijd tevens die werkelijkheid geweld aan. Omdat het bestaan van mensen nu eenmaal altijd ook een bestaan van binnen uit is. De te eenzijdig gedragsmatige beschrijving en interpretatie van communicatiesystemen laat het ervaringsaspect te veel buiten beschouwing. Bij wijze van illustratie noem ik de idee van paradoxale communicatie. Bekende en simpele voorbeelden zijn de uitspraak: ik ben een leugenaar en het gebod: wees zelfstandig. Uit de waarheid van de uitspraak volgt zijn onwaarheid, enz. Vanuit het inzicht in de werking van paradoxen kan dan geprobeerd worden regels te vinden voor niet paradoxale communicatie. Maar zoals Lacan al heeft opgemerkt: wie is eigenlijk de ik die zichzelf een leugenaar noemt? Subject en predicaat vallen hier helemaal niet samen.¹⁰ Geen enkel ik kan zichzelf met zo'n uitspraak volledig kwalificeren. De concrete paradox luidt in de formulering van Popper dit wat ik nu zeg en niets anders dan dat is een leugen.¹¹ De zelf-referentie van die uitspraak echter is hoogstens logisch, maar niet psychologisch interessant. Iets dergelijks geldt voor de jij, die het gebod wees zelfstandig in ontvangst neemt. Waarom zou dat gebod niet vanuit aan de spreker onbekende, complexe jij-ervaring verwerkt kunnen worden en aanleiding kunnen geven tot jij-optreden dat inderdaad meer zelfstandig is? Zelfstandigheid waarin iedere relationele context worden genegeerd, lijkt trouwens niet zo goed bestaanbaar te zijn.

Met die bezwaren wil ik de gedachte dat mensen elkaar in het nauw drijven door paradoxale verwachtingen te koesteren van het gedrag van anderen en aan anderen paradoxale eisen te stellen niet ontzenuwen. maar de totale werkelijkheid van het communicatiesysteem is altijd intern en extern tegelijk en dat dient niet uit het oog te worden verloren. Met andere woorden: het schema dat ik heb gegeven is niet bedoeld als versimpeling van theorieën over het complexe interactiesysteem, maar heeft juist de strekking nog meer complicaties toe te voegen. Al moet wel worden toegegeven, dat de dingen vaak eenvoudiger worden, naarmate men de kern van de zaak meer benadert.

Wanneer wij nu de totale communicatieve werkelijkheid, dus zowel het interne als het externe aspect als kenobject kiezen, dan ontstaat er een interessante complicatie, want ik heb immers betoogd dat gedrag en ervaring niet goed tegelijk hanteerbaar zijn als kenobject. En dus verdwijnt het perspectief van de waterdicht sluitende interpretatie van communicatiesystemen naar de achtergrond. Maar niet dat van toenemend zelfinzicht en wat ik in de titel boven dit gedeelte heb genoemd dat van de ontwarring. Daar-

mee bedoel ik niet, dat een gesloten circuit van angstreductie zichzelf uit de knoop zou kunnen halen: ontwarring heeft zijn uitgangspunt in iets anders dan angst en angstreductie. Dat uitgangspunt kan evenmin een zuiver rationele benadering zijn: die loopt vast in de uiteindelijke onkenbaarheid van de fenomenen. Maar de totale tussenmenselijke werkelijkheid heeft nog een derde aspect: de mogelijkheid van rechtstreeks emotioneel contact, waarin men tot de kern van de zaak doordringt, waarin met andere woorden het cognitieve element niet is buitengesloten, maar juist is geïmpliceerd. Dit aspect leent zich bijzonder moeilijk voor nadere omschrijving, omdat die al gauw voorbijgaat aan het wezen van de zaak: letterlijk onmiddellijk in het tussenmenselijk contact gegeven. Maar ik herinner eraan, dat sinds Plato in allerlei theorieën over het verschijnsel liefde nadruk wordt gelegd op de cognitieve aspecten daarvan, waarmee dan wordt bedoeld het rechtstreeks intuïtief kennen van de kern van de persoon. Verder valt te denken aan de uiteenzettingen van Buber over de Ich-Du verhouding. Afgezien van nadere omschrijving nu: met het perspectief van de ontwarring bedoel ik de mogelijkheid vanuit een andere relatiebeleving dan die gekenmerkt wordt door angst en angstreductie, de werking daarvan te doorzien. Daarbij wordt niet in de eerste plaats gestreefd naar het kennen van het sociale systeem, en evenmin is de dwingende macht ervan het uitgangspunt. Wel is dat een bepaald soort interactie tussen de samenstellende componenten, waarin de confrontatie in beide richtingen tussen gedrag en ervaring, zelf en ander, binnen en buiten, zoveel mogelijk kansen krijgt.

Een paar opmerkingen erover zijn hier nog op hun plaats.

- Ten eerste gaat het ook nu niet om een definitieve overwinning van de menselijke subjectiviteit. Streven naar waarheid en integriteit mag nooit worden verward met het eens en voor altijd hebben bereikt ervan. En dus gaat het om een proces, dat, zolang men leeft, eigenlijk nooit als helemaal af kan worden beschouwd.
- Ten tweede mogen de voetangels en klemmen ervan niet worden onderschat. Verstrikking hangt samen met angstreductie, en ontwarring is dientengevolge angstverwekkend en niet alleen maar bevrijdend. Dat laatste is het ook, maar pas wanneer het 'weten dat' van de zelfkennis samen gaat met het 'weten hoe'.
- Ten derde, en daarmee kan ik nog met een optimistisch geluid besluiten, is er ook een probleem dat vaak veel aandacht krijgt, en dat in de visie die ik heb ontwikkeld weliswaar niet geheel verdwijnt, maar toch minder belangrijk wordt. Het is nl. niet nodig het hoe van de toepassing van kennis apart aan de orde te stellen. Op allerlei gebied breekt men zich het hoofd over hoe kennis kan leiden tot verandering. Op het gebied van de zelfkennis neemt die kwestie veeleer de vorm van een kip-en-ei-vraag aan. Verandert men door zichzelf te leren kennen, of moet men eerst veranderen, wil zelfinzicht kunnen ontstaan? Kip en ei hebben zich beide langs de weg van de evolutie van de soort ontwikkeld. Zo is het ook met zelfinzicht en verandering, zij het dat het dan over de evolutie van het individu gaat. Anders gezegd: het ontstaan van zelfinzicht is zelf een proces van sociale verandering.

Hoofdstuk III

Aanknopingspunten en verbindingslijnen

1. Een ontstaansgeschiedenis en een programma

Ik ben dit boek begonnen met te verwijzen naar de systematische confrontatie tussen logica en ervaring als de bron van alle kennis. In de eerste twee hoofdstukken heb ik een theorie ontvouwd die als uitgangspunt kan dienen voor de confrontatie met ervaring en in de rest van mijn boek zal men ook verwachten meer omtrent die confrontatie aan te treffen. Grof genomen bestaat de rest uit twee gedeelten, waarin ik streef naar de beantwoording van twee vragen: wat vinden anderen ervan, en wat doe je ermee in de praktijk?

Die vragen klinken simpel, maar de antwoorden zijn dat niet en enkele overwegingen vooraf zijn dus wel op hun plaats. Natuurlijk mag men de theorie (zoals ook geldt voor andere theorieën op allerlei gebied) niet opvatten als een gedachtenspinsel van puur speculatief karakter, waarin geen enkele ervaring is verdisconteerd. Zoals denken en voelen staan logica en ervaring in een proces van wisselwerking tot elkaar en theorievorming is, zeker in mijn geval, niets anders geweest dan het expliciet maken van één pool van dat proces. Ik heb al eerder gezegd, dat de presentatie van een theorie niet hetzelfde is als de beschrijving van het ontstaan ervan. Die beschrijving zou in mijn geval een nogal chaotisch en voor de lezer onverteerbaar boek hebben opgeleverd. De overwegingen van de beide vorige hoofdstukken zouden dan doorspekt zijn geweest met alles wat nog volgt, met de antwoorden dus op de beide vragen die ik zojuist noemde.

Ter toelichting ga ik dan nu kort op die ontstaansgeschiedenis in. Het beginpunt was een soort Aha-erlebnis toen ik vrij plotse-ling ontdekte, of beter gezegd meende te ontdekken, dat klinische beschrijvingen van interpersoonlijk functioneren van Bion, Horney en Fromm in wezen van dezelfde indeling uitgingen. De neiging tot theoretiseren die ik altijd heb gehad vond een dankbaar object: het leek mij mogelijk de verwantschap of eigenlijk de identiteit van de drie indelingen op een hoger abstractieniveau te conceptu-

aliseren. Daarbij maakte ik gebruik van het systeemtheoretisch georiënteerde werk van Angyal, met name van zijn onderscheid tussen autonome en homonome tendentie. Zo kwam ik tot de conceptie van drie fundamentele vormen van interpersoonlijk functioneren waarover ik publiceerde. Eigenlijk meteen begon de confrontatie met ervaring. Met die van mijn eigen interpersoonlijk functioneren en met die van anderen, omdat ik probeerde het theoretisch inzicht te gebruiken in werk met groepen, dat was gericht op de opleiding van leraren. Het kwam mij voor, dat voor de a.s. leraar de ontdekking van zijn eigen stijl van interpersoonlijk functioneren erg belangrijk was.

Sindsdien, dat is een twaalfal jaren geleden, ging het werk op drie fronten verder: dat van theorievorming, dat van mijn eigen ontwikkeling en dat van het werk met groepen. Daarbij ontdekte ik, dat het beginpunt dat ik zoëven noemde, niet het echte beginpunt was: bij allerlei ontwikkelingsprocessen pleegt voor het begin weer een ander begin te vinden te zijn. Zeven jaar eerder schreef ik een proefschrift waarin ik verslag deed van empirisch onderzoek naar leiderschapstijlen in de schoolklas, en waarvan één van de conclusies was het ontbreken van voldoende theoretisch fundament op dit punt. Nog verder terug, naar mijn opvoeding, voerde het inzicht in eigen interpersoonlijk functioneren waartoe ik kwam.

Intussen bleek de theorie niet houdbaar te zijn in zijn oorspronkelijke vorm. Ik kwam tot de conclusie, dat ik Bion's pairing basic assumption verkeerd had geïnterpreteerd en worstelde met het probleem van de herinterpretatie van allerlei andere klinische beschrijvingen. De moeilijkheid is natuurlijk, dat op een wetenschapsgebied dat in zeer gefragmenteerde toestand verkeert, het nauwelijks mogelijk is, het geheel te overzien, laat staan te ontdekken wat het gemeenschappelijke is in allerlei referentiekaders en terminologieën. Zonder dan ook te willen beweren dat er geen beschikbare evidentie aan mijn aandacht is ontsnapt, kwam ik nochtans tot de overtuiging dat er niet drie, maar vier fundamentele vormen van interpersoonlijk functioneren moesten bestaan. In die overtuiging ben ik, zoals in vorige hoofdstukken is gebleken, tot op heden ongeschokt. Maar veel moeilijker dan de vaststelling van het voor mij definitieve aantal vormen, bleek de interpretatie en de conceptualisering ervan op een abstract niveau te zijn. Niettemin meende ik na een aantal jaren daar voldoende uit gekomen te zijn om er een boek over schrijven, waarin ook de betekenis van de angst voor het geheel voldoende reliëf krijgt (In het perspectief van de angst, 1975).

De ontwikkeling die daarna optrad, was voor mijzelf zeer onverwacht in diverse opzichten. Het boek werd door veel mensen moeilijk, abstract, kryptisch, ontoegankelijk gevonden, maar ook bleek de lectuur bij sommigen naar eigen mededeling tot zelfinzicht of plotseling inzicht in de achtergrond van huwelijksrelaties te leiden. Die laatste groep is denk ik een minderheid, al kan ik dat niet helemaal beoordelen, omdat ik uiteraard niet iedereen heb gesproken die een poging heeft gedaan het boek te lezen.

Maar gaandeweg kwam ik er steeds meer toe ook de eerstgenoemde

categorie lezers gelijk te geven. En wel omdat ik ontdekte mijn theorievorming niet zo goed te hebben begrepen als ik zelf dacht. Niet alleen constateerde ik hiaten in de begripsvorming, onvolgende helderheid en ook fouten, maar de confrontatie met eigen ervaring leerde mij nog iets anders. De veelheid van opvattingen op het gebied van persoonlijkheidstheorie van klinisch psychoanalytisch karakter heeft te maken met de moeilijkheid een subjectief standpunt te overwinnen.

In een recent boek tonen Stolorow en Atwood die subjectiviteit aan in de theorieën van Freud, Jung, Reich en Rank door aspecten van die theorieën te interpreteren als de neerslag van de levensgeschiedenis van hun maker.¹ Zonder dat ik de pretentie heb met dit boek aan de werking van dat mechanisme volledig te zijn ontsnapt, ontdekte ik in ieder geval hoe het mij bij het vorige parterten speelde. De confrontatie tussen logica en ervaring in mijn persoon leidde tot inzicht in de manier waarop ik soms onbewuste irrationele factoren in abstract denken verpakte. Wellicht zou ik er zelfs toe gekomen zijn het abstracte denken althans op dit gebied maar te staken, ware het niet dat er - parallel hiermee - nog een andere onverwachte ontwikkeling optrad.

En wel een meer verheugende: hand in hand met nieuwe bezinning op theoretische inzichten verliep het werken in groepen ermee steeds succesvoller. Anders gezegd: ik leerde mijn theorie toe te passen, mede onder invloed van welke toepassing hij zich, niet in grote lijnen maar wel in allerlei onderdelen en nuances, wijzigde. Die ontwikkeling stabiliseerde zich na een aantal jaren en op het daarmee bereikte punt kan er geen sprake meer zijn van ophouden met conceptueel denken, omdat dat voor mij ook zou betekenen: ophouden met praktisch werken. Mijn vertrouwen in de theorie is dan ook uiteindelijk gebaseerd op het aan den lijve ervaren van de juistheid van het adagium: niets is zo praktisch als een goede theorie.

De vraag kan worden gesteld, wat het criterium is voor succesvol werken met groepen. In mijn geval bedoel ik daarmee: slagen in de opzet deelnemers nieuwe mogelijkheden te laten ontdekken voor de oplossing van hun persoonlijke problemen en voor hun persoonlijke ontwikkeling, doordat zij de confrontatie tussen logica en ervaring, tussen denken en voelen beter aan kunnen of in nieuwe banen kunnen leiden. De snelheid en de intensiteit waarmee dit proces op gang kan komen, wanneer van meet af aan het belang van logica en ervaring, van denken en voelen beide wordt gecultiveerd, heeft mij meer recent verrast. Met de beschrijving van deze vorm van groepswork zijn latere hoofdstukken gemoeid en ik zwijg er dus nu verder over.

Met deze korte samenvatting van de achtergrond die leidde tot het schrijven van dit boek heb ik, naar ik hoop, gerechtvaardigd dat ik niet heb gekozen voor een presentatie in de vorm van een verslag van de geschiedenis van het werk. Hoeveel persoonlijker en levendiger een dergelijk verslag misschien zou zijn uitgevallen, een vorm die het belang van conceptueel denken laat uitkomen leek mij de voorkeur te moeten hebben. Dit is een tijd waarin, zeker in kringen van hen die zich met allerlei vormen van groepswork bezig houden, voelen en ervaren meer in de mode zijn dan

conceptueel denken. Sommige methoden en technieken die worden toegepast in groepswerk beschouw ik meer als een middel om emoties op te roepen, dan als een middel om ze te leren kennen. Voor zover ik als deelnemer aan conferenties en cursussen sessies heb meegemaakt, die ik niet anders kon beschouwen dan als een vorm van 'emotional flooding', voelde ik daartegen nogal eens verzet opkomen.

Weerstand ook tegen overmatig geloof en fanatieke overtuiging op het gebied van de toepassing, gepaard aan onvoldoende besef van het theoriearme karakter van wat men aan het toepassen is. Ronduit komisch vond ik eens een situatie waarin die toepassing vooral neerkwam op het machteloze slaken van de slogan: cognitive emotional integration!

Het is best mogelijk, dat dergelijke gevoelens en ervaringen mede de gekozen vorm hebben bepaald. Wat daarvan zij: in dit hoofdstuk zal ik de lezer, zij het wat minder exclusief dan in de voorgaande, toch nog vooral met concepties bezig houden. Maar nu zijn concepties van anderen het uitgangspunt. In de voorafgaande hoofdstukken ben ik, om de samenhang in het betoog niet te verbrekken, nauwelijks of niet ingegaan op opvattingen van anderen die van invloed zijn geweest op het tot stand komen van mijn theoretische inzichten, of die in verband ermee relevant zijn. Daardoor moge een min of meer afgerond geheel tot stand zijn gekomen, maar dit behoeft dan toch de aanvulling achteraf met wat ik tijdens het betoog wegliet.

Ik zal in dit hoofdstuk sommige hoofdbestanddelen van de theorie nog eens de revue laten passeren, zonder de bedoeling in herhaling te treden of alles nog eens dunnetjes over te doen. Er zal nl. blijken, dat men die hoofdbestanddelen in verband kan brengen met allerlei opvattingen en inzichten, manieren van denken ook, die zowel overeenkomsten als verschillen vertonen met de mijne en die ik dientengevolge noch bedoel volledig af te wijzen, noch volledig over te nemen. Op deze manier zal ik achtereenvolgens ingaan op: de vier vormen, het kernconflict en de structuralistische beschouwingswijze. Mijn keuze van aanknopingspunten wordt vooral bepaald door het antwoord op de vraag, of de bespreking ervan tot verdere verdieping van aspecten van de theorie kan leiden. Daarnaast geldt de overweging, dat het geen zin heeft een zo grote hoeveelheid literatuur aan de orde te stellen, of ook alleen maar te noemen, dat de veelheid van gezichtspunten het effect krijgt af te leiden van wat ik eigenlijk wil zeggen. Dat die mogelijkheid niet denkbeeldig is, valt licht in te zien door te bedenken hoeveel er is geschreven over angst, over de zelf-ander dimensie (Amerikaanse sociale psychologie) of ook in verband met de binnen-buitendimensie (een lange traditie in continentaal-Europese psychologie).

Tenslotte en wellicht ten overvloede, maar ik wil ieder misverstand op dit punt voorkomen: men leze dit hoofdstuk niet, als zou de strekking ervan zijn het waarheidsgehalte van de theorie aan te tonen of zelfs te bewijzen. Volgens Popper worden theorieën niet bewezen, maar zijn het gissingen die eventueel kunnen worden weerlegd en door betere vervangen. Betere betekent dan: ruimer geldig, met dieper verklaringsbereik, rekenschap kunnende

geven van meer feiten. Om dat proces is het begonnen en dat betekent in mijn geval, dat de rechtvaardiging van een theorie is gelegen in wat mensen ermee kunnen doen op het punt van de confrontatie tussen logica en ervaring, leidend tot zelfinzicht. En daarop zal ik pas later ingaan.

2. De vier vormen bij andere auteurs

Ik heb hiervoor al melding gemaakt van de poging tot inventarisatie van allerlei indelingen en onderscheidingen en de moeilijkheid waarop zo'n inductieve werkwijze stuit: de menselijke werkelijkheid is nogal poly-interpretabel en dat staat het vinden van vaste interpretatieschema's aanzienlijk in de weg. Maar er zijn wel een paar duidelijke aanknopingspunten voor het bestaan van vier fundamenteel verschillende vormen van persoonlijk functioneren.

Algemeen bekend is het onderscheid tussen schizoïde, depressieve, dwangmatige en hysterische persoonlijkheidstypen. Aanstonds blijkt ook de moeilijkheid, want wie durft vast te stellen wat de gemeenschappelijke noemer is in alles wat er is geschreven over syndromen en symptomen van de vier soorten? Toch zal ik aan die moeilijkheid niet al te zwaar tillen: ik denk dat er globaal genomen wel een redelijke mate van consensus bestaat over de betekenis van de classificatie.

Een goede, overzichtelijke klinische beschrijving van de vier typen is bv. te vinden in het boek van Fritz Riemann: Grundformen der Angst (1974). Uit die titel blijkt al, dat ik het niet al te ver van huis zoek, want Riemann beschrijft de typen als verschillende vormen van angst en angstvermijding (overigens ontdekte ik zijn boek pas, nadat ik mijn eigen theorie had ontwikkeld).

De grondvormen van angst zijn (p.15):

- 1) Angst vor der Selbsthingabe, als Ich-verlust und Abhängigkeit erlebt(schizoïd)
- 2) Die Angst vor der Selbstwertung, als Ungeborgenheit und Isolierung erlebt (depressiv)
- 3) Die Angst vor der Wandlung, als Vergänglichkeit und Unsicherheit erlebt(zwanghaft)
- 4) Die Angst vor der Notwendigkeit, als Endgültigkeit und Unfreiheit erlebt(hysterisch)

Over die interpretatie en zeker over het kosmisch verband waarin Riemann de zaak situeert, is m.i. het laatste woord nog niet gezegd, maar daarom is het mij nu niet begonnen.

Een tweede aanknopingspunt vind ik in het boek Family casework diagnosis van Alice L. Voiland and associates (1962). Het gaat over de uitkomsten van de bewerking van de case histories van 888 gezinnen die zich aanmeldden voor psychologisch-maatschappelijke hulpverlening. Opmerkelijk aan het onderzoek is vooral de veelheid en de veelzijdigheid van de gegevens die leidden tot de diagnose van een bepaald gezinspatroon. Er worden vier disordered family types besproken, nl. perfectionistic, inadequate, egocentric en unsocial. Hun kenmerken kan ik hier niet uitvoerig behandelen; ik volsta met de aanduiding van de kern in de woorden van

de auteur.

perfectionistic: place undue emphasis upon being without fault and upon avoiding open friction (p. 115).

inadequate: a too-ready reliance upon others for encouragement, continued support, guidance and help in resolving problems (p. 156)

egocentric: ego-dominated and self-seeking intentions that markedly color the social conduct of these family members (p. 193)

unsocial: lack of social rapport with other people and with their environment (p. 234)

In deze volgorde wordt volgens de auteurs het kwaad steeds erger, maar dat is een aspect dat ik geheel buiten beschouwing laat, en van de juistheid waarvan (in algemene zin) ik allerm minst overtuigd ben.

Deze beide indelingen combineer ik met twee classificaties, waarover ik kort kan zijn omdat de terminologieën zelf de kern van de zaak aanduiden en bovendien erg bekend zijn. Bion (1961) onderscheidt drie basic assumptions als collectieve emotionele onderstroom in de verhouding groep-leider: dependent, fight-flight en pairing. Horney (1946) beschreef drie soorten individuele karakterstructuur, waarin basic conflict als een bepaalde gerichtheid op de medemens tot uitdrukking komt: moving toward people, moving away from people and moving against people.

De vier aanknopingspunten zijn voorlopig voldoende om enige principiële discussie uit te lokken. Daartoe groepeer ik ze eerst in het volgende overzicht. Van een enkele ingreep die ik daarbij toepas, zal ik dadelijk rekenschap geven. In dat overzicht vindt men nog twee andere indelingen toegevoegd, waarop ik later zal ingaan.²

	<u>isolerend</u>	<u>afhankelijk</u>	<u>conformerend</u>	<u>onderwerpend</u>
Riemann	schizoïd	depressiv	zwanghaft	hysterisch
Voiland	unsocial	inadequate	perfectionistic	egocentric
Bion	flight	dependent	pairing	fight
Horney	moving away	moving toward	moving against	
Fromm	marketing	receptive	hoarding	exploitative
Adams en	non-contro-	technician	dictator	opportunist
Fyffe	versial			
	conformist			

De twee ingrepen die ik mij heb veroorloofd zijn de volgende: Bion beschrijft één fight-flight basic assumption, waarbij de groep zich altemeer agressief tegen de leider keert, deze wil exploiteren of hem negeert en zich in het besef van eigen machteloosheid terugtrekt; ik heb die als twee afzonderlijke vormen genoteerd. Omgekeerd heb ik de moving against houding van Horney opgevat als een samenvatting van twee autoritaire oriëntaties. Daartoe geeft de auteur zelf enige aanleiding in haar tweede boek over de materie (1951), waarin zij verschillende vormen van "the appeal of mastery" beschrijft: de narcistische, gericht op self-glorification, de perfectionistische, waarin superioriteitsgevoe-

lens berusten op identificatie met hoge 'standards' en nog een derde vorm: arrogant vindictiveness, identificatie met trots.³

Hierna dan eerst enige principiële overwegingen. Het lijkt mij onmiskenbaar, dat de verschillende classificaties een zekere mate van gelijkenis vertonen. Die indruk is natuurlijk op meer gebaseerd dan het weinige dat ik hier over de verschillende indelingen heb gezegd. In een vorig boek heb ik bovenstaande conclusie nader geargumenteed door lijsten van kenmerken te produceren die bij verschillende auteurs (meer dan de vier plus twee die ik nu bespreek) zijn te vinden. Achteraf bezien vind ik die werkwijze noch geheel juist, noch leidend tot het meest belangrijke inzicht. Er is nl. niet alleen maar overeenstemming; er zijn ook verschillen. Ook die blijken al uit de meer summiere gegevens, waarmee ik nu werk. De classificaties hebben niet hetzelfde object: persoonlijkheid, patroon van gezinsrelaties, collectieve emotionaliteit in groepen, inner conflict. Maar tussen die objecten mag in hoge mate samenhang worden aangenomen: de persoonlijkheid wordt gevormd in gezinsrelaties en ook ontstaan daar uitwendige en innerlijke conflicten en dat er sprake kan zijn van collectieve emoties behoeft evenmin betoog.

Behalve verschillen in object zijn er ook inhoudelijke verschillen. Als voorbeeld uit het overzicht kies ik dat tussen dwangmatig functioneren en de pairing basic assumption van Bion. In die laatste oriëntatie is de binding aan de groep een goed op zichzelf. Er bestaat 'messianic hope', gekoppeld aan een persoon, idee of utopie die niet moet worden vervuld. De leider blijft a.h.w. ongeboren, hij moet net als iedereen zijn, een nieuw idee moet er een zijn waarmee ieder al vertrouwd is. Ontwikkeling en verandering roepen weerstand op. Welke conclusie valt daaraan te verbinden? Deze, dat Bion eigenlijk het emotionele uitgangspunt voor het later ontstaan van dwangmatig functioneren beschrijft. Het is een emotionele situatie die als positief, als bindend wordt beleefd, maar die geen ruimte laat voor verdere ontwikkeling, en die dus een keurslijf kan worden.

Met deze overwegingen raak ik het inzicht dat ik belangrijker acht dan het opsporen en accentueren van de overeenkomsten tussen allerlei afzonderlijke kenmerken. De nadere analyse van verschillen kan ons doen inzien, hoe die verschillen soms toch naar samenhang verwijzen. Natuurlijk beweer ik niet, dat dit altijd het geval zal zijn, hoeveel auteurs men ook bij die analyse betreft. Maar het gaat om de volgende argumentatie. De menselijke werkelijkheid omvat personen, groepen, relaties, ervaring, gedrag, gevoelens, gedachten. Het is niet mogelijk in dit complexe geheel op alles tegelijk te letten en dientengevolge vallen er verschillende aspecten te signaleren die verschillend kunnen worden geïnterpreteerd.

Daarmee hangt nog iets anders samen. Keuze van aspect en waardeoordeel hebben vaak met elkaar te maken. Dat dat ook hier het geval kan zijn, valt gemakkelijk in te zien. De beschrijving van een exploiterende karakterstructuur zal al gauw negatiever uitvallen dan de beschrijving ervan hoe die karakterstructuur in een bepaald gezinsmilieu is gevormd en zich heeft vastgezet.

De kwestie van het waardeoordeel is een goede aanleiding om

een volgende indeling, die van Fromm, te introduceren. Tevens komt daarmee een aspect van de menselijke werkelijkheid aan de orde, dat ik nog niet noemde: cultuurpatroon en maatschappij-structuur.

Fromm was zowel psycho-analyticus als maatschappij-criticus, en dat laatste verklaart zijn moraliserende betoogtrant. In een overzicht van de vier soorten social character die hij onderscheidt, worden dan ook de positieve en de negatieve aspecten van iedere soort in een reeks tegenstellingen vermeld.⁴ Beschrijving en waardering vallen op die manier samen. Maar omdat zijn verdere beschrijving ook dieptepsychologisch is georiënteerd, levert de inpassing van zijn classificatie in mijn schema weinig problemen op.

Aan de receptive (accepting) en exploitatieve (taking) oriëntatie die men in verband kan brengen met respectievelijk masochisme en sadisme ga ik verder voorbij. Interessant is wel, dat in die beide mechanismen het leggen van een relatie met anderen tot uitdrukking komt, en dat ontbreekt nu juist in de hoarding (preserving) en marketing (exchanging) oriëntaties. In de eerste herkent men dwangmatige trekken, de beschermende muur ook naar buiten toe tegen alles wat het zekerheidssysteem bedreigt en destructieve kracht. De marketing oriëntatie is evenzeer innerlijk afzijdig, maar nu wordt de eigen persoonlijkheid aangepast aan de vraag, aan het marktmechanisme. De ontwikkeling van deze zichzelf manipulerende persoonlijkheid ziet Fromm als dominant in de moderne tijd; bij hoarding valt te denken aan klassiek kapitalisme en calvinistische arbeids- en prestatie-ethiek.

Het lijkt mij duidelijk, dat behalve het waardeoordeel ook Fromms keuze van aspect zijn interpretatie kleurt: het maatschappelijk functionerende marketing type ziet er anders uit dan de teruggetrokken, schizoïde, a-sociale persoonlijkheid. Tegelijk vind ik bij Fromm, meer dan in andere indelingen, de psychologische verwantschap terug tussen (in mijn termen) onderwerpend en afhankelijk aan de ene kant en isolerend en conformerend aan de andere kant.

Dat zonder enige interpretatie van de dieptestructuur de veelzijdige manifestatiemogelijkheden heel gauw verwarrend worden, kan ik toelichten aan de hand van de laatste indeling, die van Adams en Fyffe. Deze voert naar de sfeer van het bedrijfsleven. In een boek getiteld: The corporate promotables (1969) doen de auteurs verslag van onderzoek (vooral door middel van interviews) naar managerstijl en managerspersoonlijkheid. Hun uitgangspunt is de manier waarop de leidinggevende functionaris het taakaspect in relatie tot anderen hanteert. Veel oog hebben zij voor het belang van het verband tussen type manager en type bedrijf, maar de psychologische structuur van de relaties zelf blijft buiten beschouwing. Nu kan men die altijd tussen de regels door proberen te lezen, en met enige goede wil is hun indeling dus wel inpasbaar in mijn schema. Maar het spreekt vanzelf, dat de kans op herinterpreteren dan altijd aanwezig is.

Van de typen geef ik een heel korte aanduiding.
 technician: de loyale, hardwerkende, company-oriented manager.
 dictator: rigide, objectief gericht, drijft naar perfectie.

opportunist: intelligent, ambitieus, werkt voor zichzelf en niet voor de zaak.

non-controversial conformist: vriendelijk, sociable, zonder zijn nek uit te steken.

Aannemend, dat mijn inpassing in het schema (zie het overzicht op pag. 56) niet onjuist is, ziet men hoe gevaarlijk het is af te gaan op losse kenmerken en aanduidingen. De conformist is niet conformerend, omdat dat laatste verwijst naar een dieper mechanisme van eenheidsstreven. En dat ligt nu juist ten grondslag aan de objectief gerichte produktie- en planningswoede van de dictator, al is die zich niet bewust van deze grondslag. Nogmaals: dergelijke overwegingen zijn voor mijn rekening en niet ontleend aan het boek, waarvan ik de bespreking hiermee heb afgerond.

De argumentatie en alle toelichtingen tot zover samenvattend, voeren deze naar de conclusie, dat objectieve kennis die zoveel mogelijk vrij wil zijn van subjectieve waardeoordelen zich moet richten op het begrijpen van de diepere samenhang van het geheel. Een nogal triviale conclusie, ware het niet dat wij steeds weer op de moeilijkheid stuiten, dat het geheel zich aan iedere directe waarneming onttrekt en zich alleen kenbaar maakt in de vorm van allerlei afzonderlijke aspecten. Steeds opnieuw dus moeten wij de verleiding weerstaan in vredesnaam maar te beginnen bij die afzonderlijke aspecten en te vergeten, dat daarmee een oneigenlijke reductie van de werkelijkheid wordt toegepast.

Vanwege het uitzonderlijke belang van dit punt illustreer ik het nog één keer, wat kan door te verwijzen naar mijn eigen proefschrift (1963).⁵ Hierin deed ik verslag van een onderzoek naar de waarneming van gedrag en houding van docenten door hun leerlingen. Uit de analyse van nogal complexe uitgangsgegevens bleek, dat in die waarneming verdisconteerd waren de persoonlijkheid van de docent, de relatie tussen docent en klas en het emotionele klimaat in de klas dat zich onafhankelijk van een bepaalde docent deed gelden. Wat blijkt dus? De waarneming van het onderdeel wordt mede bepaald door een groter geheel, dat zich zelf aan iedere directe waarneming onttrekt. Het is natuurlijk volstrekt onmogelijk de werking van de drie genoemde factoren tegelijk te beleven inplaats van die werking in de analyse achteraf te constateren.

Dat er in de literatuur op allerlei manieren gewag wordt gemaakt van het bestaan van een beperkt aantal vormen van persoonlijk en interpersoonlijk functioneren is dus wel de aanleiding geweest tot mijn eigen werk op dit gebied, maar houdt niet de rechtvaardiging daarvan in. Integendeel. De slotsom dat wat ik heb gedaan lijkt op wat anderen ook al hebben gedaan, zou uitlopen op de verzuchting: had het dan maar gelaten!

Wat beschouw ik dan wel als de rechtvaardiging van mijn bijdrage?

Het streven om een beperkt aantal vormen op een abstracter niveau dan waarop zij plegen te worden beschreven, te interpreteren vanuit één referentiekader. Immers: wanneer het geheel zo belangrijk is als ik heb betoogd, en zich tevens onttrekt aan directe waarneming, dan moeten wij het hebben van een adequate theorie over het geheel. Alleen een theorie die niet over personen of

groepen of relaties of specifieke situaties handelt, kan geacht worden voldoende flexibel te zijn, voldoende transssituationeel geldig, om diepere samenhangen in gehelen aan het licht te brengen. Daaruit moge blijken, dat ik abstracte theorievorming beschouw als dienstbaar aan het begrijpen van het concrete.

En dat brengt mij op iets, dat ik als nogal merkwaardig beschouw, wanneer het gaat over psychologische theorieën. Daarvan verwacht men veelal, dat de werkelijkheid er op een levendige manier in wordt afgeschilderd. Is dat niet het geval, dan hebben sommigen de neiging te spreken van metapsychologie en daarbij aan te nemen, dat de praktijkrelevantie geringer is. Men stelle zich eens voor, dat de bestudering van katten, konijnen en koeien gerekend zou worden tot de biologie, gaat het daarentegen over zoogdieren als groep, dan bevindt men zich op het terrein van de metabiologie. Ik ben geen bioloog, maar neem toch aan, dat biologen zonder begrip van het verschijnsel zoogdier ook minder zouden begrijpen van katten, konijnen en koeien. En daarmee heb ik, voor de zoveelste keer maar dan toch met een ander beeld, het belang van conceptueel denken in praktisch psychologisch werk verdedigd.

De verhouding tussen theorie en praktijk, tussen abstract en concreet brengt mij tot een enkele afsluitende overweging aangaande het individu en aangaande psychische gezondheid. De notie van een optimale oriëntatie is bij alle besproken auteurs terug te vinden. Bij Riemann als het overwonnen hebben van angst, Voiland spreekt over healthy family functioning, Bion over the good group spirit, Horney over self-realization, Fromm over de productive orientation en Adams en Fyffe schetsen het beeld van de executive (hoe goed die het doet, hangt overigens mede van het bedrijf af). De aanduidingen ervan zijn soms summier en laten zich in ieder geval heel wat minder indringend vergelijken dan de andere oriëntaties. Dat het goed is om angstvrij, produktief en creatief zichzelf te realiseren in relatie tot anderen en daarbij geestelijk evenwicht aan morele moed te paren, wil er bij de meeste mensen wel in. Met die wat badinerende opmerking wil ik zeggen, dat de beschrijving van geestelijke gezondheid slecht past in abstracte theorievorming.

Uitgaande van de (door Fromm in het voetspoor van Spinoza onderschreven) idee van de bestaanskracht van het individu als enige basis van deugd, geluk en geestelijke gezondheid, geldt hiervoor dat het dan juist niet gaat om het algemeen geldige maar om het specifieke, niet om het abstracte maar om het concrete, niet om het grotere geheel maar om het onderdeel, niet om datgene waarin mensen op elkaar lijken maar om datgene waarin zij van elkaar verschillen. Bestaanskracht van het individu wortelt niet in het universeel menselijke, maar in de hoogstpersoonlijke verwerking van het universeel menselijke, van de cultuur, van de maatschappij, van de groep, de relatie met anderen. En die valt niet in de theorie te vinden, hoogstens in de toepassing ervan, dat wil zeggen in de confrontatie tussen logica en ervaring, met dan nu de nadruk op: confrontatie.

3. Het kernconflict

Valt er een fundamentele spanningsverhouding te vinden die in de vier oriëntaties op verschillende manier wordt uitgewerkt, zodat de daarin optredende conflicten beschouwd kunnen worden als variaties van eenzelfde kernconflict?

Niet alle van de hiervoor besproken auteurs schenken aandacht aan deze vraag, maar een enkele zoals Horney doet dat wel. Zij ziet het basic conflict van de neuroticus in de tegenstrijdige houding tegenover andere mensen die hij heeft verworven, en distantieert zich van de Freudiaanse opvatting, als zou dat basic conflict er één zijn tussen driften en super-ego. Daarop kom ik nog terug. Genetisch bezien veroorzaken bij het kind gevoelens van isolement en hulpeloosheid in een potentieel vijandige wereld de basic anxiety, die aanleiding geeft tot de ontwikkeling van tegenstrijdige houdingen.

Hetzelfde uitgangspunt is te vinden bij Sullivan en Angyal, al krijgt het in de uitwerking andere accenten. Bij Sullivan zijn het de afkeuring en de goedkeuring van buiten af, waardoor het kind leert met zijn angst om te gaan. Er ontwikkelt zich een zelf-dynamiek die de neerslag is van dit proces (reflected appraisals) en die, wanneer hij eenmaal fundamenteel gevormd is, tegelijk het kanaal is, waarlangs buitenwereldervaring wordt toegelaten en geselecteerd. Ook Angyal gaat uit van 'anxiety and the state of isolation'. Voor hem is vervolgens de centrale vraag, of er voldoende mogelijkheden zijn en of het kind er voldoende in slaagt de band met de omgeving te handhaven en zich tegelijk zelfstandig te ontwikkelen. Lukt dat niet, dan kan de basic assumption ontstaan voor een neurotische oplossing: "the image of a weak, inadequate unlovable person, facing a cold, essentially hostile world which can easily crush him."

Wanneer ik mij zou concentreren op de rol van de angst als een belangrijk element in het veronderstelde kernconflict, dan zou het aantal auteurs vrijwel onuitputtelijk zijn, want op dat punt bestaat tamelijk universele overeenstemming. Maar de ideeën die ik hiervoor noemde, verschillen aanzienlijk van bv. die van het geboortetrauma als de grote boosdoener (Rank). Ik denk weinig woorden nodig te hebben om mijn selectiecriteria te doen begrijpen. De gedachten van Horney, Sullivan en Angyal sluiten in belangrijke mate aan bij mijn eigen denkbeelden, of hebben juist het ontstaan daarvan beïnvloed, en dat is zeker niet het geval met zoiets als het geboortetrauma van Rank. Wat anders is 'anxiety and the state of isolation' dan de angst voor eenzaamheid die ik in de inleiding een grondslag noemde?

En toch dreigt er een inconsequentie in mijn betoog, wanneer de angst gaat figureren als de kern van het kernconflict, om zo te zeggen. Want ik heb ook eerder gezegd, dat angst en angstreductie moeten worden beschouwd als sleutelmechanisme, wat niet hetzelfde is als de aanname dat daarin het meest fundamentele principe is te vinden. Isolement, eenzaamheid, bedreigdheden, hulpeloosheid en de daarbij optredende angstgevoelens hebben te maken met de menselijke omgeving van mensen. Tegen die aanname heb ik geen enkel bezwaar, maar de vraag rijst dan wel, waarom die

conditie zo karakteristiek moet worden geacht voor mensen. Ook wolven hebben elkaar nodig en leven in kuddeverband, maar wie ooit het gedrag van een groep wolven in een enigszins natuurlijke omgeving heeft geobserveerd en vergeleken met dat van een groep chimpansees, kan zich moeilijk onttrekken aan de indruk: hoe mensachtiger de soort, hoe onrustiger de sfeer. De kans op het ontstaan van 'anxiety and the state of isolation' lijkt voor het wolvejong naar verhouding klein te zijn. Geen vreedzamer en hulpvaardiger verhoudingen dan tussen wolven onderling en de uitdrukking 'homo homini lupus' is dan ook eigenlijk een heel ongelukkige beeldspraak, waarin de verhouding tussen roofdier en prooi wordt verward met onderlinge verhoudingen binnen dezelfde soort. Kortom: er moet toch een andere spanningsbron zijn, die op zijn beurt verklaart, waarom de angst zoveel kans krijgt te ontstaan.

Om die op het spoor te komen, keer ik nog even terug naar de groep chimpansees die ik zelf met wolven vergeleek. Ter onderrichting van de bezoeker had men een bordje opgesteld, waarop onder het opschrift Sociale Structuur het volgende stond te lezen:

In vergelijking met bavianen en makaken, die in vaste groepen met een nogal strakke rangorde leven, is de sociale structuur bij de chimpansee vrij los. De dieren doorkruisen hun woongebied doorgaans in kleine groepjes (tot 10 ind.). Er zijn 3 typen groepjes

1) uitsluitend volw. mannen, 2) volw. mannen en vrouwen, 3) moeders met kinderen. Deze verenigen zich regelmatig onder grote opwindning tot tumultueuze gemengde groepen; daarbij proberen vooral de volwassen mannen elkaar te overtroeven met hun imponeergedrag.

Het is verre van mij het kernconflict voor gevonden te verklaren door naar het gedrag van chimpansees te verwijzen, maar in één opzicht kan dunkt mij de lijn worden doorgetrokken naar menselijke gemeenschappen. Er ontstaat spanning tussen individu en gemeenschap, tussen persoon en groep, tussen zelf en ander, (als men een relatie tussen twee personen wil onderscheiden van een groep). In relaties, groepen en gemeenschappen ontstaan conflicten, waarmee ik natuurlijk niet ontken, dat er ook harmonie kan ontstaan. De prijs van individualiteit is de aanvaarding van conflicten met anderen en die prijs lijken velen graag te willen betalen. Hetgeen niet betekent, dat ze de individualiteit ook krijgen en daarmee zitten we meteen in de complicaties. Ik zal proberen daarop in te gaan aan de hand van literatuur, maar vooraf moet één ding bijzonder duidelijk zijn. In deze - nader te ontwikkelen - visie op het kernconflict staat niet de negatieve of de positieve betekenis ervan centraal. Veeleer valt tussen die twee in theorie niet scherp te differentiëren. Conflict kan gepaard gaan met angst en leiden tot neurose maar ook tot verdere ontwikkeling van individualiteit en ook tot een combinatie van beide, waarin lang niet altijd duidelijk is, waar het één ophoudt en het ander begint.

Ik keer nu eerst terug naar de opvatting van Horney en het verschil met het id-superego conflict. Dat verschil is naar mijn mening niet zo groot, als het op het eerste gezicht misschien

lijkt. Het ik-ideaal heeft immers alles te maken met identificatie met anderen, met groep en gemeenschap. De intern censurerende werking ervan is het pendant van normen en taboes in het cultuurpatroon. Er bestaat niet alleen angst voor een uitwendige autoriteit, maar ook angst voor de innerlijke autoriteit die het eigen super-ego is. Wat Freud dus heeft gedaan, is het tussenmenselijke conflict interpreteren mede in verband met de betekenis van de groep, de gemeenschap, de cultuur, en daarin heeft hij geloof ik groot gelijk. Natuurlijk hoeft dit niet te betekenen, dat ieder conflict wordt gezien als een super-ego conflict. In het werk van Freud zijn trouwens zo veel soorten conflict te vinden, dat het ondoenlijk is die hier allemaal te noemen. Dat hoeft ook niet, maar één van zijn thema's kan in het bijzonder gezien worden als een opvatting van het kernconflict. Ik bedoel het conflict tussen levensdrift en doodsdraft, en denk vooral aan de beschouwing in Das Unbehagen in der Kultur.⁶

Voordat ik daar nader op inga, is een uitweiding op zijn plaats. De doodsdraftconceptie is niet een leerstuk dat algemene instemming heeft gevonden, en met vele anderen wil ik mij graag distantiëren van de biologische oorsprong die Freud in de vorm van erg speculatieve overwegingen daarbij heeft geschetst. Maar in Das Unbehagen in der Kultur gaat het daar niet over; wel over menselijke agressiviteit. Dat die zich sinds onheuglijke tijden tot op heden heeft gemanifesteerd valt niet te ontkennen, of men hem nu wel of niet als doodsdraft interpreteert. Lacan heeft er op gewezen, dat men zich bij de beoordeling van de (beide) driftconcepties van Freud niet moet blind staren op de oorsprong van de driften. Het gaat om hun lotgevallen, de ontwikkeling van mens en cultuur, om alles dus wat met driften in verband wordt gebracht. Freud noemt die driften ook wel mythen en, voeg ik daaraan toe, in Das Unbehagen in der Kultur zelfs Himmlische Mächte (vanwege hun onsterfelijkheid).

Eros en Thanatos dan zijn twee eeuwige tegenstanders. Relatievorming, groepsvorming, gemeenschap, cultuur, daarin manifesteert zich de werkzaamheid van Eros. Oneerbiedig gezegd valt een menselijke gemeenschap te zien als een libidineus aan elkaar gekoekte massa. Het beteugelen van agressiviteit is een voorname functie van gemeenschapsvorming, en zonder cultuurvorming kunnen mensen het dan ook niet stellen. Maar de beteugeling houdt tevens onderdrukking in. Geboden als 'hebt Uw naaste lief als Uzelven' en 'hebt Uw vijanden lief' kunnen mensen niet opvolgen zonder neurotische schade aan de eigen ziel te lijden. Volgens Freud dan, maar ik heb al eerder duidelijk gemaakt die geboden ook niet in mijn deugdenrepertoire te willen opnemen. (Een variant waarmee Freud zich zou kunnen verenigen luidt: heb je naaste lief zoals je naaste jou lief heeft). De symptomen die met cultuurontwikkeling samenhangen, vallen moeilijk in een enkel zinnetje samen te vatten: Freud is zoals altijd een meester in het schetsen van complicaties. Ik noem maar een paar dingen: schuldgevoel, gewetensangst, tegen de eigen persoon gerichte agressie, agressie die zich een uitweg baant, stoornissen ook op het gebied van de Eros, waarvan de manifestatie niet gescheiden kan worden gezien van die van de andere drift. Het is niet nodig hierop nader in te gaan:

het ging mij om het kernconflict.

Wat dit betreft verschijnt nu de betekenis van het super-ego, hoe belangrijk die ook is, als afgeleid. Evenmin bestaat het kernconflict tussen individu en gemeenschap, tussen persoon en groep als zodanig: het functioneren van beide immers is afgeleid van dezelfde krachten. De meest fundamentele tegenstelling is dan ook die tussen de krachten onderling. Die laatste conclusie zal ik staande houden, maar toch is daarmee nog niet het laatste woord gezegd. Het zou wat onbevredigend blijven, wanneer het kernconflict wordt gesitueerd tussen twee krachten, waarvan ook is gezegd, dat men op de precieze aard en oorsprong ervan maar niet te veel moet letten. M.a.w.: zijn er geen andere formuleringen die in dat laatste opzicht enige verheldering bieden?

Die zijn er wel, althans ik ken er één, het werk van Angyal.⁷ Daarop ga ik nu in, maar eerst loop ik vooruit op wat nog nader zal blijken. Angyal beschrijft twee krachten, of liever tendenties op een heel andere manier dan Freud, maar wat hij niet doet, is de spanning of het conflict tussen die tendenties beschrijven.

Het conflict-uitgangspunt is inherent aan het denken van Freud; Angyal is veeleer gericht op integratie en synthese. Dientengevolge zijn de driften van Freud en de twee tendenties van Angyal wel vergelijkbaar, maar uit die vergelijking volgt niet zonneklaar waar nu precies het kernconflict vandaan komt. Een veronderstelling dienaangaande wordt dan echter mogelijk.

De holistische beschouwingswijze van Angyal gaat uit van het begrip biosfeer. Daarmee wordt bedoeld het totaal van organisme in wisselwerking met omgeving: organisme (individu) en omgeving mogen nooit los van elkaar worden geïnterpreteerd. Van centraal belang is het onderscheid tussen twee dynamische biosferische levensprocessen, die hun beginpunt in het organisme hebben: de tendentie (trend) tot toenemende autonomie en de homonome tendentie. Beide zijn veelomvattende strevingen, die zich ook op het biologische vlak doen gelden. Angyal heeft zich veel moeite getroost ze nader te omschrijven, wat niet eenvoudig is. Toenemende autonomie is de neiging tot zelf-expansie. Zelf-expansie kan alleen optreden binnen een extern medium en houdt in, dat het organisme er steeds meer in slaagt het levensproces, de wisselwerking met omgeving, van binnen uit te beheersen. De homonome tendentie is de behoefte deel uit te maken van een groter geheel, een sociale eenheid, familie, gemeenschap, of zelfs een betekenisvol universum. De menselijke existentie vindt zijn vervulling in het iets betekenen voor de ander(en). Precies zoals bij Freud zijn voor Angyal cultuur, gemeenschap, ideologie, ideaal-ik, het terrein waar de verbindende (homonome) tendentie aan het werk is.

Maar het verschil tussen beide auteurs, dat ik aankondigde, zal waarschijnlijk ook al zijn gebleken. Bij Freud is de verbinding nodig om de agressie er onder te houden, bij Angyal is hij eenvoudig het complement van de autonome tendentie. Beide tendenties veronderstellen elkaar: alleen vanuit verbinding met omgeving kan zelf-expansie ontstaan, alleen wat zelfstandig is, kan zich met omgeving verbinden. Vanuit dergelijk principieel harmo-

niedenken kan Angyal natuurlijk nooit tot dezelfde fundamentele tegenstelling concluderen die bij Freud viel te signaleren. Dat doet hij ook niet. De 'theory of universal ambiguity' die hij ontwierp, is van andere orde. Ervan uitgaande dat zowel op het gebied van de autonome als op dat van de homonome tendentie neurotische stoornissen kunnen voorkomen, valt het 'pattern of neurosis' te onderscheiden van het 'pattern of health', waarin die stoornissen er niet zijn.

Die beide patronen zijn in de meeste mensen wel (in een eventueel ingewikkelde onderlinge samenhang) aanwezig en daartussen bestaat universele ambivalentie, zoals tussen figuur en achtergrond van het bekende Gestaltplaatje dat als vaas of als twee gezichten kan worden geïnterpreteerd.

Hoe kunnen we nu verder komen door zowel de overwegingen van Freud als die van Angyal in aanmerking te nemen?

Dat autonome en homonome tendentie wel eens niet tegenstrijdig voorkomen, kan iedereen uit eigen ervaring bevestigen. Het lijkt mij nl. een aardige definitie van verliefdheid te zijn deze goedmoedigheid op te vatten als één van toegenomen (c.q. toenemende) zelf-expansie in relatie tot omgeving, die in volstrekte harmonie verkeert met het gevoel deel uit te maken van een groter geheel. Maar dat daaruit volgt, dat het voortaan zo zal blijven, zal niemand willen beweren. Mensen willen graag zichzelf worden in relatie tot anderen, maar als ze dat allemaal willen, kan de manier waarop ze elkaar gaan gebruiken toch problemen opleveren van het soort waarvoor Freud een open oog had. Overigens is Angyal in zijn visie op neurotische stoornissen ook allerminst een vage idealist, maar het gaat nu even alleen om de grondopvatting.

Ik denk dan dat het uitgangspunt van Angyal niet buiten de menselijke mogelijkheden, maar wel verder van de menselijke werkelijkheid af voert dan dat van Freud. Na verliefdheid volgen heel vaak conflicten en de kiem daarvan verwijst naar diepe lagen van persoonlijk functioneren, waar de integratie tussen autonome en homonome tendentie nog niet is bereikt. Zo gezien kan het tot volle gelding brengen van het uitgangspunt van de complementariteit hoogstens een eindpunt in de ontwikkeling zijn. Een eindpunt, waaromtrent de vraag rijst, hoeveel mensen het bereiken. En dat doet onvermijdelijk denken aan Spinoza, die in zijn visie op grondslagen zowel Freud als Angyal overtreft, maar die de synthese tussen individualiteit en universele verbondenheid niet heeft gepresenteerd als een synthese tussen de opvattingen van Freud en Angyal.

Die synthese is alleen maar mogelijk in de vorm van een derde opvatting die van de beide andere iets overneemt en iets laat vallen. De grootheid van Freud is voor mij vooral daarin gelegen, dat hij de complicaties van de menselijke werkelijkheid nooit uit de weg gaat en altijd tot op de bodem probeert te analyseren. Maar van zijn doodsdrijf-conceptie als oorspronkelijke agressie heb ik mij al gedistantieerd, en hoe in de ontwikkeling van mens en cultuur die agressie ooit werkelijk valt te overwinnen, wordt mij niet erg duidelijk. Misschien kan dat niet en dan hoeft het

dus ook niet duidelijk te worden. Maar het gevoel dat op de een of andere manier bepaalde menselijke mogelijkheden worden veronachtzaamd, verlaat mij daarbij niet. En het zou kunnen, dat dat ermee samenhangt dat Freud zijn eigen Oedipouscomplex, zijn eigen combinatie van vadersrivaliteit en moederbinding, van Thanatos en Eros, nooit helemaal heeft overwonnen. Dat soort veronderstelling is wel geopperd, en men kan zijn omvangrijk oeuvre vanuit zo'n gezichtspunt bezien. Omdat echter in een discussie over grondslagen argumentatie ad hominem niet erg op zijn plaats is, laat ik het daarbij maar.

De bepaalde menselijke mogelijkheden die ik aanduidde, zijn bij Angyal te vinden als de integratie tussen individualiteit en verbondenheid met anderen, als het pattern of health, waarin beide tendenties ongehinderd tot ontplooiing komen. Nu is er naast die van Freud en Angyal nog een derde veronderstelling mogelijk wat betreft de verhouding tussen beide tendenties. En daarbij laat ik mij nog één keer inspireren door de vergelijking tussen wolven en chimpansees. De laatste soort, hoewel ook een kuddedier levend in groepsverband, toont meer individualiteit, meer autonomie dan de eerste. Die lijn zal bij mensen nog wel verder doorgetrokken zijn: terug naar de wolvenstaat, hoe veel idyllischer (!) die er ook uit ziet, kunnen wij niet meer. Maar zou het niet mogelijk zijn, dat in ons geval de individualiteit, de autonomie nog steeds niet is opgewassen tegen de overweldigende kracht van de homonome tendentie? Zo gezien is het algemeen menselijk probleem waarin het kernconflict zich manifesteert niet het ontbreken van verbinding met anderen, maar juist het zich losmaken uit primair gegeven verbinding. De groep is de matrix, waarbinnen het individu zich vormt. Maar wat gebeurt er, wanneer het zich vormende individu gekluisterd blijft aan de eigenschappen van de matrix? Kunnen niet naijver, agressie en andere destructieve tendensen hun oorsprong vinden in de spanning die daar ontstaat, in plaats van in een primaire doodsdrijf 'jenseits des Lustprinzips'?

In de positie die ik hiermee heb bereikt, zal de lezer waarschijnlijk het uitgangspunt in de inleiding, dat van de gebondenheid aan de zingevende verklaringen en het niet bestaande autonome zelf herkennen. Toch zijn er vanuit de andere, nu meer diepte-psychologisch gefundeerde uitwerking wel enkele kanttekeningen te plaatsen bij wat ik toen zei. Als drijfveer voor het vasthouden aan zingevende verklaringen noemde Monod het niet onder ogen willen zien van angst voor eenzaamheid. In de visie van Angyal, die ik als te verwerkelijken mogelijkheid niet heb afgewezen, zijn wel individualiteit en verbondenheid, maar niet individualiteit en eenzaamheid complementair. En daaruit zou kunnen volgen, dat die angst voor eenzaamheid alleen bestaat bij het individu dat nog geen individu is.

Ik begon deze paragraaf met de 'state of isolation' te noemen die door verschillende auteurs als uitgangspunt voor een neurotische ontwikkeling wordt gezien. Deze toestand en de daarbij optredende angst en hulpeloosheid zijn misschien daarom zo algemeen menselijk (niet alleen algemeen kinderlijk!), omdat de ontwikke-

ling van individualiteit en verbondenheid niet vanzelfsprekend gelijk op en hand in hand gaat. Uitgaande van de zwakke krachten van het individu betekent dit, dat mensen ertoe neigen ertoe gebracht worden (dit gaat wel gelijk op en hand in hand) hun individualiteit op de een of andere manier te veroveren op de verbondenheid. En daarmee zijn ze tegelijk bedreigend voor elkaar en kan men zich afvragen, wat nu het meest primaire is: angst voor eenzaamheid of angst voor de ander. Die twee soorten angst kunnen op zichzelf beschouwd als een logische contradictie worden gezien, maar het zal dunkt mij duidelijk zijn, dat ze in de visie die ik heb ontvouwd heel goed kunnen samengaan. In dat samengaan is de kern van het kernconflict, om zo te zeggen, te vinden: de ander is nodig en bedreigend tegelijk. Op die basis ontwikkelen zich tegenstrijdige houdingen, waarin de kern van het conflict wordt ontweken en de bestaanskracht van het individu zijn volle ontplooiing niet bereikt.

Dat de vier oriëntaties beschouwd kunnen worden als verschillende uitwerkingen van hetzelfde fundamentele conflict zal hierna waarschijnlijk ook zonder toelichting duidelijk zijn. Maar het werk van Angyal levert nog een welkome aanleiding om die toelichting toch te geven.

In de interpretatie van neurotische stoornissen die Angyal geeft, vindt men - impliciet - zijn uitgangspunt terug. Hij onderscheidt - globaal genomen - twee patronen, 'the pattern of vicarious living' en 'the pattern of noncommitment'.⁸

Het eerste betreft verschillende vormen van hysterie, waarin de echte kern van de persoon wordt onderdrukt en er een pseudo-persoonlijkheid tot ontwikkeling komt. Bij simple hysteria leeft de persoon a.h.w. via een ander, via omgeving, waarbij die ander, c.q. omgeving tegelijk stevig onder controle moet worden gehouden, a.h.w. wordt geïmmobiliseerd uit angst voor verlies ervan. Het machtsmotief is dus niet de primaire aandrift, wel de noodzaak tot continue validatie van buiten af. Bij hysteria with negative defenses is het onderliggende conflict er één tussen de behoefte aan symbiotische verbinding en de noodzaak zich te verdedigen tegen de invloed van de ander. Hier vindt men het niet kunnen verdragen van autoriteit, een defensieve rebellerende houding. Soms doet het beeld denken aan obsessie, maar de onderliggende dynamiek is meer verwant met simple hysteria.

Het echte obsessional-compulsive karakter beschrijft Angyal bij het pattern of noncommitment. De traumatische situatie is hier de inconsistentie van de omgeving die tegenstrijdige eisen stelde, verwarrend werkte, die als vijandig wordt ervaren of onbetrouwbaar wat betreft de dimensie vriendelijk-vijandig. Karakteristiek is hier de co-activering in de persoon van tegenstrijdige tendenties (liefde en haat bv.) die elkaar blokkeren. Daarmee wordt de hele scala van emoties ingeperkt en/of onderdrukt.

Ik denk dat deze weinige aanduidingen uit de zeer verhelderende beschrijvingen van Angyal kunnen volstaan om te leiden tot de herkenning van zowel zijn uitgangspunt als het verband met mijn theorie. De stoornis ligt primair of op het gebied van de autonomie of op dat van de relatievorming (hetgeen ook bij Angyal

geenszins uitsluit, dat verschillende patronen in één en dezelfde persoon kunnen voorkomen). Datzelfde gezichtspunt heb ik naar voren gebracht als de fundamentele verwantschap tussen afhankelijk (simple hysteria) en onderwerpend (hysteria with negative defenses) enerzijds en isolerend en conformerend anderzijds. Weliswaar beschrijft Angyal die laatste twee niet als afzonderlijke vormen, en zijn er bij hem hoogstens impliciet aanwijzingen in die richting. Maar gelet op de fundamentele kant van de zaak doet het er niet zo veel toe, of men obsessional-compulsive functioneren beschouwt als noncommitment dan wel als overcommitment (wat ik heb gedaan). Ook onder overcommitment gaat onmacht tot werkelijke relatievorming schuil.

Men zou dus kunnen zeggen, dat in de afhankelijke en onderwerpende vorm primair de angst voor eenzaamheid wordt ontweken en in de isolerend - conformerende structuur de angst voor de ander. Maar in alle vormen hangen beide soorten angst ook samen en dat is de andere kant van de zaak. Men hoeft aan de beschrijvingen van Angyal geen woord te veranderen om er ook de conclusie uit te kunnen trekken, dat een stoornis op het ene gebied altijd leidt tot een stoornis op het andere. En dat wil dus zeggen, dat de wisselwerking tussen autonome en homonome tendentie een factor van niet te onderschatten belang is. Die wisselwerking krijgt mogelijk meer nadruk in mijn model (ervan afgezien dat de beschrijving zich op een abstracter niveau beweegt). Dat model kan worden opgevat als een meer formele samenvatting van de manieren waarop mensen tegelijk autonoom en homonoom streven proberen te verwezenlijken en met name van de moeilijkheden die het oplevert om dat te doen.

Wat na dit alles aan het kernconflict nog onduidelijk is, blijve onduidelijk. Over één conclusie zouden, denk ik, alle auteurs die ik heb genoemd het gemakkelijk eens worden: iedere panacee voor de oplossing van dit conflict, en dezulke zijn van allerlei aard en van alle tijden, valt te wantrouwen.

4. Over structureel denken

Wat ik hiervoor zei, moge een poging zijn geweest om de laatste waarheid achter de werking van de vier structuren te benaderen; in de praktijk van het leven hebben wij veeleer te maken met de transformaties van het kernconflict die die vier structuren zelf zijn. En die zijn al zo moeilijk te benaderen, dat enige aandacht voor dat probleem op zijn plaats is. Het gaat dus om de noodzaak van structureel denken, dat tegelijk dieptepsychologisch georiënteerd is. Natuurlijk valt op te merken, dat Freud beschouwd kan worden als een structuralist avant la lettre en dat alle dieptepsychologisch denken in wezen structuralistisch van aard is. Maar daarmee wordt die laatste term globaal opgevat, terwijl het er mij om is begonnen wat meer specifiek inzicht in verband met mijn specifieke benadering te bereiken. In die richting voert dan het werk van Lacan: het is ook niet toevallig dat die naam al verscheidene keren eerder is gevallen.

Lacan vat het onbewuste op als een systeem van betekenisverlenners, dat is georganiseerd analoog aan een taalkundige grammati-

cale structuur. En die laatste analogie heb ik ook zelf diverse malen gebruikt. Verdere verwantschap blijkt hieruit, dat de ook door Freud onderkende betekenis van de rol van de ander in het leven van de enkeling bij Lacan op een nieuwe manier wordt uitgewerkt. Het subject constitueert zich in het veld van de ander. Hoe kan een dergelijke formulering anders worden verstaan dan als verwijzend naar primaire verbondenheid met anderen van waaruit individualiteit gestalte krijgt? Die betekenis van de ander is tweeledig, door Lacan onderscheiden als l'autre en L'Autre. De met kleine letters aangeduide ander is de meer persoonlijke ander, L'Autre is de algemene ander, drager van het gemeenschappelijke, van wetten, van de symbolische orde, waaraan het subject deel krijgt.⁹ Tenslotte noem ik nog de opvatting van het onbewuste bij Lacan, als een sfeer die niet los van het bewuste functioneert, maar die tegelijk daarmee in de taal is gegeven (daarom is in dit verband psycho-analytisch eigenlijk een betere karakteristiek dan dieptepsychologisch). Ook in die opvatting kan ik mij vinden, met uitzondering van de wat exclusieve aandacht voor taal: ook in non-verbaal gedrag valt de manifestatie van het onbewuste te zoeken.

Ik heb mij afgevraagd, waarom ik ondanks al deze overeenkomsten van het werk van Lacan, dat ik soms briljant en soms moeilijk toegankelijk vind, toch betrekkelijk weinig directe invloed ervaar. Daarbij ben ik tot de conclusie gekomen, dat mijn benadering niet tegenstrijdig is met die van Lacan (globaal genomen uiteraard) maar een wezenlijk ander aanknopingspunt kiest. Dat zal ik proberen uit te leggen. Lacan is erop uit wegen te vinden om de structuur van het systeem van betekenisverleners nader te analyseren. Achter ieder verlangen kan weer een ander verlangen schuilgaan en zo is een keten van betekenissen ontstaan, waarin iedere volgende schakel beschouwd kan worden als een transformatie van de voorgaande. Bij de verdere interpretatie van de relaties tussen deze onderdelen is het onderscheid metafoor-metonymie van groot belang. Het is niet nodig meer gedetailleerd op de beschouwingen van Lacan dienaangaande in te gaan. Het werken met de begrippen metafoor en metonymie is vanuit de taalwetenschap in de sociale wetenschap doorgedrongen. Ook zonder allerlei complicaties te vermelden, valt te begrijpen dat bv. bij de uitleg van dromen het werken met symbolen en overeenkomst (metafoor) en de interpretatie van een deel als teken van het geheel (metonymie) van belang kunnen zijn.

Wanneer een dergelijke structuur van betekenisverleners en betekenissen gezien wordt als een analogie van een taalkundige grammaticale structuur dan valt daar toch ook een vraagteken bij te zetten. Metafoor en metonymie zijn - taalkundig bezien - stijlfiguren en geen formele grammaticale categorieën. Natuurlijk kan iedere analogie niet anders dan mank gaan, zoals algemeen bekende wijsheid zegt. Maar dan toch liefst zo min mogelijk, zou ik daaraan willen toevoegen. Daarom noem ik nu eerst heel ander werk, van Brim en Wheeler, waarin wordt aangeknoopt bij echte grammaticale categorieën, nl. persoonlijke voornaamwoorden.¹⁰

Brim en Wheeler gaan op een macroniveau in op de vorming van de persoonlijkheid als het proces waarin een set van 'self-other-

relationships' wordt geleerd. D.w.z.: duizenden en duizenden verwachtingen, waarderingen, herhalingen, beloningen, afwijzingen enz. leiden tot het ontstaan van een dergelijk complex. Om dit complex in zijn ontwikkeling nader te beschrijven gebruiken zij een fundamentele classificatie van self-other relationships. Deze omvat vier vormen:

1. they - me : bv. he doesn't want me to do that
she approves of what I have just done
2. I - them : bv. I don't think they are fair
I demand he do that
I will be angry if he fails to live up to his promise
3. I - me : bv. I am content with myself
I should not demand so much of myself
4. they - them: Deze vorm die de logica gebiedt, houden Brim en Wheeler niet voor constituerend van het self-other systeem, omdat de persoon noch als subject, noch als object in de interactie is betrokken.

Maar met dat standpunt hoeft men niet mee te gaan, wanneer men bij interactie ook aan groepsfunctioneren denkt:

bv. they think that everybody should come
they are mad with all of them

Dus ook wanneer de persoon niet als persoon in zeer directe zin in de interactie is betrokken, kan er sprake zijn van interactie die voor zijn self-other systeem van belang is. Het gaat dan precies om de niet-individualistische kant daarvan.

Hiermee is het verschil in aanknopingspunt dat ik probeer toe te lichten naar voren gekomen. Ik bedoel natuurlijk niet te zeggen, dat mijn aanknopingspunt hetzelfde is als dat van Brim en Wheeler. De structuren die ik heb ontwikkeld houden geen enkel rechtstreeks verband met taalkundige grammaticale categorieën. Maar wel gaat het ook daarbij om formele kenmerken van een systeem in zijn geheel. Daar kom ik nog op terug, maar alvorens Brim en Wheeler weer uit het oog te verliezen eerst nog een enkele opmerking n.a.v. hun werk.

Dat hun classificatie vier vormen oplevert, is evenmin de basis van overeenstemming, maar het is wel een interessante bijkomstigheid. De door mij geproclameerde - psychologische - levensvatbaarheid van de vierde vorm werd natuurlijk geïnspireerd door de gedachte dat in conformerend functioneren nu juist geprobeerd wordt de subject-object scheiding teniet te doen, dat de persoon a.h.w. het interactiesysteem in plaats van zichzelf stelt. Met enige goede wil kunnen ook de andere drie categorieën van Brim en Wheeler met mijn vormen worden geassocieerd, nl. I-me relationships: isolerend, they-me relationships: afhankelijk, I-them relationships: onderwerpend.

Maar bij dit alles mag het verschil niet over het hoofd worden gezien: bij Brim en Wheeler gaat het over persoonlijkheidscomponenten die naast elkaar aanwezig zijn; over de eenheden waaruit het geheel is samengesteld. In mijn geval sluit ik geenszins uit, dat in één persoon verschillende oriëntaties werken, maar die zijn ieder voor zich complete structuren, en geen eenheden die samen een structuur vormen. De persoon als geheel beschouw ik

niet graag als het structurele uitgangspunt, omdat dit afleidt van de relationele context waarin persoonlijk functioneren nu eenmaal moet worden gesitueerd om het vollediger en dieper te begrijpen. Het uitgangspunt zijn de verschillende grammaticale systemen die in persoonlijk functioneren in relatie tot anderen tot uitdrukking komen.

Het verschil met het structuralisme van Lacan zal inmiddels wel duidelijk zijn geworden. Daarmee valt tevens in te zien waarom zijn denkwijze en de mijne elkaar veeleer aanvullen dan uitsluiten. Ook in de taal sluiten formeel gerichte grammaticale analyse en analyse van betekenissen elkaar niet uit, maar vullen ze elkaar aan en kunnen ze zelfs in absolute zin niet zonder elkaar. Wanneer ik de vier oriëntaties samenvat als gerichtheid op liefde (afhankelijk), macht (onderwerpend), gemeenschap (conformerend) en vrijheid (isolerend), dan verwijst elk van die vier woorden natuurlijk naar gevarieerde en geschakeerde betekenisvelden en complexe betekenisachtergronden, naar allerlei mogelijkheden tot zingeving. Daaraan gaat mijn theorie voorbij om zich volledig te concentreren op het grammaticale systeem van waaruit die complexiteit wordt gegenereerd.

Hoewel dit op zichzelf genomen geen rechtvaardiging behoeft, kan ik die toch wel in een opzicht geven. Opnieuw kan een - zij het wat gekunstelde - analogie met taal iets verduidelijken. Men stelle zich voor dat in een bepaalde gemeenschap vier talen door elkaar worden gesproken, die in zeer verschillende graad worden beheerst. Iedereen heeft tenminste één taal geleerd, maar niet perfect door de voortdurende dagelijkse confrontatie met nog drie andere, waarvan soms weinig, soms veel is overgenomen maar ook vaak niets wordt begrepen. Omdat iedereen in een vergelijkbare situatie verkeert, is het binnen deze gemeenschap niet bekend, dat er vier talen door elkaar worden gesproken: het wordt als normaal beschouwd, dat het voortdurend onzeker is of men anderen zal kunnen verstaan. De vier talen evolueren niet in de loop van de tijd tot één nieuwe taal, maar handhaven zich op een geheimzinnige manier als afzonderlijke taalsystemen. Wat is de beste manier om enige verbetering in deze chaotische toestand te brengen? De vraag stellen is, denk ik, in dit geval hem beantwoorden, en daarmee is dan het belang onderstreept van de herkenning van structuren, waarbinnen betekenissen worden gevormd.

Deze analogie is in werkelijkheid onbestaanbaar omdat de vier talen zich niet als afzonderlijke systemen zouden handhaven, maar zich tot iets gemeenschappelijks zouden ontwikkelen. Dat de psychologische aspecten van communicatie niet vanzelfsprekend evolueren in de richting van het gemeenschappelijke, misschien juist in de richting van het individuele, heb ik in de vorige paragraaf uiteengezet. Daarmee wordt dan geïllustreerd, dat er wezenlijke verschillen bestaan tussen taalwetenschap en psychologie, en dat maant tot voorzichtigheid met de toepassing van gezichtspunten ontleend aan het ene vakgebied in het andere.

Het structuralisme als wetenschappelijke stroming of mode kent andere oorsprongen dan taalwetenschap. Zo kan men Gestaltpsychologie als een vorm van structuralisme beschouwen en ook meer moderne ontwikkelingen als cybernetica en systeemtheorie. Al met al

is het een zeer gevarieerde mode, waarvan ik mij bepaald niet voorstel ook maar een summier overzicht te leveren. Wat ik wel zal doen is vijf kenmerken noemen. Zonder te beweren dat de vijf kenmerken zijn van iedere structuralistische denkwijze valt na te gaan, of ze in mijn eigen denkwijze herkenbaar zijn. Voor de meeste hoeft die herkenbaarheid niet meer te worden toegelicht, voor een aantal wel, en dat levert de aanvulling van het betoog die ik wenselijk acht.

1. Totaliteit.

Het gaat om de herkenning en beschrijving van complexe geheelen. Weliswaar bestaan die uit elementen, maar deze gehoorzamen aan regels en principes die het stelsel als zodanig kenmerken.

2. Transformaties.

Het geheel is niet statisch van karakter, maar voortdurend in beweging. Deze beweging kan worden opgevat als een stelsel van transformaties.

3. Autoregulatie.

De transformaties voeren niet buiten de structuur, maar er worden steeds nieuwe toestanden geproduceerd die de kenmerken van het geheel dragen. Structuren produceren, handhaven en reguleren zichzelf.

4. Formele beschrijving.

Het niet statische, maar wisselende karakter van de toestand waarin de structuur zich manifesteert, leidt tot voorkeur voor formele beschrijving van de kenmerken die gelijk blijven.

5. Synchrone beschouwingwijze.

Structureel denken is niet mono-causaal, maar legt nadruk op wederzijdsheid van beïnvloedingsprocessen. Met betrekking tot de tijdsdimensie leidt dit tot voorkeur voor een synchrone boven een diachrone, historische beschouwingwijze.

Ik denk, dat de geldigheid van de kenmerken 1, 3 en 4 voor mijn eigen werk wel reeds voldoende is gebleken en zal dus nog enige aandacht geven aan de kwesties van transformaties en synchrone beschouwingwijze.

Wat het eerste betreft, kies ik een cybernetisch uitgangspunt: het beeld van een automobilist die zijn voertuig met succes langs een smalle, zeer bochtige bergweg voert. Dit gedrag kan men beschrijven als een combinatie van 'constraint' en 'variety': om nl. de afstand tot de kant van de weg constant te houden, en daar draait alles om, is het nodig zeer gevarieerde stuurbewegingen te maken.¹¹ De samenhang nu van iets dat constant blijft doordat iets anders voortdurend varieert, treedt - zij het op meer verborgen manier - veel vaker op. Het begrip afstand heb ik in verband met mijn model al eerder ingevoerd: met iedere combinatie van twee grenzen bleek een bepaalde subject-object afstand samen te hangen, die in zijn constantie het tot stand komen van de juiste afstand verhinderde. Diezelfde kwestie kan ook worden benaderd vanuit het soort variatie dat de afstand constant houdt.

De afleiding die hierna volgt, gaat dan ook uit van dezelfde combinaties van open en gesloten grenzen. Maar nu worden ze anders bekeken: niet vanuit de toeschouwer die de constante afstand

ziet, maar vanuit 'de automobilist die aan het werk is' om het zo te zeggen. De enige veronderstelling die nodig is, is het cybernetisch uitgangspunt dat hoe opener een systeemgrens is, hoe meer variatie er wordt geproduceerd. De variatie van de binnengrens geef ik aan met de letter i (inner), die van de buitengrens met o (outer). Natuurlijk kan er in mijn geval geen sprake zijn van enige exacte kwantitatieve bepaling van de hoeveelheid variatie: het enige criterium is, dat er verschil is tussen open en gesloten. Voor het overige willekeurig stel ik de variatie voor een open grens op vier, en voor een gesloten grens op twee eenheden of elementen. Vervolgens dient bedacht te worden, dat in ervaring en gedrag altijd de werking van beide grenzen tegelijk tot uitdrukking komt.

De vraag is dus hoe bv. in de isolerende structuur de produktie van i1 en i2 samengaat met die van o1, o2, o3 en o4. Omdat er steeds een combinatie van o en i moet optreden, is het antwoord te vinden als het Cartesisch produkt van twee verzamelingen. Dit levert op: i1o1, i1o2, i1o3, i1o4, i2o1, i2o2, i2o3, i2o4. Deze uitkomst valt te zien als een karakteristiek van het isolerende transformatieproces. Er komt in tot uitdrukking dat, grof gezegd, de instelling op buiten meer gevarieerd is dan de expressie van binnen uit. Dat wisten we natuurlijk al, maar door de structuren onderling te vergelijken, komt er nog meer aan het licht.

In de conformerende structuur combineren we i1 en i2 met o1 en o2. Het produkt is i1o1, i1o2, i2o1, i2o2. De totale variatie omvat slechts vier termen tegenover acht bij isolerend. Conformerend gedrag (en ervaring) is minder gevarieerd dan isolerend, minder ook dan dat in de beide andere structuren, maar de variatie is evenwichtig verdeeld tussen zelf- en ander-, binnenwereld- en buitenwereldervaring. Dit naar verhouding beperkte langzame transformatieproces is dus het complement van de eerder gesignaleerde grote afstand tot eigen functioneren. En het is nu niet moeilijk deze formele beschrijving in verband te zien met mogelijke eigenschappen als stereotiep gedrag, ontoegankelijkheid, hardnekkigheid, doorgaan in eenmaal ingeslagen richting.

Eveneens evenwichtig verdeeld is de variatie bij afhankelijk functioneren, maar nu is de spreiding juist zeer groot: het produkt van i1, i2, i3, i4 en o1, o2, o3 en o4 levert zestien termen op (het lijkt overbodig ze allemaal op te schrijven). Het transformatieproces verloopt snel, de afstand ertoe is klein, of anders gezegd: door die snelle wisseling kan geen afstand genomen worden. En ook hier klopt de abstracte formule met kenmerken als wisselend in gedrag en stemming, opgaand in omgeving, beïnvloedbaar, weinig selectief.

De onderwerpende structuur tenslotte levert, zoals de isolerende, acht termen, maar de o en i bijdrage is omgekeerd verdeeld: i1o1, i1o2, i2o1, i2o2, i3o1, i3o2, i4o1, i4o2. Het soort asymmetrie is dus tegenovergesteld aan dat in de isolerende structuur: van binnenuit wordt nu vooral de variatie naar buiten toe geregeld en niet omgekeerd. Niet de verwezenlijking van eigen bedoelingen is nu geblokkeerd, maar wel de toegankelijkheid voor

die van anderen. Een aardige interpretatie is ook de gedachte dat er in die structuur altijd verschillende mogelijkheden zijn om op bepaalde buitenwereldervaring met bedoelingen van binnenuit te reageren.

Ik hoop hiermee de transformatiegedachte en tegelijk nog eens de mogelijkheden van formele beschrijving in verband met mijn theorie te hebben toegelicht. Het voordeel van dat laatste is uiteraard de transsituatiele geldigheid van een formulering die meer situatiegebonden interpretatie geheel en al open laat.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de synchrone beschouwingwijze. Het klassieke psycho-analytische gezichtspunt houdt uiteraard in, dat de oorzaken van het heden in het verleden liggen, in het bijzonder in vroege jeugdervaring. Ik heb er geen behoefte aan, de geldigheid van dat gezichtspunt en van allerlei ontwikkelingspsychologische wetmatigheden te ontkennen: natuurlijk is er behalve het soort transformatieproces dat ik zojuist heb geschetst ook een transformatieproces dat op langere termijn door de tijd heen verloopt. Maar of het een zo wezenlijk anders verloopt dan het ander, weet ik niet. Ik heb de praktijkervaring opgedaan, dat de dieptepsychologische interpretatie van structuren zoals die zich in het heden manifesteren mensen er nogal eens toe brengt zelf hun verleden opnieuw onder ogen te zien en te herinterpreteren. Kennelijk valt het heden niet alleen vanuit het verleden te begrijpen, maar is ook het omgekeerde mogelijk. En daarmee vervalt de dwingende noodzaak om bij het verleden te beginnen.

Wanneer die noodzaak er niet is, zijn er wel meer redenen om bij het heden te beginnen. De eerste is de directe toegankelijkheid van het heden wat betreft ervarings- en gedragsaspecten en bovendien nog de relationele context. De tweede betreft de samenhang tussen werkelijkheid en mogelijkheid, waarover ik, zoals over die tussen ervaring en gedrag, eerder sprak. Het heden, gezien als breukvlak tussen verleden en toekomst, lijkt daarom de meest veelzijdige mogelijkheden te bieden voor de interpretatie van wie men is in relatie tot anderen.

Alles komt dus eigenlijk neer op de herkenning van structuren, zoals die op een bepaald moment aan het werk zijn. In zulke herkenning is geïmpliceerd dat het niet gaat over de vluchtige en wisselende aspecten van het moment, maar over de continuïteit die zich daarin en daarachter verbergt. De drie hoofdstukken die ik bijna heb voltooid hebben in hun geheel de strekking dergelijke herkenning mogelijk te maken. Een eenvoudig recept ervoor, een korte puntgewijze, handzame samenvatting die het succes van de toepassing garandeert, is natuurlijk niet te geven: op die manier verwerft men zich geen wijze van denken. Een wijze van denken, waarin de ingrediënten, zoals de concepties van binnen en buiten, zelf en ander, angst en angstreductie, constantie en variatie, tegenstrijdig en als een geheel functioneren, verstriking en ontwarring, continuïteit en verandering als een geïntegreerde denkstructuur de confrontatie met ervaring kunnen aangaan. Over die confrontatie, over toepassing en praktijk handelen de volgende drie hoofdstukken.

Deel II

Hoofdstuk IV

*Drie romans en een toneelstuk*¹

1. Saul Bellow: Herzog

Van de bespreking van denkstructuren naar de bespreking van romans en een toneelstuk: dat is een wel zeer abrupte overgang, die enige toelichting vereist. Al te ver hoeft men het verband ook weer niet te zoeken: Herzog, de hoofdpersoon uit de gelijknamige roman van Saul Bellow, vertoont in velerlei opzicht in zijn relatie ten opzichte van anderen kenmerken van een afhankelijke structuur. Daarop komt mijn psychologische interpretatie van dat boek neer. En dus levert het boek materiaal dat geschikt is om de toepassing van theorie te illustreren.

Maar waarom nu juist dergelijke toepassing? In romans en toneelstukken zijn de schrijvers niet gebonden aan enige feitelijke werkelijkheid, maar hebben zij de volle vrijheid om werkelijkheid en verzinzel door elkaar te laten lopen, of zelfs uitsluitend met fictie te werken. Maar dat zegt natuurlijk nog niets omtrent het waarheidsgehalte van psychologisch inzicht dat in literatuur is te vinden. Zeker wanneer het over karakterbeschrijving gaat in boeken van erkend grote literaire waarde, die bovendien als boek of toneelstuk zeer bekend zijn geworden, dan hoeft dunkt mij niet te worden betwijfeld dat de auteur inzichten vertolkt die mogelijk niet naar de uiterlijke vorm, maar wel naar hun essentie aan het leven zelf zijn ontleend. Men moet er trouwens voorzichtig mee zijn te denken, dat wat naar de vorm aan het leven zelf is ontleend, dat ook naar de essentie is. De laboratoriummethode van groepstraining staat, zoals de naam al zegt, naast en niet midden in de werkelijkheid van groepsleven; rollenspel is imitatie van de werkelijkheid; het psychodrama is niet het echte drama, hoezeer de spelers zichzelf mogen spelen. In het toneeldrama mogen ze dat niet, althans niet volledig en juist daardoor kan de essentie van de werkelijkheid waarom het de schrijver is begonnen beter worden uitgebeeld.

Met die overwegingen wil ik de literatuur geen prioriteit geven boven de werkelijkheid inzake de toepasbaarheid van theorie,

maar er is een heel andere reden om die toepasbaarheid wel in te leiden met een "literair" hoofdstuk. Een van didactische aard. Het is de enige manier, waarop kan worden begonnen met personen en relaties die de lezer (van dit boek) even goed kent (of kan leren kennen) als de schrijver. Alles wat ik beweert over toepasbaarheid van theorie valt na te gaan: het materiaal is voor beide partijen even toegankelijk. Een situatie die zelfs met lange verslagen van b.v. groepssessies niet valt te evenaren. Om dat voordeel vooral is het mij begonnen en daaruit volgt onmiddellijk de beperking die ik mij kan opleggen: ik zal niet proberen overtuigend te zijn voor wie het te bespreken boek niet heeft gelezen. Nu wel, maar niet in een volgend hoofdstuk waarin het over mijn eigen praktijkervaring gaat, kan ik mij de moeite sparen om een dergelijk probleem op te lossen. Na deze tamelijk lange uitleiding keer ik terug naar Herzog.

Een conclusie over zijn manier van functioneren heb ik al vermeld, maar die is minder interessant dan de demonstratie van de kenmerken waarop die conclusie is gebaseerd. Moses Herzog schrijft het hele boek door brieven en brokstukken van brieven op stukjes papier of ook alleen maar in gedachten over de meest uiteenlopende zaken aan de meest uiteenlopende figuren. Ik citeer:

Hidden in the country, he wrote endlessly, fanatically, to the newspapers, to people in public life, to friends and relatives and at last to the dead, his own obscure dead, and finally the famous dead. (p. 7)

Pas aan het eind van het boek houdt hij daarmee op. De laatste zin luidt:

At this time he had no messages for anyone. Nothing. Not a single word. (p. 348)

Die toestand is geheel nieuw: Herzog is daarvoor vrijwel continu bezig zich inwendig rekenschap te geven van de relatie tot zijn medemensen. Continu, maar tegelijk op een uiterst verbrokkelde manier: hij springt van de hak op de tak, veel van zijn brieven en gedachten worden niet afgemaakt. Hierin valt het afhankelijke transformatieproces te herkennen, zoals ik dat heb geschetst: een eindeloze stroom gevarieerde uiteenzetting met omgeving, die zowel egocentrisch als aanpassend is, omdat het altijd tegelijk over Herzog en anderen gaat.

Maar het briefjes schrijven heeft Herzog niet zijn leven lang gedaan: aan het begin van het boek is hij met die manie behept geraakt. Wat dan ook oppervlakkig gezien een proces van geestelijke gestoordheid lijkt, is in wezen een poging tot ordening, tot verheldering, tot zich rekenschap geven. Zowel aan het begin als aan het eind van het boek is Herzog alleen, en de ontwikkeling daartussen kan worden gezien als één van toenemende distantie, hoezeer die ontwikkeling ook met horten en stoten verloopt. Daarmee komt een samenhang naar voren waarvan het opmerkelijke is, dat hij ook in de drie andere werken die ik nog zal bespreken valt aan te treffen. In relatie tot deficiënt functioneren wordt op de een of andere manier "het perspectief van de ontwarring", van gezondheid zichtbaar gemaakt. D.w.z. het wordt duidelijk in welke richting dat perspectief valt te zoeken; het is bepaald niet zo, dat de verschillende personages aan het einde van ieder

boek zich stuk voor stuk in een toestand van 'blakende geestelijke gezondheid' bevinden. Wat dat betreft voel ik mij geheel en al bevestigd in mijn weigering die toestand als een afzonderlijke theoretische conceptie vorm te geven, een conceptie die daarmee onvermijdelijk de allure van een heilsleer zou aannemen.

De richting dan is bij Herzog die van toenemende afstand. Gebrek aan afstand heeft hij ook tot zijn jeugd:

To haunt the past like this - to love the dead! Moses warned himself not to yield so greatly to this temptation, this peculiar weakness of his character. He was a depressive. Depressiveness can not surrender childhood - not even the pains of childhood. He understood the hygiene of the matter. But somehow his heart had come open at this chapter of his life and he did not have the strength to shut it. (p. 149)

Hoe allerlei in de tijd gescheiden relaties bij Herzog door elkaar blijven lopen, blijkt wanneer hij (in een ongeschreven brief) zijn eerste vrouw menkt in de situatie die is ontstaan na zijn tweede echtscheiding, waarna hij een derde relatie heeft aangeknoopt. Over die derde relatie het volgende citaat:

He exclaimed mentally, Marry me! Be my wife! End my troubles! and was staggered by his rashness, his weakness and by the characteristic nature of such an outburst, for he saw how very neurotic and typical it was. We must be what we are. That is necessity. And what are we? Well, here he was trying to hold on to Ramona as he ran from her. And thinking that he was binding her, he bound himself, and the culmination of this clever goodness might be to entrap himself. Self-development, self-realisation, happiness - these were the titles under which these lunacies occurred. Ah, poor fellow! -and Herzog momentarily joined the objective world in looking down on himself. He too could smile at Herzog and despise him. But there still remained the fact. I am Herzog. I have to be that man. (p. 72/73)

Fusie van zelfervaring en anderervaring, tegenstrijdig functioneren en tevens de poging tot afstand: het valt allemaal in deze paar zinnen aan te treffen.

De moeilijkheid tot objectiviteit en zelfreflectie te komen berust bij Herzog niet op enig tekort in verstandelijk vermogen: hij is een intellectueel, was eerder professor aan een universiteit, erudiet, geïnteresseerd in ideeën. Maar verstand en gevoel doorkruisen elkaar voortdurend; ik herinner aan de omschrijving van de (te) kleine afstand in de afhankelijke structuur: grote subjectieve betrokkenheid in combinatie met hoge objectgerichtheid. Vanuit het samengaan van die twee factoren kan zijn talent voor en neiging tot polemieken worden begrepen. De beperkingen daarvan beginnen hem duidelijk te worden, blijkens het volgende citaat:

There was passionate satire in Herzog. Still he knew that the demolition of error was not it. He began to have a new horror of winning, of the victories of untrammelled autonomy. (p. 135)

'Untrammelled autonomy' is natuurlijk geen echte autonomie, maar zoals vlak eronder wordt opgemerkt: 'the luxurious victories of

anger'. Dat het Herzog in wezen juist ontbreekt aan autonomie zien we in de volgende zinsnede:

Characteristically, he was determined to act without clearly knowing what to do, and even recognizing that he had no power over his impulses. He hoped that on the plane, in the clearer atmosphere, he would understand why he was flying. (p. 248)

Zulk gebrek aan autonomie kan omslaan in wat elders in het boek een 'eccentric, dangerous force' wordt genoemd:

Emancipation resulting in madness. Unlimited freedom to choose and play a tremendous variety of roles with a lot of coarse energy. (p. 223)

Wanneer ik vervolgens probeer verdere kenmerken van de afhankelijkelijke structuur te signaleren, dan is een moeilijkheid die in het voorgaande ook al bleek, dat die kenmerken veelal niet gescheiden worden aangetroffen, maar in combinatie met elkaar. Daaruit blijkt juist de levensechtheid van het boek: ook in de beschrijving blijft het karakter een geheel en niet een optelsom van onderdelen. Hoewel er in het boek een verhaal wordt verteld en een bepaalde ontwikkeling optreedt, maakt het naar de vorm een brokkelige, chaotische indruk. Daarin valt geen tekort, maar juist een verdienste te zien: de eenheid van vorm en (psychologische) inhoud. Ik kies nu enkele passages waarin steeds verschillende gevoelens tegelijk tot uitdrukking komen en die men ook tezamen weer als een geheel kan interpreteren.

The progress of civilization - indeed, the survival of civilization - depended on the successes of Moses E. Herzog. And in treating him as he did, Madeleine injured a great project. This was in the eyes of Moses E. Herzog, what was so grotesque and deplorable about the experience of Moses E. Herzog. (p. 131/132)

Still fighting it out, Herzog was fairly deadly in polemics. His polite formulas often carried much spleen. His docile ways, his modest conduct - he didn't deceive himself. The certainty of being right, a flow of power, rose in his bowels and burned in his legs. (p. 135)

Scolding is better than nothing. At least it's company. (p. 159)

But Moses E. Herzog, at the top of his lungs, bellowing with pain and anger, has to have justice. It's his quid pro quo, in return for all he has suppressed, his right as an Innocent Party. (p. 227).

Samenvattend constateert men de verbondenheid met omgeving die niet kan worden losgelaten, omdat het eigen bestaan daarin zijn rechtvaardiging vindt, de onmacht om dat eigen bestaan vorm te geven, en de kracht die zich alleen maar kan uiten als protest in een constellatie waarin verbondenheid en onmacht de andere componenten zijn.

Het gezamenlijk voorkomen van kenmerken in de werkelijkheid is een kwestie die te belangrijk is, om er niet even bij stil te staan. Het is natuurlijk de consequentie ervan, wanneer in theorie het bestaan van gestructureerde gehelen wordt aangenomen, dat men kan verwachten ze in werkelijkheid aan te treffen. Maar de theoretische structuur is niet hetzelfde als de werkelijke struc-

tuur, en met die kwestie krijgt men te maken bij iedere toepassing van theorie. De ene is formeel en abstract, de andere eindeloos gevarieerd. De procedure van toepassing nu, van het verband leggen tussen de twee, zoals ik die hiervoor heb geïllustreerd, komt hierop neer, dat men niet afzonderlijke kenmerken, zoals schelden, zwaarmoedigheid, ambitie, bescheiden gedrag, beleefdheid, enz. aan theoretische kenmerken koppelt, maar probeert van het ene complex (of gedeelte daarvan) naar het andere te gaan. Ik herinner hier aan de grammaticale analogie, waar de interpretatie van het onderdeel eveneens contextgebonden is. Ik denk overigens, dat bij psychologische interpretatie de samenhangen vaak moeilijker grijpbaar zullen zijn. Daarom is het van groot belang in een structuur de meer perifere aspecten of ook alles doortrekkende kenmerken te onderscheiden van de kern. Zo valt de algehele openheid, de toegankelijkheid in samenhang met het ongestructureerde van de afhankelijke structuur te signaleren in:

The description might begin with his wild internal disorder, or even with the fact that he was quivering. And why? Because he let the entire world press upon him. (p. 208)

Uitjes met zijn kinderen zijn voor Herzog van emoties doordrongen: ze putten hem uit:

But this peculiar sensitivity about meeting and parting had to be tamed. (p. 287)

De kern zal veelal voeren naar het mechanisme van angstreductie. In het geval Herzog kunnen de volgende citaten worden opgevat als verwijzingen daarnaar.

He noted with distaste his own trick of appealing for sympathy. (wanneer hij ziekte als excuus gebruikt) (p. 18)

Or else he had awakened a feeling of protectiveness in her, an effect he often produced. He wondered at times whether he did not belong to a class of people secretly convinced they had an arrangement with fate; in return for docility or ingenuous good will they were to be shielded from the worst brutalities of life. Herzog's mouth formed a soft but twisted smile as he considered whether he really and inwardly decided years ago to set up a deal - a psychic offer - meekness in exchange for preferential treatment. Such a bargain was feminine, or extended to trees, animals, childlike. (p. 161)

Hierna nog een uitvoerig citaat, dat bijzonder interessant is, omdat daarin naast de ontdekking van het angstreductiemechanisme ook wordt vermeld, waarom kennis daarvan pas het begin is.

Having discovered that everyone must be indulgent with burling child-men, pure hearts in the burlap of innocence, and willingly accepting the necessary quota of consequent lies, he had set himself up with his emotional goodies - truth, friendship, devotion to children (the regular American worship of kids) and potato love. So much we know now. But this - even this - is not the whole story either. It only begins to approach the start of true consciousness. The necessary premise is that a man is somehow more than his 'characteristics', all the emotions, strivings, tastes and constructions which it pleases him to call 'My Life'. We have ground to hope that a

Life is something more than such a cloud of particles, mere facticity. Go through what is comprehensible and you conclude that only the incomprehensible gives any light. (p. 273)

Vanuit de kern kunnen dan bepaalde gevolgen in de interactie met anderen worden begrepen, zoals:

Of course he understood that Tennie was setting him up, and that he was a sucker for just the sort of appeal she made. He had a weakness for good deeds, and she flattered this weakness, asking him to save this headstrong deluded child of hers. (p. 115)

I haven't been really independent. I find I've been working for others, for a number of ladies. (p. 196)

It's your own fault. You look for domineering women. I'm trying to tell you that you've met a different type in me. (Dit zegt Ramona, de vrouw met wie hij een relatie heeft, tegen hem). (p. 196).

And then she and Valentine ran my life for me. I did not know a thing about it. All the decisions were made by them - where I lived, where I worked, how much rent I paid. Even my mental problems were set by them. They gave me my homework. And when they decided that I had to go, they worked out all the details - property settlement, alimony, child support. (p. 201)

Van daaruit valt dan weer een lijn te trekken naar de gevoelens van wrok, de beleving van onmacht, het zich laten neerdrukken door de hele wereld, de behoefte aan rechtvaardiging die men bij Herzog aantreft.

Tot zover heb ik nauwelijks een woord gezegd over de feitelijke inhoud van het boek; verder zijn de citaten die ik heb gekozen niet vermeld in een volgorde die overeenkomt met de ontwikkeling van het verhaal. De psychische structuur die ik wilde onthullen vindt kennelijk zijn primaire uitgangspunten niet in feitelijke gebeurtenissen en de volgorde waarin die optreden. Dat gezichtspunt komt aardig overeen met mijn werkwijze in de praktijk van het werken met groepen, en daarom ben in van mening dat het pleit voor de levendigheid van het boek, wanneer het bij de psychologische analyse daarvan ook blijkt te kunnen. Die psychologische analyse heeft betrekking op een manier van functioneren in relatie tot anderen. Het gaat om de ontdekking van patronen die een redelijke mate van consistentie vertonen, onafhankelijk van tijd, plaats en gebeurtenissen. Kortom: het gaat niet om wat, maar om hoe. Mensen plegen hun spanningen en conflicten veelal te zien in termen van: wanneer deed, c.q. zei wie, wat? Een heel andere vraag is: hoe functioneerde ik altijd?

Die vraag stelt Herzog wel. Dat hij bezig is zich rekenschap te geven van zichzelf heb ik al opgemerkt aan het begin van mijn analyse; het blijkt ook uit sommige van de citaten erna, zonder dat ik daar steeds opnieuw bij ben blijven stilstaan. Ik heb ook al eerder gezegd, dat het vinden van antwoorden in dit opzicht er niet toe leidt dat de problemen als sneeuw voor de zon verdwijnen. Maar die antwoorden kunnen wel enig nut hebben en leiden tot meer zelfaanvaarding. Ik illustreer dit met de beide volgende citaten, die nu uiteraard aan het laatste gedeelte zijn ontleend.

Herzog shook his head, partly at himself. He had made the kind of mistake today that belonged to an earlier period. As if today it was no longer characteristic. But he had to pay an earlier reckoning. When will you catch up with yourself! he asked himself. When will that day come! (p. 308)

Why must I be such a throb-hearted character... But I am, I am, and you can't teach old dogs. Myself is thus and so, and will continue thus and so. And why fight it? My balance comes from instability. Not organisation, or courage, as with other people. It's tough, but that is how it is. On these terms I, too - even I! - apprehend certain things. (p. 337)

Tenslotte: een analyse van literair werk waarin zowel de inhoud als stijlkenmerken volledig worden genegeerd is daarmee zeer onvolledig. Niet om die onvolledigheid aan te vullen, maar volledigheidshalve vanuit mijn eigen gezichtspunt merk ik op, dat de inhoud zeker niet in strijd is met de interpretatie die ik heb gegeven. Bv.: de episode waarin Herzog, gewapend met een oud pistool van zijn vader, in het huis van zijn dochtertje doordringt, later na een aanrijding met de politie in aanraking komt, vanwege verboden wapenbezit in moeilijkheden raakt, waarna zijn ex-echtgenote het dochtertje komt halen, bestaat uit een serie situaties, waarvan het zeer voorstelbaar is, dat men er nu juist door afhankelijk te functioneren in terecht komt.

2. Jean Rhys: Wide Sargasso sea

Van dit boek kan niet, zoals bij het voorgaande, de inhoud buiten beschouwing blijven en de reden daarvoor voert rechtstreeks naar de te demonstreren structuur: de isolerende. Er is dan geen sprake meer van de uitbundige expressie van innerlijke roerselen, maar van het tegendeel: de onmogelijkheid zich te uiten in een afwerende, vijandige omgeving. Ook in dit boek is overeenstemming tussen vorm en (psychologische) inhoud te vinden, maar die betekent dan nu dat de hoofdpersoon, Antoinette Cosway, vaak zwijgt en wanneer ze spreekt, dat in korte, feitelijke zinnen doet. Haar meest fundamentele angst wordt de lezer meegedeeld in een drie keer herhaalde droom: de laatste keer vlak voor het tragische einde van het boek en naar wordt gesuggereerd ook van de hoofdpersoon. In dromen kristalliseren innerlijke roerselen uit tot beelden en gebeurtenissen. Het is het knappe van dit boek, dat ook uit feitelijke beelden en gebeurtenissen het innerlijk van Antoinette met grote intensiteit naar voren komt.

Een tweede verschil met het voorgaande is, dat de lezer het ontstaan van een innerlijke structuur onder invloed van omgeving a.h.w. op de voet kan volgen, zij het niet helemaal vanaf het begin: op de eerste bladzijden is de ik-figuur als jong meisje al gewend aan een eenzaam leven. Op dat ontstaan, dat wordt beschreven in het eerste van de drie delen waaruit het boek bestaat, zal ik nu eerst mijn aandacht concentreren.

Antoinette, een Creools meisje, leeft met haar moeder, een zwakzinnige jongere broer en een negerin als verzorgster op Coulibri Estate, een geïsoleerde, verwilderde plantage op Jamaica.

Het is de tijd na de afschaffing van de slavernij: de negerbevolking is de 'white niggers' vijandig gezind en in de blanke samenleving worden zij evenmin opgenomen. De moeder hoopt op een nieuw eigen leven en laat zich weinig aan haar dochter gelegen liggen. Ik citeer:

But she pushed me away, not roughly but calmly, coldly, without a word, as if she had decided once and for all that I was useless to her. (p. 17)

Het afsluitingsproces dat in deze volstrekt vijandige, afwerende omgeving zich in het meisje voltrekt en dat ik in mijn schema als een gesloten binnencirkel heb genoteerd, valt goed te volgen. Vooraf nog een enkele opmerking daarover vanuit de theorie. Aan de hand van het boek valt het functioneren van beide grenzen apart aan te tonen. Dat is op het eerste gezicht in strijd met wat ik hiervoor zei over kenmerken in onderling structureel verband. Dat structureel verband bestaat ook in de isolerende oriëntatie, maar meer dan in alle andere vormen is gespletenheid of fragmentatie een grondkenmerk (dat niet zoals in de conformerende vorm wordt verdrongen). Vanuit dat grondkenmerk nu is het logisch, dat men de stukken waaruit het geheel bestaat gescheiden van de rest kan identificeren; veel duidelijker althans dan bv. in de afhankelijke structuur mogelijk is.

Nu dan dus eerst de afsluiting tussen zelf- en anderervaring. Uit diverse passages blijkt, dat Antoinette zich alleen veilig gaat voelen, maar tegelijk ook verward en vervreemd van zichzelf, in een niet menselijke omgeving, in vertrouwde plekjes natuur. Ik citeer:

When I was safely home I sat close to the old wall at the end of the garden. It was covered with green moss soft as velvet and I never wanted to move again. Everything would be worse if I moved. Christophine found me there when it was nearly dark, and I was so stiff she had to help me to get up. (p. 20)

Better. Better, better than people.

Watching the red and yellow flowers in the sun thinking of nothing, it was as if a door opened and I was somewhere else, something else. Not myself any longer. I knew the time of day when though it is hot and blue and there are no clouds, the sky can have a very black look. (p. 24)

De afsluiting als directe reactie na afwijzing is te vinden in een episode, waarin Antoinette met Tia, een negervriendinnetje, in een rivier speelt. Tia bedriegt Antoinette eerst in een weddenschap, pepert haar vervolgens de suprematie van black nigger boven white nigger in en steelt daarna haar jurk. Als haar moeder 's avonds geen aandacht aan haar besteedt, denkt ze:

She is ashamed of me, what Tia said is true. (p. 23)

Daarna droomt ze voor de eerste keer haar droom, waarin ze lopend in het bos en benaderd door iemand die haar haatte, worstelde en gilde, maar niet kon bewegen. Als ze wakker is geworden verwijt de moeder haar, dat ze haar broer aan het schrikken heeft gemaakt, waarna volgt:

I lay thinking, 'I am safe. There is the corner of the bedroom door and the friendly furniture. There is the tree of life in the garden and the wall green with moss. The barrier of the

cliffs and the high mountains. And the barrier of the sea. I am safe. I am safe from strangers'. (p. 23)

Het complement van een gesloten binnencirkel is het toelaten van buitenwereldervaring. Daarop en op het structureel verband tussen die openheid en geslotenheid ga ik nu in.

Antoinette is bruidsmeisje als haar moeder hertrouwt. Op die gelegenheid heeft het volgende citaat betrekking:

But their eyes slid away from my hating face. I had heard what all these smooth smiling people said about her when she was not listening and they did not guess I was. Hiding from them in the garden when they visited Coulibri, I listened. (p. 24)

Openheid voor buitenwereld neemt hier de vorm aan van sensitieve observatie en nauwkeurige registratie van het gedrag en de bedoelingen van anderen, waarbij Antoinette, in dit voorbeeld zelfs letterlijk, onzichtbaar blijft. De objectgerichtheid is hoog, de subjectieve betrokkenheid klein. Klein betekent niet: totaal afwezig. Ook in de isolerende structuur bepaalt de eigen subjectiviteit mede de waarneming van anderen, al is dat in veel mindere mate het geval dan bij afhankelijk functioneren. Dat subjectieve aspect wordt ook in de geciteerde passage genoemd en het komt opnieuw naar voren in een later beschreven situatie, waarin Antoinette een jongen en een meisje ontmoet, haar onbekend, maar representant van haar vijandige omgeving:

The girl began to laugh, very quietly, and it was then that hate came to me and courage with the hate so that I was able to walk past without looking at them. I knew they were following, I knew too that as long as I was in sight of Aunt Cora's house they would do nothing but stroll along some distance after me. But I knew when they would draw close. It would be when I was going up the hill. There were walls and gardens on each side of the hill and no one would be there at this hour of the morning. (p. 41)

In beide passages worden de gevoelens van haat jegens haar medemensen genoemd die Antoinette vervullen, en het zijn dergelijke gevoelens waarvan men mag aannemen dat ze ook als een selectiecriterium werken bij de waarneming van de bedoelingen van anderen. In dit boek met zijn t.o.v. de hoofdpersoon extreem vijandige en afwerende omgeving blijkt overigens nergens de subjectiviteit van het bedoelde selectiecriterium: het door Antoinette voorziene gedrag van de jongen en het meisje bv. treedt inderdaad op, precies zoals het werd voorzien. Maar de lijn doortrekkend naar het algemene vlak, waarbij het dan ook niet uitsluitend over mensenhaat gaat: in buitenwereldervaring van de isolerende structuur is de dimensie vijandig, afwijzend versus vriendelijk accepterend van centrale betekenis, en buitenwereldervaring krijgt dus vanuit deze dimensie gestalte.

Hiermee is dunkt mij toegelicht, dat de isolerende structuur niet alleen maar gespleten is - dan zou het trouwens geen structuur zijn - maar dat de onderdelen ook met elkaar in verband staan. Maar ze zijn niet hecht aaneengesmeed; de fragmentatie overheerst, zoals ook de draad die mensen met elkaar verbindt dun en breekbaar is. Om dit in zijn geheel nog eens te illustreren vermeld ik het dramatische hoogtepunt van het eerste deel van het

boek. Het huis wordt aangevallen en in brand gestoken door een groep dronken negers. Op de vlucht ziet Antoinette Tia en voelt een opwelling van vriendschap en gehechtheid aan haar oude omgeving. Dichterbij gekomen ziet zij de puntige steen in Tia's hand, maar niet dat die gegooid wordt. Daarna volgt:

I did not feel it either, only something wet, running down my face. I looked at her and I saw her face crumple up as she began to cry. We stared at each other, blood on my face, tears on hers. It was as if I saw myself. Like in a looking-glass. (p. 38)

Ik heb bij de bespreking van Herzog gezegd, dat het perspectief van gezondheid in alle te bespreken boeken aanwezig is. Hoe weinig opvallend en hoe weinig doorzettend dan ook, voeg ik daar nu aan toe, want die kwalificaties zijn in het boek van Jean Rhys zeker van toepassing. Iets van het tegenovergestelde van afsluiting in Antoinettes gedrag wordt beschreven wanneer ze, in een klooster verblijvend, een haar vriendelijk bejegene non ontmoet. Er volgt dan eerst een nauwkeurige beschrijving (door Antoinettes ogen) van deze figuur, waarna:

After she had talked to me I told her a little of why I was crying and that I did not like walking to school alone. (p.44)

Herzog probeerde zijn eigen functioneren onder de knie te krijgen door het onder ogen te zien; vanuit een isolerend vertrekpunt is zoiets niet in dezelfde onmiddellijke zin het perspectief van de gezondheid. Het grondprobleem is er niet één van autonomie, maar van het leggen van relaties, het ervaren van verbinding met anderen. Eigenlijk is de uitdrukking: het perspectief van de ontwar-ring die ik heb gebruikt, verwarrend in verband met isolerend functioneren. Hier gaat het er juist om de touwtjes aan elkaar te knopen, om het plastisch te zeggen, van de onderdelen van een structuur, zowel als van de relatie met anderen.

Die activiteit verwijst onvermijdelijk naar meer dan bewustwording van zichzelf in relatie tot anderen. Zelfs kan men stellen, dat die bewustwording tot weinig anders dan de bevestiging van het bedreigde bestaan kan leiden, tenzij er iets anders aan is voorafgegaan, iets anders dat niet uitsluitend op eigen kracht kan worden bereikt, maar dat, mede afhankelijk is van de activiteit van anderen. Relaties aangaan kunnen mensen nu eenmaal niet op hun eentje. Wellicht ten overvloede refereer ik aan het isolerende transformatieproces, dat, naar de lezer zich herinnert, weinig variatie van binnen uit combineert met veel die van buitenaf wordt geïntroduceerd. Het probleem is dan dus hoe variatie van buitenaf kan leiden tot meer variatie van binnenuit.

Dat probleem heb ik vooral daarom vanuit theoretisch standpunt nogal expliciet willen maken, omdat het tweede deel van het boek, dat ook de hoofdmoot is, eigenlijk de mislukking van de oplossing ervan schildert. Zo gezien is het perspectief van de gezondheid in negatieve vorm aanwezig: door te begrijpen waardoor het niet verwezenlijkt wordt, begrijpt men tevens hoe het verwezenlijkt had kunnen worden. De voortekenen van die ontwikkeling tekenen zich af aan het einde van het eerste deel. Antoinette wordt in het klooster opgezocht door haar stiefvader, die haar

gelukkig wil maken en die haar bezoek van een vriend uit Engeland aankondigt. Over het begin van het bezoek (van de stiefvader) merkt zij op:

The last time he came was different. I knew that as soon as I got into the room. (p. 48)

En over het eind ervan:

It may have been the way he smiled, but again a feeling of dismay, sadness, loss, almost choked me. This time I did not let him see it. (p. 49)

Daarna droomt zij voor de tweede keer van een man met wie zij in het bos loopt en met wie zij geen contact krijgt.

In het tweede deel is Antoinette getrouwd. Het vertellers-perspectief is veranderd: de ik-figuur is nu de echtgenoot. Kenmerkend voor de eenheid tussen vorm en inhoud waarop ik al eerder wees, lijkt mij te zijn dat door deze verandering (die zich in het derde deel, waarin Antoinette weer zelf aan het woord is, herhaalt) de relatie steeds vanuit één persoon wordt gezien: in feite is er geen diepere relatie.

De Engelse echtgenoot is letterlijk door de stiefvader gekocht voor een aanzienlijk bedrag. Op de trouwdag weigerde Antoinette aanvankelijk te trouwen: zij hield niet van de manier waarop de haar voorgestelde man lachte, toen haar stiefvader binnenkwam. Van diepgaande betekenis lijkt mij het volgende korte zinnetje van de a.s. echtgenoot te zijn, dat aan Antoinettes stilzwijgende toestemming voorafging. Hij zegt:

I'll trust you if you'll trust me. Is that a bargain? (p. 66)

Dat is nu precies het uitgangspunt van waaruit, gezien vanuit isolerend functioneren, relatievorming niet mogelijk is, zoals ik opmerkte. Het beginpunt van vertrouwen wordt dan daar verwacht, waar het krachtens de aanwezige structuur niet kan ontstaan. Hoe de relatie zich ontwikkelt, althans wat de psychologie ervan betreft, laat zich dan ook raden. Ik illustreer dit met enkele citaten:

Her mouth was set in a fixed smile but her eyes were so withdrawn and lonely that I put my arms around her, rocked her like a child and sang to her. (p. 70)

In any case she had given way, but coldly, unwillingly, trying to protect herself with silence and a blank face. (p. 76)

In de volgende dialoog komt heel duidelijk uit, dat het voor Antoinette een onmogelijke taak is haar veiligheidsmechanisme op te geven in een relatie waarin het vertrouwen niet overtuigend van de andere kant komt. De poging dat toch te doen mobiliseert haar angst. De enige uitweg die ze ziet, is te sterven terwijl ze gelukkig is.

Why did you make me want to live? Why did you do that to me?

'Because I wished it. Isn't that enough?'

'Yes, it is enough. But if one day you didn't wish it. What should I do then? Suppose you took this happiness away when I wasn't looking.....'

'And lose my own? Who'd be so foolish?'

'I am not used to happiness' she said. 'It makes me afraid'.

'Never be afraid. Or if you are tell no one'.

'I understand. But trying does not help me'.

'What would?' She did not answer that, then one night whispered, 'If I could die. Now, when I am happy. Would you do that? You wouldn't have to kill me. Say die and I will die. You don't believe me? Then try, try, say die and watch me die.'

(p.77)

Intussen probeert Antoinette toch haar huwelijk te laten slagen. Dat blijkt bij een bezoek aan Christophine, de verzorgster uit haar jeugd en de enige persoon waarmee zij zo iets als een werkelijke band onderhoudt. Tijdens dit bezoek - buiten de echtgenoot om, en dus weer door de heldin van het verhaal verteld - vraagt Antoinette aan Christophine, die magische krachten kent, om middelen waardoor haar man weer van haar zal gaan houden. Maar Christophine raadt haar aan weg te gaan van haar man. Antoinette denkt aan haar wens om Engeland te zien, maar vindt weglopen van hem en van het eiland een leugen, wil een schandaal voorkomen en is bovendien de beschikking over haar geld kwijt. Hier in het bijzonder blijkt, dat vanuit een isolerende structuur ook andere mogelijkheden bestaan dan mensenhaat.

Over de feitelijke ontwikkeling van de relatie kan ik kort zijn. De echtgenoot die niet werkelijk van zijn vrouw houdt, en die niets begrijpt van het milieu waaruit zij voortkomt en de bindingen die zij toch met het land en de natuur heeft, maar zich hoogstens sexueel tot haar voelt aangetrokken, is niet bestand tegen kwaadaardige roddel over Antoinette en haar familie. Daarmee voltrekt zich Antoinettes onvermijdelijk noodlot.

In het korte derde deel bevindt zij zich op een zolderkamertje ergens in Engeland bij een verzorgster (de situatie is ontleend aan Jane Eyre van Charlotte Brontë). Daar droomt zij voor de derde keer haar droom, die nu eindigt. De man die haar haatte kan worden geïdentificeerd als de echtgenoot. Trappen uit de tweede versie bleken te leiden naar de kamer waar zij zich bevindt. Andere kamers van het huis, maar ook de omgeving van haar jeugd en brand die de hemel rood kleurt, lopen als een apocalyptisch visioen in allerlei beelden door elkaar. Met een schreeuw wakker geworden begrijpt Antoinette waarom zij daar gebracht werd: opgeborgen zodat er geen verdere roddel meer zou kunnen zijn. En daarmee weet zij wat haar te doen staat.

Karakter en situaties zoals in dit boek beschreven zijn nogal extreem, en dat geldt waarschijnlijk nog meer voor het werk dat ik hierna aan de orde zal stellen. Daarin steekt op zichzelf genomen geen bezwaar. Integendeel: wie iets wil demonstreren, en daarom is het mij toch begonnen, doet zijn voordeel met felle belichting en scherpe contrasten. Iets anders is het wanneer daardoor vervorming optreedt van wat men wil demonstreren, met andere woorden: de psychologische structuur van het geheel mag er niet onder lijden of onwaarschijnlijk worden. Dat naar mijn mening de vier boeken alle aan die voorwaarde voldoen, valt te verwachten; ware het anders, dan zou ik ze niet hebben gekozen.

In dit verband maak ik nog een opmerking over het einde van het verhaal. Dat komt erop neer, dat de hoofdpersoon iedere relatie met vertrouwde omgeving, iedere mogelijkheid tot identifica-

tie met niet-zelf ontbeert. Zo'n situatie staat in psychologisch opzicht gelijk aan zelfvernietiging, ook in het kader van de isolerende structuur. De terugtrekkende beweging daarin, de mogelijkheid eenzaamheid te verdringen mag niet worden opgevat als zou de angst voor eenzaamheid definitief zijn overwonnen. Het hele boek door speelt dan ook het bestaan van enige relatie met planten, dingen, dieren en mensen, ongeveer in die volgorde van belangrijkheid in het leven van Antoinette een rol. Zo gezien is dus ook de isolerende structuur een transformatie van het kernconflict, waarin zowel angst voor de ander als angst voor eenzaamheid een rol spelen. Maar het contrast tussen de manier waarop zij hier samengaan en de manier waarop dat in afhankelijk functioneren gebeurt, zal wel zijn gebleken.

3. Emily Brontë: Wuthering Heights

Ook in dit beroemde boek dat wordt gerekend tot de beste romans die zijn geschreven, zijn mensen uiterst bedreigend voor elkaar en ook is er sprake van eenzaam, teruggetrokken leven. Maar de teruggetrokken positie van waaruit Heathcliff zijn duivelachtige praktijken beraamt en van tijd tot tijd zijn onguur optreden laat zien, is van totaal andere orde dan de eenzaamheid en de mensenhaat van de hoofdpersoon uit het vorige boek. Ongebreideld machtsstreven en wraakzucht vanuit diepe betrokkenheid in anderen zijn hier motieven en daaruit valt al meteen te vermoeden, dat de structuur precies tegenovergesteld is aan de isolerende: zelf-andersfusie in combinatie met beheersing van buitenwereld en dus onderwerpend. Die onderwerpende oriëntatie is niet alleen te vinden bij Heathcliff, maar ook - uiteraard anders - bij Catherine. Hoewel ook hun latere onderlinge ontmoetingen door heftig conflict worden gekenmerkt, betekent dit niet dat zij onderling een strijd om de macht voeren. Als iets in dit boek wordt gelogenstraft, dan is het de gedachte dat de diepere relatie tussen twee op beheersing van anderen gerichte naturen onvermijdelijk tot een machtsstrijd voert.

Het voor mij meest fascinerende aspect van het boek is, dat de schrijfster vanuit haar intuïtie erin is geslaagd een dergelijke constellatie te beschrijven als één geheel, waarin alles met alles samenhangt. De analyse van dit geheel kan ons daardoor niet alleen het perspectief van de verstriking naast dat van de ontwarring tonen, maar stelt tevens het probleem aan de orde, dat in theoretische hoofdstukken het meest weerbarstige bleek te zijn: het onderscheid en tegelijk de samenhang tussen deficiëntie en gezondheid. Onderscheidbaar zijn die twee niveau's zeker in dit boek, maar wie tevens laat zien dat licht en donker voortdurend in elkaar begrepen zijn en uiteindelijk voortkomen uit "hetzelfde", heeft de onbewuste werkelijkheid van menselijk functioneren diep gepeild.

Met deze diepgang hangt denk ik de indruk van objectiviteit samen, die het boek maakt. Het is geen romantisch liefdesverhaal; zelfs het spoken aan het raam door de overleden Catherine doet realistisch aan. Er treedt geen vlucht uit de werkelijkheid op, slechts wordt die werkelijkheid doorgetrokken tot voorbij het

graf: in de manier waarop hij wordt begraven bereikt Heathcliff de hereniging met Catherine. Objectiviteit betekent verder dat er niet wordt gemoraliseerd. Zelfs het volgens gangbare morele criteria uiterst laakbare gedrag van Heathcliff wordt ons primair beschreven binnen de psychologische samenhang van zijn leven en niet als slecht in het licht van een t.o.v. dit leven extern normensysteem.

Wat ik mij na deze introductie ten doel stel, is de analyse van twee onderwerpende structuren en de relatie tussen beide. Ik zal trachten die drie kwesties enigszins gescheiden te behandelen, maar volledig kan dat niet: daarmee zou wat ik nu juist het meest fascinerende aspect noemde, worden geëlimineerd. Enig heen en weer gaan tussen de afzonderlijke kwesties is dan ook geboden.

Heathcliff is uit het nest gegooid en koekoeksjong tegelijk. Als vondeling wordt hij door zijn pleegvader liefderijk opgenomen, hetgeen hem de woede en rivaliteit van diens zoon bezorgt, die hem treitert en na het overlijden van zijn vader tot knecht degradeert en daarmee uitstoot uit het milieu waarin vooral de relatie met Catherine belangrijk is. Niets kan Heathcliff daarna nog weerhouden van de uitschakeling van zijn tegenstander en de verovering op uiterst geraffineerde manier van het hele nest. Niet alleen Wuthering Heights maar ook Thrushcross Grange, de meer geciviliseerde plek, waar Catherine werd gevormd, en waar haar echtgenoot vandaan kwam, valt in zijn handen. Reeds op grond van dit gegeven valt in te zien, dat wraakzucht en de behoefte om Catherine te bereiken elkaar wederzijds kunnen versterken en dus niet in volstrekt gescheiden compartimenten van psychisch functioneren mogen worden gelocaliseerd. Van essentieel belang is daarbij dat Catherine, ondanks haar liefde voor Heathcliff, met Edgar Linton trouwt. De psychologie daarachter voert naar het onderwerpend functioneren van Catherine.

Maar om niet al te zeer van het een op het ander over te springen zeg ik eerst nog iets meer over Heathcliff. Ongetwijfeld is hij de meest extreme figuur; zo blijkt zijn sadistische aard bv. als volgt tegenover Isabella, zijn vrouw:

'I have no pity! I have no pity! The more the worms writhe, the more I yearn to crush out their entrails! It is a moral teething, and I grind with greater energy, in proportion to the increase of pain.' (p. 189)

Het verschil met Catherine is de volstrekte pantsering van zijn innerlijk leven; van gevoelens van frustratie en innerlijke verwarring bv. die toch mogen worden verondersteld nadat hij als jongen wordt veroordeeld tot een bestaan als knecht en niet slaagt in zijn aanvankelijke poging Catherine in haar ontwikkeling bij te houden, worden wij niets gewaar. Zijn karakter blijkt uit zijn koel berekende daden en zijn grove en agressieve optreden, maar niet uit de onthulling van zijn diepere gevoelens daarbij.

Met uitzondering van de gevoelens die de relatie met Catherine betreffen. Bij onderwerpend functioneren past grote subjectieve betrokkenheid en lage objectgerichtheid. In ontmoetingen met Catherine zien wij bij Heathcliff hoge objectgerichtheid; d.w.z.

ondanks de heftigheid van zijn eigen gevoelens gaat hij van die van Catherine uit. Zo vergeeft hij haar tijdens de laatste ontmoeting dat ze hem heeft verlaten, maar niet dat ze daarmee haar eigen hart heeft verraden:

'I forgive what you have done to me. I love my murderer - but yours! How can I?' (p. 198)

Na haar dood, die Heathcliff buiten het huis afwachtte:

'She's dead!' he said; 'I've not waited for you to learn that. Put your handkerchief away - don't snivel before me. Damn you all! She wants none of your tears!' (p. 203)

Dat Heathcliff behalve die met Catherine geen enkele gevoelsband toeliet in zijn leven wordt onmiddellijk daarna geïllustreerd:

'He endeavoured to pronounce the name, but could not manage it; and compressing his mouth, he held a silent combat with his in ward agony, defying, meanwhile, my sympathy with an unflinching, ferocious stare.' (p. 203)

Als schril contrast tussen hoge en lage objectgerichtheid noem ik tenslotte de houding die Heathcliff van Catherine's echtgenoot wenst en de houding die hij zelf ten opzichte van zijn vrouw vertoont. Als hij werkelijk van haar houdt, dient de echtgenoot Catherine's omgang met Heathcliff toe te staan; over zijn eigen vrouw, wier gevoelens hij niet beantwoordde en met wie hij alleen uit berekening trouwde, zegt Heathcliff:

'if she desired to go, she might - the nuisance of her presence outweighs the gratification to be derived from tormenting her!' (p. 188)

Enkele dagen voor zijn sterven vertoont Heathcliff een onnatuurlijke opgewektheid en wordt hij openhartiger. De wraakzucht blijkt te verdwijnen, één enkele wens die hem zelf aanvankelijk niet duidelijk is, gaat alles overheersen. Ik geef twee citaten:

'It is a poor conclusion, is it not' he observed, having brooded a while on the scene he had just witnessed, 'An absurd termination to my violent exertions? I get levers and mattocks to demolish the two houses, and train myself to be capable of working like Hercules, and when everything is ready, and in my power, I find the will to lift a slate off either roof had vanished! My old enemies have not beaten me - now would be the precise time to revenge myself on their representatives - I could do it; and none could hinder me - But where is the use? I don't care for striking, I can't take the trouble to raise my hand! That sounds as if I had been labouring the whole time, only to exhibit a fine trait of magnanimity. It is far from being the case - I have lost the faculty of enjoying their destruction, and I am too idle to destroy for nothing.' (p. 352/353)

'I have a single wish, and my whole being and faculties are yearning to attain it. They have yearned towards it so long, and so unwaveringly, that I'm convinced it will be reached - and soon -because it has devoured my existence - I am swallowed in the anticipation of its fulfilment.' (p. 354)

Daarna volgt het koortsachtig aanroepen van Catherine, met wie hij weldra in de dood verenigd zal zijn. Dit verdwijnen van wraakzucht kan men interpreteren als toegeven van de schrijfster

aan conventionele moraal. Ik denk echter, dat die interpretatie niet juist is en dat veeleer valt te denken aan een psychologisch verband tussen wraakzucht en overgave, dat door zijn onbewuste karakter aan Heathcliff zelf onbekend was, waardoor die twee aspecten in de rest van het boek gescheiden voorkomen. Men kan dus Heathcliffs streven als een geheel interpreteren vanuit het trauma en de angst van de vernedering hem in zijn jeugd aangedaan, waarbij ook de levensader die de relatie met Catherine was, werd doorgesneden. Angstreductie en wens tot herstel van die levensader gaan daarna hand in hand. Op deze fundamentele kwestie kom ik nog terug, maar eerst moet ons iets anders bezighouden.

Hoe kan de relatie met Catherine van zo fundamentele betekenis zijn en blijven, terwijl zij hem toch niet volgde? Zonder verklaring daarvan zou, zoals ik al eerder opmerkte, aan de interpretatie die ik gaf een essentieel element ontbreken. Dit voert naar het onderwerpend functioneren van Catherine. Vooreerst merk ik op, dat het gelijksoortig zijn van beide structuren zelf als een factor kan worden gezien, die diepe zielsverwantschap mogelijk maakt. Juist daardoor immers kan die herkenning van de kern van de persoon van de ander vanuit de kern van de eigen persoon optreden die het cognitieve aspect van liefde is. (Om ieder misverstand uit te sluiten: ik bedoel natuurlijk niet, dat structurele gelijksoortigheid een noodzakelijke of voldoende voorwaarde is!). Het onderwerpend functioneren van Catherine is van andere signatuur dan dat van Heathcliff: zij toont niet diens bezeten doelgerichtheid en uit haar jeugd blijkt ook niet het diepe trauma dat Heathcliff moet hebben doorgemaakt. Als kind is zij eigenzinnig, dwars en driftig; zij en Heathcliff leiden samen een vrijevochten leven, zijn onverschillig voor straf achteraf. In de woorden van de huishoudster:

'The curate might set as many chapters as he pleased for Catherine to get by heart, and Joseph might trash Heathcliff till his arm ached; they forgot everything the minute they were together again, at least the minute they had contrived some naughty plan of revenge, and many a time I've cried to myself to watch them growing more reckless daily, and I not daring to speak a syllable for fear of losing the small power I still retained over the unfriended creatures. (p. 87)

Een beslissende wending in Catherine's ontwikkeling ontstaat met haar transformatie tot dame gedurende een (door een geblesseerde enkel veroorzaakt) verblijf in huize Linton, waar ook haar toekomstige echtgenoot woont. Die transformatie leidt de feitelijke verwijdering van Heathcliff in; afgedwongen door haar omgeving en zonder dat de gevoelens van vrijevochten kameraadschap bij Catherine zelf gedooft waren. Maar meer dan dit feitelijke aspect is voor mijn analyse het psychologische aspect van belang. Van de onderwerpende structuur werd bij Heathcliff vooral de gesloten buitengrens zichtbaar, bij Catherine is het uitgangspunt voor interpretatie veeleer het andere structurele kenmerk: een open binnengrens; fusie tussen zelf- en anderervaring. Natuurlijk zijn in beide gevallen beide kenmerken aanwezig, maar zoals ik al zei, wat er innerlijk in Heathcliff omgaat, wordt ons in belangrijke mate niet rechtstreeks getoond, en kan slechts worden

afgeleid uit zijn gedrag.

Omgekeerd is ook Catherine op beheersing van haar omgeving gericht en schuwt ze de strijd allerminst. Ik noem twee gebeurtenissen. Een keer knijpt zij de huishoudster lang en kwaadaardig in de arm, om dit onmiddellijk erna te ontkennen.

'I didn't touch you, you lying creature!' cried she, her fingers tingling to repeat the act, and her ears red with rage. She never had power to conceal her passion, it always set her whole complexion in a blaze.

'What's that, then?' I retorted, showing a decided purple witness to refute her.

She stamped her foot, wavered a moment, and then, irresistibly impelled by the naughty spirit within her, slapped me on the cheek a stinging blow that filled both eyes with water.

(p. 111)

De tweede keer betreft het conflict wanneer haar man Heathcliff de toegang tot het huis ontzegt en zijn onmiddellijk vertrek eist.

Catherine verhindert dat Edgar hulp haalt en wanneer hij de persoonlijke confrontatie met Heathcliff niet aandurft, volgt:

'Oh! Heavens! In old days this would win you knighthood!' exclaimed Mrs. Linton. 'We are vanquished! we are vanquished! Heathcliff would as soon lift a finger at you as the king would march his army against a colony of mice. Cheer up, you sha'n't be hurt! Your type is not a lamb, it's a sucking leveret.' (p. 154)

Maar Catherine is minder doelgericht en berekenend, en meer impulsief wisselend en opportunistisch in de manier waarop ze haar omgeving te lijf gaat. Het is allemaal doorzichtiger en juist daardoor wordt ook het innerlijk aspect meer zichtbaar. Niet alleen als opportunistische, door motieven als ijdelheid en eerzucht bepaalde fusie tussen zelfervaring en anderervaring, maar ook in de verwarring en onzekerheid die daarmee gepaard gaat. Zo komt zij ertoe een dubbele rol te spelen en de veroveringen die zij als dame maakt, gescheiden te houden van haar ruwe kanten. Fusie tussen zelf- en anderervaring doet dus geen geïntegreerd geheel ontstaan, maar een verbrokkeld geheel, waarin de breukvlakken echter niet parallel lopen aan de scheiding tussen de afzonderlijke componenten van zelfervaring en anderervaring. De noodzaak van een dergelijk verbrokkeld geheel naar buiten toe vaste vorm te geven leidt, - zonder de bepaalde bedoeling iemand te bedriegen - tot allerlei façades, waarachter de verwarring schuil gaat. Ik illustreer dit met de volgende passage:

'she was not artful, never played the coquette, and had evidently an objection to her two friends meeting at all: for when Heathcliff expressed contempt of Linton, in his presence, she could not half coincide, as she did in his absence; and when Linton evinced disgust and antipathy to Heathcliff, she dared not treat his sentiments with indifference, as if depreciation of the playmate were of scarcely any consequence to her.

I've had many a laugh at her perplexities and untold troubles, which she vainly strove to hide from my mockery. That sounds

ill natured but she was so proud, it became really impossible to pity her distress, till she should be chastened into more humility. (p. 107/108)

Dat Catherine's verwarring ook haar diepste gevoelens betreft, wordt duidelijk na een twist met Heathcliff, wiens mindere beschaving haar tegenstaat. Catherine wordt daarna woedend op alles en iedereen, slaat Edgar, verwacht vervolgens toenadering van hem, die hij weigert, waarna ze hem wegstuurt. Dan volgt:

'And now I'll cry - I'll cry myself sick!' (p. 112)

Edgar komt terug en daarna breekt de intimiteit in hun verhouding door. Meesterlijk schetst hier de schrijfster de gevoelsverwarring waarin tegelijk de verborgen suggestie aanwezig is van de relatie met Heathcliff als het diepste fundament.

Tot zover zal het wel duidelijk zijn geworden, dat niet alleen de emotionele ontwikkeling van Heathcliff maar ook die van Catherine in hoge mate bepaald is door omgevingsinvloed. De betekenis van de ander in het leven van de enkeling komt ook uit dit boek helder naar voren: het autonome individu bestaat slechts in schijn. Maar tegelijk blijkt er iets anders wel autonoom te functioneren: de relatie tussen Catherine en Heathcliff. Die is door niets anders dan door hun ontmoeting bepaald en blijft onverwoestbaar ondanks alle tegenwerkende factoren. Daarvan blijkt Catherine zich later bewust te zijn en zoals bij Heathcliff ziet men ook bij haar de poging het belang van die relatie te combineren met het angstreductiesysteem. Die combinatie ziet er uiteraard - anders uit: minder gedreven en meer opportunistisch dan bij hem. Wanneer ze haar huwelijk met Edgar bespreekt met de huishoudster komt er een heel complex van overwegingen te voorschijn.

Op de vraag waarom ze van hem houdt, antwoordt ze:

'Well, because he is handsome, and pleasant to be with.

And because he is young and cheerful.

And because he loves me.

And he will be rich, and I shall like to be the greatest woman of the neighbourhood, and I shall be proud of having such a husband.' p. 118)

Maar dan blijkt, o.a. uit een droom die ze vertelt, haar geheim:

'in my soul, and in my heart, I'm convinced I'm wrong!' (p. 119)

Maar het zou haar verlagen naar ze zegt met Heathcliff te trouwen (waarna Heathcliff die het gesprek afliesterde de rest niet afwacht, maar verdwijnt). En dan volgt wat ze het beste motief noemt om met Linton te trouwen: de mogelijkheid om rijk geworden Heathcliff te helpen zich op te werken en uit de macht van haar broer te raken. Tenslotte blijkt de diepere waarheid. Ik citeer:

'I cannot express it; but surely you and everybody have a notion that there is, or should be an existence of yours beyond you. What were the use of my creation if I were entirely contained here? My great miseries in this world have been Heathcliff's miseries, and I watched and felt each from the beginning; my great thought in living is himself. If all else perished, and he remained, I should still continue to be; and if all else remained and he were annihilated, the universe

would turn to a mighty stranger. I should not seem part of it. My love for Linton is like the foliage in the woods. Time will change it, I'm well aware, as winter changes the trees. My love for Heathcliff resembles the eternal rocks beneath - a source of little visible delight, but necessary. Nelly, I am Heathcliff - he's always, always in my mind - not as a pleasure, any more than I am always a pleasure to myself - but as my own being - so, don't talk of our separation again - it is impracticable; and -' (p. 122)

Intussen verloochent Catherine meer dan Heathcliff haar diepste wezen; dat is zoals wij al hebben gezien wat Heathcliff haar niet kan vergeven, dat leidt er ook toe dat de manier waarop zij sterft veel gekwelder is dan het einde van Heathcliff, die het gevecht consequent heeft gevoerd. In dat verband is een interessante vraag bij wie van de twee de onderwerpende structuur zich het meest extreem manifesteert. Het voor de hand liggende antwoord luidt: natuurlijk Heathcliff met zijn sadistische praktijken. Het is zeker juist, wanneer men de zaak van de uitwendige kant bekijkt. Toch valt daarbij een kanttekening te plaatsen. Anders dan hij tegenover haar blijft Catherine tot het einde toe tegenover Heathcliff ook egocentrisch en onoprecht, hoezeer daarnaast of liever daarna steeds opnieuw de overgave aan die relatie doorbreekt. Zo geïnterpreteerd is beider sterven de volstrekte consequentie van beider leven. Ik illustreer dit met twee citaten uit de laatste ontmoeting, kort voor haar dood, tussen Catherine en Heathcliff:

'What now?' said Catherine, leaning back, and returning his look with a suddenly clouded brow - her humour was a mere vane for constantly varying caprices. 'You and Edgar have broken my heart, Heathcliff! And you both come to bewail the deed to me, as if you were the people to be pitied! I shall not pity you, not I. You have killed me - and thriven on it, I think. How strong you are! How many years do you mean to live after I am gone?' (p. 195)

'Are you possessed with a devil,' he pursued, savagely, 'to talk in that manner to me, when you are dying? Do you reflect that all those words will be branded in my memory, and eating deeper eternally, after you have left me? You know you lie to say I have killed you; and Catherine, you know that I could as soon forget you, as my existence! Is it not sufficient for your infernal selfishness, that while you are at peace I shall writhe in the torments of hell?' 'I shall not be at peace', moaned Catherine... (p. 196).

Met het bovenstaande heb ik het psychologisch raamwerk van het boek, zoals ik dat interpreteer, wel ongeveer geschetst. Toch is daarmee niet het laatste woord gezegd. En ik bedoel natuurlijk van mijn interpretatie. Dat er nog meer is te zeggen, en ongetwijfeld gezegd zal zijn over de opbouw, het vertellersperspectief, literaire kwaliteiten, de betekenis van andere figuren zoals de jonge Catherine en Hareton, wil ik graag aannemen. Dat is voor mijn doel minder belangrijk, maar iets anders is dat niet. In de introductie bij mijn uitgave van de hand van David Daiches

wordt het boek 'disturbingly complex' genoemd en wordt gesproken over de 'extraordinary force' ervan. Verder: 'Most readers will agree that the intrusion of Heathcliff into the affairs of Wuthering heights and Thrushcross Grange and his vital rapport with the elder Catherine represent a deeply imagined and vividly presented awareness of some profound and ambiguous force working in man and nature. (p. 27)

Met al die kwalificaties ben ik het van harte eens. Daarmee komt Heathcliff te voorschijn als "de" hoofdpersoon van het boek. Catherine is gewoner, menselijker dan hij, ze staat dichterbij ons dan Heathcliff met zijn tegelijk duivelse en magische kwaliteiten.

Welke profound and ambiguous force working in man and nature is het dan, waarop de schrijfster met ongewone verbeeldingskracht de aandacht vestigde? Die vraag gaat een stap verder dan de interpretatie van het functioneren van twee onderwerpende structuren, zoals ik die gaf, al voert het antwoord erop terug naar die interpretatie. De sleutel tot dat antwoord is te vinden in het sadisme dat op Woeste Hoogte om zo te zeggen alomtegenwoordig is, en waarvan steeds op een zeer vanzelfsprekende manier of facta nimmer melding wordt gemaakt. Heathcliff hangt en passant een hondje op, Catherine vraagt als klein kind aan haar vader een zweep voor haar mee te brengen, de jonge mevrouw Heathcliff beoefent de zwarte kunst en merkt tegen Jozef, de huisknecht, die ondanks zijn vroomheid ook niet vrij is van sadistische trekken, op dat de roodbruine koe niet toevallig is gestorven en dat zijn reumatiek moeilijk tot de bezoeken van de voorzienigheid kan worden gerekend. Lockwood, de verteller tenslotte wrijft de pols van de aan zijn raam spokende overleden Catherine in het gebroken glas. En hij spreekt het korte zinnetje dat voor mijn verdere interpretatie van centraal belang is: *terror made me cruel*.

Daarmee is dan de angst als oorzaak genoemd, de angst die bij Heathcliff niet rechtstreeks naar voren komt, maar waarvan het bestaan valt af te leiden niet alleen uit zijn jeugd op Woeste Hoogte, maar ook uit het duistere verleden daarvoor: hij was als vondeling geen pasgeboren baby, maar een jong zigeunerkind, misschien door slechte behandeling gehard, zoals wordt opgemerkt in verband met zijn lijdzaamheid t.o.v. treiteren en kwellingen. Extreem mag de angst van zijn kinderjaren worden verondersteld, extreem is ook zijn sadisme. En extreem is zijn overgave, zijn passie in de relatie met Catherine. Juist doordat die twee tegenovergestelde krachten zo extreem zijn, komt het kernconflict in de menselijke existentie, dat tussen autonomie en homonomie in hun door de werking van de angst onoverbrugbare tegenstelling, onverbloemd naar voren. Catherine heeft deel aan de civilisatie door haar huwelijk met Edgar, de man met de bijna te elegante gestalte, zachte trekken, peinzend en vriendelijk van uitdrukking zoals hij ons van een portret wordt afgeschilderd. Daarmee heeft ze deel aan conventionele moraal. Die conventionele moraal lost het kernconflict niet op, maar wel wordt het getransformeerd, waarbij de diepte, de afmetingen ervan worden herleid tot proporties die het tegelijk herkenbaar maken en de ware aard ervan versluieren.

En daarmee kom ik tot het antwoord op de vraag die ik heb gesteld. Dat antwoord valt niet af te leiden uit de overeenstemming tussen de karakters van Heathcliff en Catherine, uit beider onderwerpend functioneren, maar juist uit het verschil. Als de moraal van het boek zou men kunnen beschouwen het inzicht, dat wie het kernconflict werkelijk wil oplossen, het niet uit de weg moet gaan. Dat nu doet Heathcliff, ongetemperd door civilisatie, minder dan Catherine, en daarom is hij aan het eind van zijn leven dichter bij de oplossing dan zij. Merkwaardigerwijs is deze interpretatie lijnrecht tegenovergesteld aan die ik eerder noemde en die ik in de introductie vind vermeld, nl. dat het verdwijnen van wraakzucht bij Heathcliff zou berusten op toegeven (door de schrijfster) aan conventionele moraal. Zo gezien is er sprake van een inzinking, maar die opvatting deel ik niet, zoals eveneens eerder gezegd. Ook wordt de uitdrukking 'moral teething' oddly puzzling genoemd, maar dat is hij nu juist vanuit het gezichtspunt van de conventionele moraal die op Heathcliff niet van toepassing is.

Volgens bovenstaande uiteenzetting kan Heathcliff dus worden begrepen als iemand die ongetemperd door beschaving zijn emotionele problemen verwerkt, en verder komt in het boek tot uitdrukking dat de invloed van cultuur weliswaar de heftigheid van die problemen tempert, maar ook de adequate verwerking ervan belemmert en dientengevolge die problemen in stand houdt en zelfs creëert. En daarmee is Wuthering Heights eigenlijk een demonstratie vanuit de intuïtie van een schrijfster van een zeer Freudiaanse visie op het menszijn en het menselijk dilemma.

4. Edward Albee: Who's afraid of Virginia Woolf?

De vierdeling in dit hoofdstuk - zoals die zonder opzet maar tot mijn verrassing tot nu toe in ieder hoofdstuk is ontstaan - zal mogelijk de verwachting tot gevolg hebben, dat nu een demonstratie van de conformerende structuur aan de beurt is. Wanneer ik aan die verwachting voorbij ga, is dat niet omdat er op dat gebied geen geschikte literatuur zou bestaan. Conformerend functioneren heeft altijd op hoe gevarieerde manier ook te maken met een soort keurslijf, waardoor het ervaringsbereik van het individu wordt ingeperkt. Dat kan in verband staan met dwangneurose, maar ook met: relaties, instituten en het cultuurpatroon. Door de titel van het laatste hoofdstuk van dit boek te noemen wil ik aangeven, dat ik daar meer dan aan andere structuren aan de conformerende aandacht zal schenken. Op grond van literatuur, maar ook op grond van eigen praktijkervaring. Het evenwicht in de behandeling van de materie in zijn totaliteit is er dan ook mee gediend, nu nog eens op twee van de drie vormen die in dit hoofdstuk werden besproken, terug te komen.

Dat kan aan de hand van de huwelijksrelatie tussen George en Martha, over wier conflictueuze interactie Albee's overbekende toneelstuk handelt. Uiteraard - het is een toneelstuk - is het hier meer dan bij de andere boeken mogelijk de interactie tussen personen rechtstreeks te volgen, en daarop de analyse te baseren. Daarnaast is er nog iets heel anders interessant. Het toneelstuk

werd eerder gebruikt met hetzelfde doel, de demonstratie van bepaalde psychologische theorie, door Watzlawick, Beavin en Jackson in hun boek: Pragmatics of human communication. Het theoretische kader dat ten grondslag ligt aan de interpretatie van genoemde auteurs is dat van de wetmatigheden van betrekkingssystemen. Zij zien het stuk als een zich herhalend proces, dat niet in afzonderlijke gebeurtenissen en variabelen, ook niet in afzonderlijke personen, maar wel door de verscheidenheid van situaties in aanmerking te nemen, redundante patronen vertoont. Hun analyse komt kort gezegd neer op de beschrijving van dergelijke gezinshomeostase.²

Aangaande dit theoretische kader heb ik al eerder opgemerkt, dat het naar mijn mening zeker rekenschap kan geven van een aantal verschijnselen, en in zoverre heb ik ook geen bezwaar tegen de toepassing ervan op het toneelstuk van Albee. De herhaling die ik zelf vanuit het intrapersoonlijke aspect heb geïntroduceerd manifesteert zich ongetwijfeld ook op het interpersoonlijke vlak. Maar wanneer de intrapersoonlijke kant, de diepere ervaring van het individu, buiten beschouwing blijft, is de analyse onvolledig en bestaat het risico dat de interpretatie aan wezenlijke aspecten voorbij gaat. Zo ongeveer luidde mijn - theoretische - reserve, en het werk van Watzlawick biedt een gelegenheid die reserve aan de hand van een geval toe te lichten.

Dat zal ik dan nu doen en daarmee ga ik dus hand in hand om zo te zeggen op drie dingen in: het toneelstuk, de interpretatie van Watzlawick en mijn eigen interpretatie. Het begrip gezinshomeostase is een goed uitgangspunt, belangrijk ook omdat dit begrip op ruime schaal, veel ruimer dus dan het onderhavige geval, toepassing vindt. De grondgedachte is, dat er een soort bovenpersoonlijk evenwichtsniveau bestaat inzake tussenmenselijke betrekkingen, dat onaantastbaar is, in welke bochten mensen zich ook wringen om aan de werking ervan te ontsnappen. George en Martha cultiveren een mythe, die van de fictieve zoon, waarover wordt gepraat, getwist en gehuild. In het geruzie over het karakter en het leven van die zoon o.a. zou het stabiele interactiepatroon tussen de echtgenoten tot uitdrukking komen. Aan het eind van het stuk vertelt de man dat de zoon dood is. Daarmee wordt de mythe vernietigd. Watzlawick et al. interpreteren dit als een open einde: het is mogelijk dat er zich nu op een ander niveau een evenwicht gaat instellen, maar het is ook mogelijk (conform een door hen geciteerde interpretatie van Ferreira) dat er niets verandert in het betrekkingssysteem, omdat de mythe van de levende zoon vervangen wordt door die van de dode zoon. Kortom: wij weten het niet.

In een dergelijke beschouwingwijze is het homeostatisch evenwicht belangrijker dan de individuele stijl van ruziemaken: de verschillen daartussen immers houden tezamen nu juist het evenwicht in stand. Wie iets wil veranderen, zo luidt de moraal, moet het geheel veranderen en niet de onderdelen. Ieder onderdeel, iedere rol die enig gezinslid gaat vervullen kan een mechanisme zijn waarmee het geheel zichzelf bevestigt. Metacommunicatie, d.w.z. communicatie over een dergelijk betrekkingssysteem, is niet goed mogelijk, want die is onderworpen aan dezelfde spelre-

gels die binnen het systeem gelden. En daarom is het zo moeilijk te veranderen.

Het lijkt mij niet nodig nader in te gaan op verschillende facetten van patroonbeschrijving, zoals interpunctie, symmetrische escalatie en complementaire verstarring, die Watzlawick et al. aan de orde stellen. Ongetwijfeld kunnen de betrekkingen regels worden beschreven als een soort gestabiliseerde beperking waarin de op elkaar afgestemde aard van het spel van George en Martha (interpunctie), hun gedeelde mythe en de alomvattendheid van hun symmetrie tot uitdrukking komen, zoals Watzlawick et al. stellen. Zelfs komt het mij voor, dat het grote succes van dit stuk juist te danken is aan de levensechtheid waarmee het uitzichtloze en steeds opnieuw escalerende geruzie tussen echtelieden ten tonele wordt gevoerd.

En toch. Toch valt er in het leven zelf, maar ook in dit toneelstuk steeds een intrapersonlijke werkelijkheid aan te wijzen die niet volledig kan worden gereduceerd tot de werking van betrekkingen regels, maar die juist beschouwd kan worden als de bron ervan; een bron waaraan niet voorbij kan worden gegaan, wil men doordringen tot de kern van de zaak. Maar wie zal uitmaken wat de kern van de zaak is? In het echte huwelijksconflict zijn dat naar mijn mening uiteindelijk de partners zelf, en is het niet de therapeut, in het geval van een toneelstuk is het de schrijver wiens bedoeling, hoe verborgen ook, opgespoord moet worden.

In dit geval is er een duidelijke aanwijzing, die Watzlawick et al. laten liggen. In de titel van zijn stuk heeft Albee niet verwezen naar betrekkingen regels, maar naar persoonsgebonden ervaring van de (tussenmenselijke) werkelijkheid, naar - wie zal het verbazen! - angst. De titelvraag wordt kort na het begin als liedje (een variant op who's afraid of the big, bad wolf?) gezongen door Martha, waarna zij - verwijzend naar een party eerder op de avond - zegt dat het om te gieren was (a real scream) en dat George zich dood lachte (you laughed your head off). George zegt herhaaldelijk: I smiled.. it was all right (p. 16). Martha's houding wordt in deze scène aangeduid als 'ugly', die van George als 'patiently'. Later in het stuk zingt Martha, in aanwezigheid van Nick en Honey, de beide gasten, het liedje opnieuw. De derde keer - nog steeds tijdens de eerste acte - is het George die zingt. Dat doet hij nog een keer tijdens de tweede acte en verder helemaal aan het eind van het stuk (very softly). En de laatste woorden zijn het vier keer herhaalde antwoord van Martha op de vraag wie er bang is: I ... am .... George.

Het initiatief verschuift dus in de richting van George. Dat doet het in ander opzicht ook: hij is het die de dood van de zoon ensceneert, tegen de wens van Martha in. Ik ben het dan ook geheel oneens met de interpretatie van Watzlawick et al. van het einde van het stuk, volgens dewelke zowel George als Martha met hoop vermengde angst en onzekerheid uiten. Dat doet Martha, maar niet George. En de volgende vraag is dan uiteraard, hoe de toegenomen angst van Martha en de toegenomen zekerheid van George moeten worden geïnterpreteerd en in relatie tot elkaar staan. Met die vraag ben ik op een heel ander spoor gekomen, dan in de analyse van Watzlawick wordt gevolgd. In dat spoor is het belang van

het betrekkingssysteem niet geëlimineerd, maar het wordt gezien in het licht van de manier waarop personen daarin subjectief zijn geïnvolveerd.

Ik vervolg die lijn nu eerst aan de hand van de kwestie van de fictieve zoon. Natuurlijk is dat een gedeelde mythe, maar daarmee is de zaak niet afgedaan omdat dan buiten beschouwing blijft, hoe George en Martha die mythe geheel verschillend invullen. Ik illustreer dat eerst met de volgende passage uit het derde bedrijf, getiteld 'the exorcism', dat beheerst wordt door de dood van de zoon.

George: ..... She has a son who fought her every inch of the way, who didn't want to be turned into a weapon against his father, who didn't want to be used as a goddamn club whenever Martha didn't get things like she wanted them!

Martha: (rising to it): Lies! Lies!

George: Lies? All right. A son who would not disown his father who came to him for advice, for information, for love that wasn't mixed with sickness - and you know what I mean, Martha! - who could not tolerate the slashing, braying residue that called itself his MOTHER. MOTHER? HAH!

Martha (cold): All right, you. A son who was so ashamed of his father he asked me once if it - possibly - wasn't true, as he had heard, from some cruel boys, maybe, that he was not our child; who could not tolerate the shabby failure his father had become... (p. 131/132)

Beide partijen creëren de zoon in de door elk gewenste richting; omdat de zoon in feite niet bestaat, kunnen ze daarmee naar hartelust hun gang gaan. In wezen gaat het om de manier waarop ze op elkaar zijn betrokken. Die manier vertoont een bepaalde ontwikkeling. Kort na het begin van het stuk, tussen het moment waarop de gasten zich aankondigen en dat waarop George gaat opendoen, waarschuwt hij Martha de zoon niet ter sprake te brengen in het bijzijn van anderen. Martha (really angered): Well, I'll start in on the kid if I want to. (p. 19) Later in hetzelfde bedrijf blijkt zij Honey tijdens een korte afwezigheid van beiden te hebben ingelicht. George (more or less to himself): O.K. Martha.. O.K. en even later: You goddamn destructive (p. 34).

Weer later tart hij Martha, nu ze er toch over is begonnen, meer over de zoon te zeggen. Aan het eind van het eerste bedrijf herinnert hij haar aan zijn woede, voordat zij begint met nieuwe onthullingen, nu over zijn carrière die niet volgens haar verwachting verliep. Aan het einde van het tweede bedrijf krijgt George de ingeving de dood van de zoon aan te kondigen. Op de rituelen waarmee hij die dood omringt in het derde bedrijf volgt eerst verzet van Martha: zij ontkent het recht van George het kind dat van hen beiden is te laten verdwijnen. Pas dan blijkt, dat de spelregel was, dat er niet met anderen over zou worden gesproken. Tenslotte geeft Martha haar verzet op en het stuk eindigt met haar openlijk beleden angst.

Natuurlijk bewijst bovenstaande ontwikkeling op zichzelf genomen nog niet, dat er nu ook iets is veranderd in de werking van de onbewuste spelregels van het betrekkingssysteem. Maar hij bevestigt wel de noodzaak, de werking van dat systeem te onderzoeken.

ken vanuit de psychologie van persoonlijk functioneren. Die voert naar structurele gezichtspunten, gebaseerd op meer gegevens dan de mythe van de zoon verschaft. Hoewel reeds die grond geven aan het vermoeden van Martha's onderwerpend functioneren. Zij gebruikt niet alleen de zoon maar ook anderen om haar overheersing van George in stand te houden. Haar angst aan het einde van het stuk is van daaruit bezien de volstrekt logische consequentie van het verlies van een belangrijke mogelijkheid tot angstreductie. Een ander die gebruikt wordt, is Nick in het - reële of gesimuleerde, dat doet er niet zoveel toe - overspel: het gaat er duidelijk om George te dwingen en te kwetsen. Ik citeer:

Well, I do mind. Now, you pay attention to me! You come off this kick you're on, or I swear to God I'll do it. I swear to God I'll follow that guy into the kitchen, and then I'll take him upstairs, and....(p. 103).

Voordat ze met Nick verdwijnt:

I'll make you sorry you made me want to marry you (At the hallway way). I'll make you regret the day you ever decided to come to this college. I'll make you sorry you ever let yourself down. (p. 104)

De complexe en tegenstrijdige aard van Martha's onderwerpend functioneren valt nader te analyseren. Dat er meer aan de hand is dan dwingen en kwetsen is al af te leiden uit de aanduidingen van gevoelens die de spelers dienen uit te drukken, zoals Albee die frequent geeft. Bij de boven aangegeven citaten luiden zij respectievelijk: (her anger has her close to tears, her frustration to fury) en (hopeless). Martha is ook diep teleurgesteld in haar echtgenoot. Zij zoekt een man die haar vader, aan wie zij sterk gebonden is, zou kunnen opvolgen als president van het college, in het milieu waarvan de handeling zich afspeelt. George (historicus) was als nieuwkomer nog ongetrouwd en leek gekwalificeerd te zijn, waarna zij op hem verliefd werd en trouwde. Door het hele stuk heen vindt men in haar tot vlak voor het einde altijd dominerende houding ook andere aspecten, zoals woede om zijn slapheid en tevredenheid wanneer hij agressief wordt.

Bv.:

.. A son who I have raised as best I can against ..vicious odds, against the corruption of weakness and petty revenges (p. 132).

I like your anger. I think that's what I like about you most ... your anger. You're such a... such a simp! You don't even have the ... the what? ... (p. 16)

Van groot belang is dus de diepe ambivalentie in Martha's houding: zij wenst zijn geldingsdrang, maar bestrijdt hem voortdurend en vestigt alle aandacht op zichzelf. Zij vertelt aan Nick in het eerste bedrijf (fun and games!) hoe zij George bij het boksen versloeg:

it was funny, but it was awful. Vlak daarna maakt George iedereen aan het schrikken met een geweer, waaruit een Chinese parasol te voorschijn komt. Martha: Yeah... that was pretty good. C'mon.. give me a kiss. (p. 41)

Om het beeld te completeren vestig ik nog de aandacht op het

moeder-zoon aspect in de verhouding Martha-George. Zij is zes jaar ouder dan hij, waarop George nu en dan de aandacht vestigt, bv. (with boyish pleasure) I'm six years younger than you are... I always have been and I always will be. Waarna Martha: C'mon over here and give your Mommy a big sloppy kiss. (p. 17) Later imiteert George haar: .. and make your little mommy a great big drink (p. 25).

De vergelijking van dit moeder-zoon aspect met dat van de fictieve zoon levert nog verder inzicht in de psychologie van Martha. De fictieve zoon heeft volgens Martha groene ogen net als zichzelf en als haar vader. Vlak daarna volgt:

Martha: George hates Daddy... not for anything Daddy's done to him, but for his own...

George (nodding... finishing it for her) ..inadequacies.

Martha (cheerfully): That's right. You hit it... right on the snout. p. 51)

Wanneer wij daarbij bedenken dat de echtgenoot door haar werd gekozen als potentieel opvolger van de vader, dan is de veronderstelling dat voor Martha de zoon het tekortschieten van George compenseert niet gewaagd te noemen. En daarmee lijkt het onvermijdelijk te zijn dat George, als hij ooit wil bewijzen niet tekort te schieten, de zoon moet laten verdwijnen. Het complexe karakter van de gefuseerde zelf-anderervaring bij Martha, met inbegrip van de opportunistische en tegenstrijdige kanten daarvan, zal met dit alles wel zijn gebleken. Geslotenheid naar buiten toe neemt bij haar de vorm aan van egocentrische woede die eigenlijk alles en iedereen overheerst, afgewisseld met momenten van toenadering (tot George, maar ook tot Nick en Honey) waarin zij de situatie in haar voordeel probeert uit te buiten.

Met het noemen van de destructieve kanten van Martha's houding en gedrag en met de kwalificatie onderwerpend is daarover niet het laatste woord gezegd. Ik zei eerder, dat in alle te bespreken boeken het perspectief van de gezondheid op de een of andere manier valt te signaleren. In dit stuk is het zeer verborgen, maar niettemin onmiskenbaar aanwezig. Bij Martha is het aanknopingspunt niet zozeer de gesproken dialoog, maar de nogal eens voorkomende aandoening door Albee daarbij van ook andersoortige gevoelens dan woede en razernij; gevoelens waarin de dimensie hoop-wanhoop tot uitdrukking komt. Martha vecht als een wanhopige (men neme ook haar overmatig drinken in aanmerking), die nog hoop koestert met haar gevecht George tot de overwinning te prikkelen. Dat klinkt paradoxaal, maar de psychologie er achter is juist niet paradoxaal: vanuit de onderwerpende structuur bezien is de overgave het perspectief van de gezondheid. Heel duidelijk blijkt het verband tussen wanhoop, destructie, hoop en vechten in de volgende passage uit het tweede bedrijf (Walpurgisnacht). Martha heeft gezegd, dat George eigenlijk nog nauwelijks voor haar bestaat, waarna volgt:

It finally snapped! And I'm going to howl it out, and I'm not going to give a damn what I do, and I'm going to make the damned biggest explosion you ever heard.

George: (very pointedly): You try it and I'll beat you at your own game.

Martha: (hopefully): Is that a threat, George? Hunh?
 George: That's a threat, Martha.
 Martha: (fake-spits at him): You're going to get it, baby.
 George: Be careful, Martha...I'll rip you to pieces.
 Martha: You aren't man enough... you haven't got the guts.
 George: Total war?
 Martha: Total.
 (Silence. They both seem relieved .. elated) (p. 95/96)

Wanneer men eenmaal attent is op het hiermee geïllustreerde verband, dan blijkt dit als een rode draad naar een bepaalde ontwikkeling in het stuk te wijzen, waardoor het einde niet uit de lucht komt vallen, maar de consequentie van die ontwikkeling is. En daarom is mijn interpretatie van dat einde geheel anders dan die van Watzlawick et al. Maar eerst moet de zaak ook worden bekeken vanuit het functioneren van George.

Het contrast met dat van Martha blijkt goed uit de aanwijzingen tussen haakjes. In de vorm van twee rijtjes vermeld ik alle aanwijzingen (behalve die van feitelijke aard) uit de eerste dialoog tussen George en Martha, voordat de gasten zijn aangekomen.

Martha

Imitates Bette Davis
 impatiently
 braying
 hurt
 pointing
 in a so-there voice
 friendly patronizing
 ugly
 glumly
 imitating a child
 swinging around
 murderously
 really angered
 threatening

George

wearily
 grumbling
 disbelieving
 vaguely
 defeated
 resigned and exasperated
 very quietly
 patiently
 with boyish pleasure
 preoccupied
 naughtily
 murderously
 smiling slightly

Een onderliggende positie, onmacht, berusting, maar ook verzet, dat is ongeveer wat uit het rijtje valt te vermoeden omtrent George's functioneren. Voordat ik daar nader op inga, merk ik eerst op, dat naar mijn mening de structuur van dat functioneren in het stuk niet met dezelfde overvloed van kenmerken en met dezelfde overtuigingskracht in zijn diepere samenhang aanwezig is, als bij Martha het geval is. Zo kan ik de rol van de angst niet rechtstreeks uit het stuk afleiden. Ook doet zijn levensverhaal ietwat onwaarschijnlijk aan. Gesuggereerd wordt, dat hij als jongen zijn moeder per ongeluk heeft doodgeschoten en dat later zijn vader is omgekomen bij een door hem - zonder opzet - veroorzaakt auto-ongeluk. Het manuscript van een roman waarin deze gebeurtenissen werden verhaald werd door zijn schoonvader voor publicatie geweigerd, hetgeen zijn carrière niet ten goede kwam.

George's reactie op zijn levensloop blijkt uit de volgende passage: 'It's very simple... When people can't abide things

as they are, when they can't abide the present, they do one of two things ....either they... either they turn to a contemplation of the past, as I have done, or they set about to ... alter the future. And when you want to change something you BANG! BANG! BANG! BANG! (p. 106/107)

Aanpassing, machteloosheid en verzet illustreer ik vervolgens:

George (Martha goes. George speaks to the empty hallway): No, Martha, I did not clean up the mess I made. I've been trying for years to clean up the mess I made.

Nick: Have you?

George: Hm?

Nick: Have you been trying for years?

George (after a long pause... looking at him): Accomodation, malleability, adjustment ... Those do seem in the order of things, don't they? (p. 65)

Machteloos protest blijkt tijdens Martha's avances t.o.v. Nick:

George (intensely): Martha ... decency forbids .. (p. 37)

en later:

George: Martha, your obscenity is more than .. (p. 38)

De veronderstelling van afhankelijk functioneren is dunkt mij met het bovenstaande aannemelijk geworden en ik zal nagaan of in de interpretatie van verdere gegevens nadere bevestiging is te vinden.

Eerst merk ik op, dat vanuit die veronderstelling ook het stabiële betrekkingssysteem dat Watzlawick et al. beschreven, kan worden begrepen. Een afhankelijke structuur vertoont, zoals de onderwerpende, grote subjectieve betrokkenheid. De combinatie van die twee leidt dus tot een systeem waarin beide partijen sterk zijn betrokken, waarin anders gezegd gefuseerde zelf-andere ervaring het hele systeem doortrekt, waarbij de afstand tot het eigen functioneren, de autonome posities, aan weerskanten onderontwikkeld zijn. Van daaruit gezien kunnen natuurlijk gemakkelijk de door Watzlawick et al. gesignaleerde symmetrische interactiepatronen ontstaan, waarvan de onderdelen hecht in elkaar grijpen. Tegelijk laat deze verklaring, anders dan die van Watzlawick, ook ruimte voor andere symptomen.

De afhankelijke structuur heeft hogere objectgerichtheid dan de onderwerpende als kenmerk. Dit verschil valt te illustreren aan de hand van het gedrag van Martha en George. Voor Martha wordt het beeld van George beheerst door zijn gebrek aan doorzettende agressiviteit, door wat zij zelf van hem verwacht; George daarentegen lijkt er nu en dan iets meer op uit, met hoeveel sarcasme ook, personen en situaties te zien vanuit de object-pool.

Now, Martha, here is a misunderstood little girl; she really is. Not only does she have a husband who is a bog ... a younger-than-she-is bog albeit ... not only does she have a husband who is a bog, she has as well a tiny problem with spirituous liquors -like she can't get enough...

Martha: (without energy): No more, George.

George: ... and on top of all that, poor weighed-down girl, PLUS a father who really doesn't give a damn whether she lives or dies, who couldn't care less what happens to his only daughter .. on top of all that she has a son. (p. 131)

Dat Martha zich ervan bewust is door George te worden begrepen, maar zelf wordt overheerst door iets anders, blijkt fraai uit de volgende passage:

George who is good to me, and whom I revile; who understands me, and whom I push off; who can make me laugh, and I choke it back in my throat; who can hold me at night, so that it's warm, and whom I will bite so there's blood; who keeps learning the games we play as quickly as I can change the rules; who can make me happy and I do not wish to be happy, and yes I do wish to be happy. George and Martha: sad, sad, sad. (p.113)

Nog een ander verschil dat in overeenstemming is met het formele verschil tussen onderwerpend en afhankelijk is het volgende. George lijkt in zijn geldingsdrang minder exclusief te zijn dan Martha. Martha's verbeterde woede keert zich tegen George, hij echter attaqueert ook de gasten (van wie hij het makkelijker wint dan van Martha). Zo onthult hij de schijnzwangerschap van Honey, voordat ze was getrouwd, en stuurt daarna de beledigde Nick weg, hetgeen hem de goedkeuring van Martha bezorgt (kenmerkend is ook zijn antwoord aan Nick, die zegt dat hij dit zal betreuren: Probably I regret everything). (p. 90)

Even later blijkt zijn behoefte aan goedkeuring:

George (mocking): Why baby, I did it all for you. I thought you'd like it, sweetheart .. it's sort of to your taste .. blood, carnage and all. (p. 91)

Hoe egocentrisch het afhankelijk en onderwerpend functioneren beide mogen zijn, toch is er een verschil. Bij George is er, al is het slechts in schijn, iets van een dialoog, waarin hij zich door de ander laat inspireren. Zo zien wij de idee voor de aankondiging van de dood van de zoon bij George ontstaan tijdens een gesprek met Honey, die met haar vraag wie er belde het aanknopingspunt levert. Iets dergelijks speelt een rol tijdens een lang gesprek met Nick over beider huwelijk in de tweede acte. Daarin lopen beide verhalen soms door elkaar, zoals de volgende passage illustreert:

George: There are always compensating factors ... as in the case of Martha and myself ... Now, on the surface of ...

Nick: We sort of grew up together, you know...

George: ... it looks to be a kind of knock-about, drag-out affair, on the surface of it ...

Nick: We knew each other from, oh God, I don't know, when we were six, or something ...

George: ... but somewhere back there, at the beginning of it, right when I first came to New Carthago, back then ...

Nick (with some irritation): I'm sorry.

George: Hm? Oh. No, no, .. I'm sorry. (p. 66)

Ik heb die passage met nog een andere bedoeling geciteerd. In de lange, steeds onderbroken zin van George, wordt gesuggereerd dat onder de oppervlakte zijn huwelijk toch nog een ander uitgangspunt kende, dan voortdurend geruzie. Wat dat andere uitgangspunt is, blijft vanuit George bezien in het toneelstuk volstrekt in het duister.

Daarmee ontbreekt dus een belangrijk gegeven voor de interpretatie van het stuk wat betreft de ontwikkeling die erin optreedt,

of beter gezegd voor de beoordeling van de vraag of er een bepaalde ontwikkeling in optreedt. Nadat ik aan het begin van mijn analyse heb gezegd, dat uit de dood van de zoon nog niet volgt dat het betrekkingssysteem tussen de echtelieden is veranderd, is het onontkoombaar die vraag hier opnieuw onder ogen te zien.

Het antwoord waartoe ik kom is niet dat van Watzlawick et al. (wij weten het niet). Natuurlijk mag evenmin worden geconcludeerd, dat de echtelieden aan het eind van het stuk het gevecht met elkaar definitief te boven zijn gekomen, en dat intra- en interpersoonlijk tegenstrijdig functioneren tot het verleden behoren. Maar ik meen met mijn analyse te hebben aangetoond, dat Martha's overgave meer is dan een incident in verband met de dood van de zoon, dat in die overgave een tot dan toe verdrongen en tegelijk diep gewenste kant in haar beleving van de relatie met George doorbreekt. Niet alleen George zat die overgave in de weg, maar ook haar eigen ambivalentie: vanuit de onderwerpende structuur is overgave angstverwekkend en heftig verzet ertegen van binnenuit hangt er mee samen.

Vanuit George bezien is zoals ik al zei het psychologisch plaatje minder volledig in te vullen. Vanuit de theorie van afhankelijk functioneren geredeneerd zou zijn doorzettende kracht aan het eind ook met angstgevoelens gepaard moeten gaan: de angst voor onafhankelijkheid. Watzlawick et al. signaleren weliswaar angst bij beide partners, maar ik heb gezegd dat dat op een misverstand berust. Natuurlijk zal die angst voor onafhankelijkheid niet bij uitstek in het uur van de overwinning worden gevoeld, en het zou dus wat onwaarschijnlijk worden de expressie ervan juist op dat moment ten tonele te voeren. Niettemin mag worden aangenomen, dat de schrijver met het einde van het stuk ook wat George betreft heeft bedoeld een sluimerende kant in zijn persoon te laten doorbreken. De voorbereiding daarvan is al veel eerder te vinden: aan het eind van het eerste bedrijf.

Martha heeft, in het bijzijn van de gasten, George zijn gebrek aan agressiviteit en persoonlijkheid ingepeperd. Hij probeerde herhaaldelijk maar tevergeefs haar te doen ophouden. Dan zingt hij voor het eerst het liedje Who's afraid of Virginia Woolf, waarna Martha zegt: stop it. Het is de ontwikkeling die dan al na het begin is opgetreden, die aan het eind van het stuk aanzienlijk verder is gegaan. Op grond daarvan moeten wij aannemen, dat er wel iets is veranderd. Vraagt men in welke richting, dan waag ik te veronderstellen: in die van leven met meer angst, meer mogelijkheden en minder gedetermineerdheid vanuit het betrekkingssysteem voor beide partijen.

Hoofdstuk V

Confrontatie tussen logica en ervaring in groepsverband

1. Synchrone toepassing

Mozes Herzog en Annette Cosway, Heathcliff en Catherine, George en Martha zijn personen die ik in levenden lijve nooit heb gekend. In dit hoofdstuk gaat het over mensen die onderling en met mij hebben gepraat over het soort kwesties dat ik in dit boek behandel. Alleen, en daarin waren de eerder genoemden in het voordeel, wanneer het erom gaat duidelijk te maken hoe theorie in praktijk kan worden gebracht: de lezer kent hen niet en over een volledige registratie van alle gesprekken die ik over de materie heb gevoerd, beschik ik niet. Dergelijk materiaal zou overigens alleen al door zijn omvang onhanteerbaar zijn. Maar bovendien gaat het zonder uitzondering over gesprekken, waarvan het vertrouwelijk karakter werd gegarandeerd en dat brengt een precair punt in het geding.

Ik noem eerst twee uiterste standpunten aangaande de consequenties van dat vertrouwelijke karakter. Het ene is, dat wetenschappelijke publicaties het nu eenmaal niet zonder illustratief materiaal kunnen stellen, en dat dus voor dat doel de vertrouwelijkheid niet geldt, mits uiteraard anonimiteit blijft gehandhaafd. Het andere houdt de onverkorte handhaving van het beginsel in, en dat betekent afzien van illustratie die een regelrechte beschrijving is van wat in werkelijkheid gebeurde. Ik huldig noch het ene, noch het andere standpunt, maar iets er tussen in dat moeilijk in een paar woorden is samen te vatten.

Het belangrijkste criterium is, dat het niet de bedoeling mag zijn persoonlijke problemen en persoonlijke situaties van mensen als zodanig te onthullen, maar de toepassing van theorie op dergelijke problemen en situaties. M.a.w. het gaat om de illustratie van de werking van het algemeen geldige, van datgene dat juist niet persoonlijk is. Daarmee verwerp ik dus het soort gevalbeschrijving, waarin persoonlijke onthulling centraal staat en de verwijzing naar het andere niveau, dat van het algemeen geldige, summier is of zelfs geheel ontbreekt. Er bestaat naar mijn mening

een duidelijk verschil tussen publicaties van wetenschappelijk psychologische aard en bekentenisliteratuur. Juist omdat bekentenisliteratuur zeer boeiend kan zijn om te lezen en omdat de grens tussen de twee soorten publicatie nogal eens vervaagt, vestig ik graag de aandacht op dit verschil.

Daarmee hangt nog iets anders samen. Er bestaat geen enkel bezwaar tegen, het is in tegendeel juist wenselijk, aspecten van situaties te selecteren, fragmenten van gesprekken te kiezen, los van enige behandeling van een geval als geheel, maar met het oog op hun betekenis gezien vanuit een theorie. Dit gezichtspunt lijkt op het eerste gezicht in strijd te zijn met wat ik eerder heb gezegd: een structuur is een geheel en kan alleen als zodanig worden begrepen. Deze tegenstrijdigheid is schijn: het complexe geheel kan ook in het onderdeel worden herkend, zoals men in het patroon van het eikeblad de hele eikeboom herkent.

De samenhang tussen deel en geheel die ik hier bedoel verwijst naar een veel essentiëler aspect, dan dat men zich bij gebrek aan beschikbaarheid van het geheel ook kan behelpen met het onderdeel. Een aspect dat ik het beste kan aanduiden met een stelling van Spinoza: 'Datgene wat aan alles gemeen is en wat evenzeer in een deel als in het geheel voorkomt, kan niet anders dan adequaat worden gekend.' (Ethica II, st. 37) Wanneer ik deze stelling concretiseer naar het soort situaties toe dat ik in dit hoofdstuk wil beschrijven, dan komt het erop neer, dat het herkennen in een enkele situatie van zowel een persoon als het algemeen menselijke nu juist het criterium is voor werkelijk begrip. Het streven een persoon (zichzelf of een ander dat doet er in dit verband niets toe) tot op de bodem en in volle omvang in zijn uniciteit, los van alle anderen te begrijpen is daarentegen een streven dat in zijn consequentie naar de duivel, d.w.z. in dit geval naar niet weten voert. Zelfkennis, kennis van anderen en kennis van het algemeen menselijke zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden. En dat is precies de reden, waarom het groepsverband zo'n belangrijk medium is voor de confrontatie tussen logica die het algemeen menselijke betreft en persoonlijke ervaring en gedrag leidend tot zelfinzicht en inzicht in anderen.

Die confrontatie kan worden beschouwd als een continu proces, waarbij de beschikbare ervaring altijd onvolledig is. Menselijke communicatie verloopt nooit op de manier van: eerst alle onderdelen verzamelen en vervolgens gaan denken over wat het geheel betekent. Die werkwijze kon worden toegepast in het vorige hoofdstuk en wel precies omdat het over boeken ging, waarin een afgerond en niet meer veranderend geheel tot in details ter beschikking stond. Merkwaardigerwijs zou dergelijk streven naar afronding en volledigheid juist een vertekening inhouden van de leven-die werkelijkheid, waaruit ik nu wil putten.

Daarmee kom ik tot een zeker contrast tussen het soort toepassing uit het vorige hoofdstuk en het soort dat ik nu wil behandelen. In hoofdstuk III noemde ik vijf kenmerken van structureel denken. Ik denk dat de lezer vier daarvan, nl. gerichtheid op totaliteit, transformaties, autoregulatie en formele beschrijving wel is tegengekomen in de boekbesprekingen. Het vijfde was voorkeur voor een synchrone boven een diachrone, historische be-

schouwingswijze, en dat kenmerk is, denk ik, minder duidelijk gebleken. Het ging steeds over de interpretatie van iets dat door de tijd heen gestalte kreeg, al was de tijdsspanne in de verschillende boeken heel verschillend, variërend van een totale levensloop tot een avond en een nacht in het toneelstuk. Maar ook in dat laatste geval was het verleden van de personages niet geheel zonder belang.

Het verschil tussen een diachrone en een synchrone beschouwingswijze is dan ook niet, dat in dat laatste geval de tijdsperiode korter is: het gaat om het al of niet kiezen van het object als een hier en nu situatie. Dat kan gemakkelijker zijn bij de interpretatie van een toneelstuk dan bij die van een roman, maar het kan nog gemakkelijker wanneer men werkend met mensen in groepsverband relevante interpretaties van de gebeurtenissen moet leveren. Beter gezegd: die laatste situatie dwingt min of meer tot synchrone toepassing.¹ Min of meer, want het is ook dan mogelijk een relaas over een toen en daar situatie te interpreteren. In mijn eigen praktijk onthoud ik mij daar niet in absolute zin van, maar ik zal dan altijd proberen die interpretatie ook in verband te brengen met de hier en nu situatie. Deze kern van de zaak, van wat ik bedoel met synchrone toepassing is daarom moeilijk in een schriftelijke weergave vast te leggen. Die opgave is enigszins vergelijkbaar met de opgave de indruk van een schilderijtentoonstelling of een muziekkuitvoering kort en pregnant verbaal weer te geven. Ik zal het proberen door middel van enkele voorbeelden.

Iemand vertelde over het probleem, dat zowel in zijn werk als in zijn privéleven anderen weinig merkten van zijn gevoelens. Groepsleden gingen ijverig in op situaties die hij schetste waarin hij wel voor anderen, maar naar eigen gevoel niet onaangedaan was, waarna ik aandacht vroeg voor de nogal onaangedane manier waarop hij over deze ervaringen vertelde. Daarna - en in dit soort situaties is videoapparatuur een hulpmiddel van onschatbare betekenis - was het mogelijk verschillen in gevoelsexpressie te signaleren en te relateren niet aan de toen en daar, maar aan de hier en nu situatie, te weten het wel of niet ervaren van emotioneel contact daarin.

Een ander voorbeeld betreft een man die een diepe binding van afhankelijke aard met zijn vrouw ervoer. Zij echter wilde een echtscheiding omdat de van zijn kant zeer symbiotische verhouding haar na een nogal groot aantal jaren tot een ondraaglijke last was geworden. Het gesprek over die situatie vond uiteraard allerlei aanknopingspunten in het verleden. Al heel snel bleek echter de verpletterende liefde van de man ook ter plekke: doordat hij zijn vrouw voortdurend in de rede viel om zijn goede bedoelingen te verduidelijken. Nadat ik voor dat patroon aandacht vroeg, bleek hij absoluut niet in staat te zijn ook maar iets van de beleving die zijn vrouw onder woorden probeerde te brengen tot zich te laten doordringen. Daarna probeerde ik niet vanuit het verleden, maar vanuit de gesprekssituatie van het moment aandacht te vragen voor het verschil tussen het geïdealiseerde beeld van het huwelijk dat de man koesterde vanuit eigen emotionele behoeften en de ervaringswerkelijkheid waarvan zijn echtgenote blijf

gaf. Van daaruit bleek weer de relevantie van het verleden, in het inzicht nl. dat zij dat geïdealiseerde beeld mede in stand had gehouden door een gelaten ondergaande in plaats van een krachtig protesterende houding te tonen.

Een derde voorbeeld gaat over conformerend functioneren. Iemands neiging daartoe was eerder geïnterpreteerd en besproken in een bepaald groepsverband. Een neiging die de vorm aannam van het ontwijken van persoonlijke stellingname in een nogal ingewikkelde rationaliserende betoogtrant. Tijdens een volgende bijeenkomst werd de worsteling met de materie merkbaar, doordat deze deelnemer als probleem aan de orde stelde zijn hebbelijkheid om persoonlijke emoties als kritiek op anderen snel te vergeten. In zijn presentatie van dit probleem liet hij merken niet te weten of dit nu eigenlijk een probleem was; vandaar dat hij wilde weten, of anderen het probleem ook kenden. En daarmee ontstond opnieuw een aanleiding om het ontwijken van het individuele ten gunste van het bovenpersoonlijke vanuit de hier en nu situatie ter discussie te stellen.

Voordat ik verder ga met het eigenlijke betoog, lijkt mij enige uitweiding op zijn plaats te zijn over het soort praktijk waaraan ik de voorbeelden die ik gaf en die nog zullen volgen ontleen. Die praktijk betreft steeds gesprekssituaties waarin het erom begonnen is, dat mensen zich meer bewust worden van hun eigen functioneren in relatie tot anderen. Die gemeenschappelijke noemer is voor mij veel belangrijker dan het onderscheid tussen verschillende soorten activiteit, zoals huwelijks counseling, onderwijs en trainings-conferenties. Niets is zo praktisch als een goede theorie. Een van de merkwaardigste consequenties van dat adagium is voor mij geweest de ontdekking dat het wat mijzelf betreft weinig verschil maakt of ik een gesprek ga voeren met een echtpaar in huwelijksmoeilijkheden, dan wel onderwijs ga geven aan een kleine groep studenten. Met opzet zeg ik: wat mijzelf betreft, natuurlijk zijn de verschillen in situatie hemelsbreed. Maar die verschillen zijn ook hemelsbreed tussen twee zg. soortgelijke groepen, die gaan deelnemen aan een tweedaagse trainings-conferentie. Om nog te zwijgen van een omstandigheid als het beroep van de deelnemers: juristen reageren althans blijkens mijn ervaring heel anders dan technici of leraren, en die groeperingen zijn elk een ander slag dan psychologen en pedagogen.

Wat ik wil zeggen is, dat de veeljarige praktijkervaring waaruit ik put tegelijk gevarieerd en beperkt van aard is: weliswaar is er een behoorlijke spreiding wat betreft beroepsgroep en uitwendige kenmerken van de situatie, maar de mogelijke spreiding in dit opzicht is onuitputtelijk en dientengevolge kan natuurlijk niemand bogen op praktijkervaring die ook maar enigszins recht doet aan de gevarieerdheid van menselijke situaties. Maar aan al die verschillen zal ik nauwelijks aandacht besteden omdat mijn uitgangspunt van andere aard is: het in praktijk brengen van theorie.

Vanuit dat uitgangspunt ben ik zelfs geneigd - met een voor sommigen misschien al te lichtvaardig gemak - ook het verschil tussen human relations training en psychotherapie als weinig belangrijk terzijde te schuiven. Ik heb meegemaakt, dat een kleine

groep van vijf studenten die kwamen om onderwijs te volgen gedurende een periode van twee jaar, twee uur per week intensief bezig bleef met de toepassing van de in dit boek uiteengezette beginselen op het eigen functioneren. Zeker in een later stadium gebeurde dit niet op mijn, maar op eigen aandrang, omdat het terrein van onderzoek onuitputtelijk bleek te zijn (misschien mede daardoor, dat de vier structuren in die kleine groep alle duidelijk voorhanden waren, om het zo te zeggen). Gelet op wat zoal aan de orde kwam - jeugdervaringen, losmakingsproces van ouders, een homoseksuele problematiek - zou men deze activiteit zeker als psychotherapie kunnen kwalificeren. Maar dat was niet de vooropgezette doelstelling. Eigenlijk acht ik de termen onderwijs, training en therapie alle onbruikbaar ter aanduiding van de activiteit die ik in dit hoofdstuk wil beschrijven. Het gaat niet om kennisoverdracht in de gebruikelijke betekenis van het woord, niet om het aanleren van te voren gedefinieerde vaardigheden en ook niet om genezing. Die kwestie is te belangrijk om in deze uitweiding geheel te worden afgedaan: ik kom er nog op terug.

Uit het voorgaande is wel gebleken, dat het principe van de synchrone toepassing niet moet worden opgevat als absolute beperking tot de hier en nu situatie. Dergelijke beperking zou uiterst kunstmatig en geforceerd zijn, zoals ik met de volgende voorbeelden toelicht. Soms stel ik een groep voor, dat de deelnemers elkaar paarsgewijs interviewen, waarna die interviews, eventueel met behulp van bandopnamen, in de groep worden besproken. Daarbij toonde iemand eens een opmerkelijk empathisch vermogen. In een latere fase bleek, dat die luistercapaciteit als keerzijde had onmacht tot expressie van eigen gevoelens. De ontdekking van de samenhang tussen de twee genoemde aspecten als kenmerken van een isolerende structuur leidde bij deze persoon tot inzicht in de moeilijkheden die zij in haar werksituatie ervoer. Haar werd gebrek aan engagement verweten, dat zij vanuit de beleving van grote gerichtheid op anderen niet had kunnen begrijpen. Duidelijk werd nu, dat door anderen dit engagement juist verwacht werd als subjectieve betrokkenheid en niet als objectgerichtheid.

Ook in het volgende voorbeeld gaat het over engagement, maar nu in het kader van een conformerende structuur. Besproken werd iemands neiging om in aandacht en belangstelling in te zakken, wanneer groepsdiscussies individueel gericht waren en op te veren, wanneer ze groepsgericht werden (die polariteit zal ik nog afzonderlijk aan de orde stellen). De bewustwording van de motiverende invloed die een bepaalde groepssfeer op hem had leidde tot de ontdekking door deze persoon die zelf groepswerker was, van de subjectiviteit van zijn keuze voor groepsengagement als grondslag van zijn werk.

Uit deze voorbeelden moge zijn gebleken, waarom ik absolute beperking tot de hier en nu situatie kunstmatig en geforceerd noemde. Het diepere ervaringsniveau van de deelnemers omvat altijd meer dan de hier en nu situatie, en juist op dit diepere ervaringsniveau bezitten de structuurprincipes transsituatiele geldigheid. Juist daar kunnen dientengevolge belangrijke leereffecten optreden die andere situaties in het geding brengen. Het zou dus zeer tegennatuurlijk zijn, ieder gesprek over die andere

situatie of ook over het verleden rigoureus uit te bannen.

Iets anders is het geval, waarin de directe toegankelijkheid van de fenomenen in de hier en nu situatie geheel ontbreekt. Ik wil niet beweren dat structuurprincipes dan niet kunnen worden toegepast, maar die toepassing mist het synchrone karakter en dat kan een bezwaar zijn. De tijdsruimtelijke afstand tussen ervaring en logica is dan nl. nogal groot en dat zal mogelijk de intensiteit van de confrontatie tussen beide nadelig beïnvloeden.

Opnieuw een voorbeeld, dit keer ontleend aan het werk met vijf studenten dat ik eerder noemde. Een van hen bracht de relatie met zijn ouders ter sprake, die aandrongen op grotere frequentie van zijn bezoeken aan hen, dan hij zelf wenste. Dit leidde bij hem tot uitvluchten, tot onoprechtheid en schuldgevoelens. De afhankelijkheidsproblematiek die onder deze symptomen schuilging werd tamelijk uitvoerig geanalyseerd. Later - met nadruk wijs ik erop, dat wat in mijn aanduidingen in één adem op elkaar volgt, in werkelijkheid soms na een maandenlange tussenliggende periode, in dit geval zelfs een jaar, optrad - noemde hij de relatie verbeterd, maar tegelijk wenste hij met nadruk eventuele symptomen in de groep van die afhankelijkheidsproblematiek te zien onderzocht. Wat hem - en ook anderen - bezig hield, was nu juist de vraag of in zijn geval de structuur transsituatonele geldigheid bezat. Die was wel aantoonbaar in symptomen die oppervlakkig beschouwd van andere aard waren, zoals zich niet opgewassen voelen tegen kritiek van collega's.

Het belang van synchrone toepassing is de mogelijkheid tot directe confrontatie met ervaring. Geenszins volgt uit dit belang, dat er niet meer aan de hand zou zijn (zoals, herinnerend aan het eerder gebruikte beeld, het eikeblad naar de eikeboom verwijst). Juist omdat die ervaring altijd incompleet is, niet meer dan een deel van het geheel, is er nog iets anders van belang waarop ik in deze paragraaf nog inga.

De theorie die wordt toegepast is nl. wel een geheel; van andere orde, van algemeen geldige aard. Niettemin dient in de confrontatie tussen beide een zeker evenwicht bewaard te blijven. Wat ik daarmee bedoel kan worden verduidelijkt met een andere analogie aangaande de verhouding tussen deel en geheel. Een expert is eventueel in staat aan de hand van een fragment van een kostbaar schilderij of een stukje hout afkomstig van een Stradivariusviol de maker te identificeren, de leek daarentegen is al blij als hij het geheel herkent. Precies zo impliceert naar mijn mening werkelijk psychologisch vakmanschap het vermogen in menselijke communicatie al gauw de werking van bepaalde structuren te vermoeden of te doorzien. Maar dat betekent niet, dat de leek gebaat is met een uitvoerige en gedetailleerde uiteenzetting dienomtrent. Het evenwicht in de verhouding tussen theorie en ervaring zou daarmee zijn verbroken ten gunste van de eerstgenoemde component. Evenmin pleit ik voor een verhouding waarin metacommunicatie en reflectie nauwelijks aan bod komen omdat de communicatie zelf en eventueel hoog oplaaierende emoties zulks verhinderen.

De subtiele kunst van het bewaren van het evenwicht kan worden beschouwd als een deel van het psychologisch vakmanschap.

Zelf heb ik mij die kunst niet zonder moeite eigen gemaakt, waar-
bij ik niet de neiging om te weinig, maar wel die om te veel te
reflecteren moest onderdrukken. Ook wanneer een groep met zeer
veel interesse ingaat op een analyse van een kwartier discussie,
die zelf drie kwartier of een uur in beslag neemt, ook wanneer
zo'n analyse uiterst verhelderend wordt geacht, betekent dit nog
niet dat de confrontatie tussen ervaring en logica het volle pond
krijgt, zo heb ik moeten leren. Daarmee kom ik op de fundamentele
betekenis van de term die ik in de vorige zin heb benadrukt.

Confrontatie treedt niet vanzelfsprekend op met de wenselijke
en mogelijke intensiteit, wanneer slechts de beide componenten
min of meer synchroon aanwezig zijn. De adder onder het gras
schuilt in het min of meer: het dient nl. meer te zijn. Opnieuw
is het Spinoza, die het probleem diep heeft gepeild. Voor Spinoza
is begrip van een emotie alleen werkelijk begrip voor zover dit
begrip zelf een emotie is. En hier kan ik verwijzen naar mijn ei-
gen uiteenzetting in verband met de juiste afstand. De juiste af-
stand was ook een kwestie van evenwicht: tussen subjectieve be-
trokkenheid en objectgerichtheid. Een zekere samenhang tussen het
een en het ander valt te vermoeden en daarmee komt een criterium
in het vizier voor een geslaagde confrontatie. Dat is, dat, al is
het maar tijdelijk, de juist afstand zoal niet wordt bereikt dan
toch meer wordt benaderd. Het gaat om die wisselwerking tussen
verstand en gevoel, waarin zonder dat het een het ander ver-
dringt, beide elkaar beïnvloeden, in welk proces nieuw inzicht of
misschien beter gezegd nieuwe bewustheid van zichzelf in relatie
tot anderen ontstaat.

Uit dit criterium volgt nog iets anders van principiële aard.
Ik heb uiteengezet dat de vier structuren onder meer daardoor ge-
kenmerkt worden dat (in elk ervan op een verschillende manier) de
juiste afstand niet aanwezig is. Dus: de geslaagde confrontatie
is meer dan alleen maar een kenproces: in die confrontatie wordt
de structuur a.h.w. tegelijk gekend en doorbroken. Natuurlijk
moet dit niet absoluut worden opgevat: noch het kennen, noch het
doorbreken is een kwestie van één flitsend moment, waarna het in-
zicht definitief en de verandering compleet is. De principiële
overweging houdt slechts in, dat werkelijk inzicht (in zichzelf)
en verandering niet zo onafhankelijk van elkaar zijn als wel eens
wordt verondersteld. Hij sluit niet uit, dat op dit gebied in-
zicht altijd partieel en onvolledig is, weer kan verdwijnen, kan
worden verdrongen, dat effecten weer kunnen uitslijten, enz.
Blijvend inzicht en blijvende effecten worden dan ook slechts be-
reikt in een proces van geslaagde confrontaties, waarin bv. al-
lerlei transformaties van een bepaalde structuur onder ogen wor-
den gezien. Juist dergelijke processen op langere termijn heb ik
in het groepswerk dat ik in dit hoofdstuk beschrijf van nabij
kunnen volgen.

Als enkel voorbeeld van de snelheid waarmee inzicht kan ver-
dwijnen noem ik een situatie, waarin deelnemers op de tweede dag
van een tweedaagse trainingsbijeenkomst nagingen, wat er de eer-
ste dag allemaal was gebeurd. Iemand gaf een opsomming, maar wist
zich niets te herinneren van één bepaalde tijdsperiode. Naar an-
deren zich zeer wel herinnerden, betrof die periode de confron-

tatie van de betrokken persoon met de tegelijk zeer geïnteresseerde en zeer gedistantieerde houding die zij aan den dag legde. En mogelijk is het geen toeval, dat die houding - weer later - kon worden geïnterpreteerd als conformerend: (te) grote afstand is daarvan immers een kenmerk.

De synchrone toepassing die ik in deze paragraaf heb geïntroduceerd is een complexe werkwijze die niet in een aantal vaste procedures of eenvoudig toepasbare regels kan worden vastgelegd. Niet alleen gaat het om interpretatiekunst en -kunde, op zich zelf al moeilijk genoeg, maar anders dan de schilderijen- of vioolexpert waarmee ik een vergelijking maakte, is de groepsbegeleider die zich met deze werkwijze bezighoudt, bezig met soortgenoten. En die kunnen in de grond van de zaak net als hijzelf alleen maar object van eigen expertise zijn. Alleen kunnen zij het daarbij niet zonder elkaar stellen, omdat communicatie met anderen een wezenskenmerk van de soort is. De centrale vraag is, hoe vakkennis aan dat proces dienstbaar kan worden gemaakt. In volgende paragrafen zal ik nader ingaan op aspecten die met die vraag te maken hebben. Zo was bv. tot hier toe geen sprake van angst en angstreductie, terwijl het toch duidelijk zal zijn, dat het confrontatieproces dat ik schetste daarmee te maken heeft.

Bij wijze van afsluiting van dit gedeelte formuleer ik nog twee conclusies, die, dunkt mij, tamelijk vanzelfsprekend uit het voorgaande volgen. De eerste heb ik impliciet al genoemd: uit het criterium voor geslaagde confrontatie volgt, dat alleen de persoon wiens ervaring en gedrag in het geding zijn kan vaststellen, of dit criterium aanwezig is. Het vasthouden aan de juistheid van interpretaties, die door de persoon die zij betreffen wordt ontkend, beschouw ik in het algemeen als een zinloze zaak. Tenzij het gaat om initiële, door angst gevoede weerstand, die kan worden overwonnen, is er (ook al zou de interpretatie juist zijn) iets anders mis, dat de geslaagde confrontatie verhindert.

De tweede conclusie betreft de aard van interpretaties zelf. Het behoeft, dunkt mij, geen betoog, dat het er niet om gaat houdingen en gedragingen van mensen zo snel mogelijk te classificeren met behulp van een simpele vierdeling. Dat is geen confrontatie maar kortsluiting tussen logica en ervaring, waarin het ontstaan van inzicht wordt verward met het opplakken van een etiket. Een theorie over de werking van soorten structuurprincipes in menselijke communicatie en relatievorming mag niet worden getransponeerd tot een typologie van personen, die de verwachting wekt, dat vier confectiemodellen volstaan om iedereen van een passend maatcostuum te voorzien. Op de kwestie van de verhouding tussen concreet en abstract kom ik nog terug. Op dit moment is vooral van belang op te merken, dat een interpretatie binnen het kader van het beschikbare ervaringsmateriaal dient te blijven.

Opnieuw volsta ik met een enkel voorbeeld. Iemand merkte op, het voortdurend door elkaar lopen van "uitgaande en binnenkomende communicatie" als een probleem te ervaren. Zoiets valt te interpreteren in termen van open versus gesloten grenzen, maar het geeft nog geen aanleiding over angst en angstreductie te praten. Structuurprincipes hebben betrekking op een geheel, maar dat

sluit niet uit de de onthulling van een geheel stap voor stap tot stand komt.

2. Op zoek naar het angst inducerend proces

Bij de verdere beschrijving van de uiterst complexe processen die zich in groepen afspelen, zal ik eerst het angst-angstreductiemechanisme centraal stellen. Dit biedt tevens gelegenheid nader in te gaan op mijn eigen rol, want het spreekt natuurlijk vanzelf, dat in dit type werk de groepsleider er niet aan kan ontkomen tot op zekere hoogte zelf een angstaanjagende factor te zijn, zeker in een initiële fase, wanneer hij de confrontatie met onbekende, verborgen, conflictueuze aspecten van groepsfunctioneren stimuleert. Natuurlijk moet hij daarnaast de nodige veiligheid, zekerheid, geborgenheid bieden, maar daarmee loop ik al vooruit op die rol. Het lijkt het beste als aanknopingspunt een concrete situatie te kiezen, die ik dit keer iets uitvoeriger weergeef.

Het gaat over een groep van een negental studenten, waarmee ik een semester lang puur theoretische kwesties had besproken (een procedure, waar ik inmiddels van terug ben gekomen, omdat ik de eenzijdigheid en de zeer betrekkelijke waarde van dergelijk onderwijs op het gebied van de menselijke communicatie scherper inziet). Er was afgesproken het tweede semester te gaan proberen de theoretisch herkende fenomenen ook in de eigen groep te signaleren. Dit leidde tot enige discussie over het optreden in het verleden van diverse deelnemers. Aangaande één persoon (ik zal hem als S aanduiden) merkte een ander op, dat hij veel vragen aan mij placht te stellen, eraan toevoegend dat het wel intelligente, goede vragen waren. S antwoordde: 'Zo goed vond je die vragen anders niet altijd.' Niemand begreep waarnaar dit antwoord verwees. Na duidelijke aarzeling gaf S de volgende toelichting die ik letterlijk citeer (er stond een tape-recorder aan):

Ik zal het zeggen, nou ik zal het zeggen.
Ik had een keer een vraag over een bepaalde passage in het boek over analoge en digitale communicatie, de situatie die kan ik niet meer noemen, maar of die situatie analoog of digitaal was, en daar kwamen we niet uit, op een gegeven moment, meneer Van de Griend kon niet duidelijk zeggen, kon niet duidelijk mijn vraag beantwoorden, omdat hij het zelf niet wist en dat wilde hij eerst niet toegeven en later kwam het er heel voorzichtig uit, hē en hij dwaalde iedere keer op zijsporen en iedere keer stelde ik de vraag opnieuw, en het werd inderdaad vrij irritant voor de toehoorders, dat ik iedere keer die vraag opnieuw stelde, maar ik wilde het weten, en toen stelde ik hem op een gegeven moment nog een keer en toen begon ik net te hopen, dat ik meneer Van de Griend daar had waar ik hem wilde hebben, dat ie mijn vraag eens echt ging beantwoorden en toen kwam jij inderdaad met: nou dat vind ik een domme vraag, want het heeft niets met die situatie in het boek te maken, want zo en zo en zo en toen zei je iets, waarop prof. van de Griend met beide handen die mogelijkheid aannam om jou te gaan beantwoorden in plaats van mij en toen die later

nog een keer zei: heb ik nou beantwoord?, toen was ik eruit, toen was ik zo overdonderd door het feit dat jij dat gezegd had, toen wist ik mijn eigen vraag niet meer! toen zei ik maar ja!

Het aardige en vrij zeldzame van dit voorbeeld is (en daarom heb ik het zo letterlijk weergegeven), dat het in heel kort bestek, heel pregnant veel relevante kwesties aan de orde stelt. Niet alleen valt een bepaalde structuur vrij compleet af te leiden uit de weergegeven tekst, maar bovendien word ik daar zelf als tegenspeler in betrokken, waardoor goed uitkomt, dat een groepsleider niet alleen maar een onpartijdige buitenstaander kan blijven.

De weergegeven situatie ontstond aan het eind van een college, zodat er geen tijd was om er nader op in te gaan. De volgende keer was S afwezig, en kwam niemand op de situatie terug. De keer daarna begon S met zeer nadrukkelijk te vragen, wat er tijdens zijn afwezigheid was gebeurd. Dit leidde snel tot de behoefte bij allen terug te komen op het incident. Ik draaide het bandje, waarna de bespreking daarvan de volle twee uur in beslag nam. Mijn dilemma was, dat ik enerzijds het gevoel had, dat de confrontatie met de achtergrond van zijn houding wanneer die van mij zou uitgaan, bij S te hard zou aankomen om hem te accepteren, maar dat ik mij anderzijds de enige voelde die die confrontatie voldoende indringend kon aangaan.

Ik begon met in de groep aandacht te vragen voor mogelijke tegenstrijdigheden in het optreden van S. De discussie leidde tot twee gezichtspunten. Waarom bleef S hardnekkig doorvragen, terwijl hij al vrij snel de indruk had, dat ik het antwoord niet wist? Hoe is het mogelijk, dat S zeer plotseling een vraag is vergeten, waarop hij geruime tijd alle aandacht concentreerde? De tweede vraag voerde naar de gevoeligheid van S voor zijn medestudenten, zijn gevoel voor hen irritant te worden. Nadat de bespreking tot het inzicht had geleid, dat er op een emotioneel vlak heel andere dingen aan de hand waren dan op een intellectueel vlak en dat de verklaringen op het emotionele vlak gezocht moesten worden, begon ik voorzichtig aan verdere interpretatie.

Die leidde in de richting van het emotionele belang dat S had bij winnen of verliezen van anderen. En daarmee kwam de emotie die zijn vraag blokkeerde naar voren: de angst een bijna gewonnen duel met mij toch nog te verliezen door het ingrijpen van een medestudent, dat ook op zichzelf genomen angstaanjagend was: S wilde de rol spelen van de in de ogen van zijn medestudenten briljante student, die geen domme vragen stelt.

Wat nu de communicatie met mijzelf betreft: het door elkaar lopen van een tegenstrijdige manier van het rationele en het emotionele niveau en de half bewuste of onbewuste samenhang daartussen worden in het weergegeven fragment goed zichtbaar. Bewust-rationeel wenste S antwoord te krijgen en minder bewust was de reden voor zijn doorvragen juist het streven naar de emotionele bevrediging die daarin is gelegen, dat ik zou moeten toegeven dat antwoord niet te kunnen geven. Samenvattend is de angstreductie dus gelegen in bewonderende aandacht van anderen en het beheersen van de situatie. Kenmerkend voor dat laatste is een formulering

als "en toen begon ik net te hopen, dat ik meneer Van de Griend daar had, waar ik hem wilde hebben ..." Kortom, wat tot uitdrukking komt, is een onderwerpende structuur. De diepste angst die daaronder valt te vermoeden is angst voor overgave, die wordt beleefd als onmacht en minderwaardigheid.

Met die constatering is het dilemma waarin ik mij bevond in verband met de confronterende bespreking, ook nader gepreciseerd: Voor S was ik partij in een conflict met hem, en dus zou de analyse voor mij van zijn gedrag gemakkelijk als nederlaag kunnen worden ervaren. Daarmee is die analyse dus extra bedreigend, hetgeen tot afwijzing ervan kan leiden. Echter: dergelijke afwijzing trad in werkelijkheid niet op, al maakte S de indruk, dat de bespreking hem sterk aangreep.

Toch is met de conclusie dat ik de zaak kennelijk goed heb aangepakt nog enige voorzichtigheid geboden. Geheel buiten beschouwing is immers gebleven de mogelijkheid, dat ik zelf het gedrag van S veroorzaakte, doordat ik inderdaad zijn vraag niet kon beantwoorden. Of alleen maar die vraag niet begreep, en daardoor minstens mede aanleiding gaf tot dit gedrag. Is niet een procedure, waarin een groepsleider met behulp van een groep de waarheid vaststelt omtrent persoonlijk gedrag, waarbij de eigen partijdigheid en subjectiviteit (die ook meer algemeen beschouwd nooit helemaal te elimineren valt) buiten beschouwing blijft, een griezelige zaak? Hoe kan dan de grens duidelijk blijven tussen waarheidsvinding en manipulatie, tussen werkelijk aanvaarde en opgedrongen waarheid?

Die kwestie is zeer belangrijk. In het algemeen gesproken geloof ik, dat de groepsleider zijn eigen subjectiviteit, zijn eigen betrokkenheid in situaties niet moet proberen te loochenen, maar onvoorwaardelijk bereid moet zijn de procedures waaraan hij anderen onderwerpt ook zelf te ondergaan. Daarmee bedoel ik niet, dat hij de houding moet aannemen ook maar een deelnemer te zijn, om daarmee zijn leiderschap prijs te geven. Maar wel, dat vakmanschap en groter objectiverend vermogen bij de uitoefening daarvan zich niet aan toetsing mogen onttrekken, indien daartoe aanleiding bestaat. Videoapparatuur biedt uitstekende gelegenheid tot een soort verdubbeling, waarin een waarnemende groepsleider het gedrag van een handelende groepsleider (mede) kan analyseren. Het is mijn ervaring, dat zo'n werkwijze, nu en dan toegepast, ook de bedreigende aspecten die dit type werk heeft, kan reduceren.

Maar, wanneer ik na deze uitweiding terugkeer naar het geval dat er aanleiding toe gaf: de bedoelde toetsing was daar op geen enkele manier mogelijk, omdat niemand behalve S zelf zich de situatie herinnerde die hij schetste. Ook ikzelf niet. Dat is alweer een interessant aspect van het geval, omdat daardoor de volle nadruk valt op toetsing van heel andere aard. De soort nl. die ik in het voorgaande gedeelte met een stelling van Spinoza aanduidde. Wat bleek nl. het geval te zijn? S aanvaardde niet alleen de interpretatie als juist, maar tijdens latere bijeenkomsten betrok hij de geldigheid ervan op situaties buiten de groep, waar hij met problemen van onderwerpend functioneren bleek te worstelen. Weer later ging hij in een afsluitend essay onder meer

in op de manier waarop onderwerpend functioneren een rol speelde in de verhouding tot zijn ouders. Verder veranderde ook zijn houding in de groep, maar meer dan dit ben ik geneigd de generaliseerbaarheid van het inzicht als criterium voor het waar zijn ervan te zien.

Het objectiverend onderzoek in groepen van angstaanjagende processen is een complexe activiteit, die inspanning en concentratie vergt van allen die erbij betrokken zijn. Ik zal andere voorbeelden geven, maar eerst noem ik een drietal gespreksfuncties die op de een of andere manier aanwezig moeten zijn, wil dit objectiverend onderzoek goed uit de verf komen. Eigenlijk gaat het om gespreksfuncties versus gespreksdysfuncties. De dysfuncties zijn altijd wel aanwezig, maar de inspanning en de concentratie zijn juist nodig om de dysfuncties te vermijden en de functionele vormen te cultiveren. Ik geef eerst het volgende overzicht:

<u>Gespreksfuncties</u>	<u>Dysfuncties</u>	<u>Remedie</u>
accepteren	zich onontvankelijk tonen	actief luisteren evt. spiegelen
confronteren	suggereren, afwijzen	verborgen bedoeling cq emotionele lading expliciteren
objectiveren rationeel maken)	in abstracties verhullen	concretiseren

Bij de uitoefening van deze functies is opnieuw de deel-geheel verhouding (die in mijn hele boek theoretisch zowel als praktisch eigenlijk de meest centrale categorie is) van groot belang. Ter toelichting: met accepteren bedoel ik zo ongeveer empathisch luisteren in de zin van Rogers' non-directieve therapie. Maar het verschil zou kunnen zijn, dat dit luisteren ook impliceert bezig zijn met wat Langs noemt de adaptieve context, de manier waarop de spreker de luisteraar ervaart.² In het beluisteren van een probleem bv., dat iemand in een groep te berde bracht, zagen anderen het meest centrale gevoel over het hoofd: de behoefte dat er in deze groep iets aan zou worden gedaan.

Evenzo bedoel ik met de functionele vorm van confronteren niet: zonder aanzien des persoons de eigen reactie op het gedrag van de ander uiten. Wel gaat het erom de verhullende vorm daarvan te vermijden, zoals sarcasme, kritische vragen die eigenlijk geen vraag maar afwijzing zijn, maar ook hier blijft het belang van een adaptieve context aanwezig. Als simpel voorbeeld noem ik de - niet aan het groepswerk ontleende! - situatie waarin een vrouw haar man wenst te verrassen met een nieuwe jurk die zij vol verwachting toont, maar die hij afschuwelijk vindt. De man kan dan de waarheid van zijn eigen gevoelens betrekken uitsluitend op het object, maar ook op de adaptieve context, d.w.z. de relatie waarbinnen de betekenis van dat object gestalte krijgt. Dat laatste zal zijn manier van confronteren beïnvloeden of er zelfs toe kunnen leiden, dat hij die confrontatie geheel en al achterwege laat

(Wanneer de positieve gevoelens over haar intentie de negatieve over de jurk geheel en al in de schaduw stellen).

De derde gespreksfunctie, objectiveren, betreft rechtstreeks de verhouding tussen logica en ervaring, verstand en gevoel, en de dysfunctionele vorm onderdrukt ervaring en gevoel in abstracte stereotypen.

Het onderzoek van angstaanjagende processen is ermee gebaat, dat de drie functionele vormen (afwisselend en in combinatie, daarover valt in het algemeen verder weinig te zeggen) worden toegepast, niet alleen door de groepsbegeleider, maar ook door de deelnemers. Natuurlijk kan dat niet in absolute zin: de processen die men wil onderzoeken, manifesteren zich nu juist ook in het optreden van de dysfunctionele vormen! Ik heb als groepstrainer niet de pretentie die gespreksvormen wel in absolute zin te beheersen, maar ik ben van mening dat vakmanschap op dit gebied inhoudt, dat voor anderen toch wel een grote mate van beheersing ervan zichtbaar en voelbaar dient te worden. Daardoor kan in een groep ontstaan wat ik zou willen noemen het optimale spanningsniveau. Daarmee bedoel ik het volgende. Een sfeer die te bedreigend is, of een situatie die voor bepaalde deelnemers te bedreigend is, blokkeert het ontstaan van inzicht en activeert defensiemechanismen. Aan de andere kant is er geen onderzoek van angstaanjagende processen mogelijk, wanneer die processen zelf volledig geëlimineerd worden in een sfeer die al te gemakkelijk, te ontspannen, te vrijblijvend of te verhullend is. Het optimale spanningsniveau ligt tussen die twee uitersten in. Uiteraard gaat het om een bepaalde marge die niet nauwkeurig valt te definiëren en die bovendien van deelnemer tot deelnemer en van situatie tot situatie kan verschillen. Het criterium is subjectief: wat verdraagt een bepaalde groep of een bepaalde persoon nog net wel of net niet? Eigenlijk is het nog ingewikkelder: een sfeer van openheid en vertrouwen in een groep kan een bedreiging gaan vormen voor de enkele deelnemer die zich nog niet toe voelt aan de angstverwerking die daardoor binnen bereik komt.

Vanwege deze ingewikkeldheid o.a., maar ook omdat in die aktiviteit een deel van het leerproces steekt, pleeg ik de omzetting van dysfunctionele in functionele vormen door deelnemers zelf in hun onderling contact te stimuleren. In dat verband heb ik in het overzicht zeer kort de remedie tegen de dysfunctionele vormen aangegeven. Een en ander kan leiden tot een groepsproces op langere termijn, waarin het onderzoek van angstaanjagende processen, dat op zichzelf genomen tamelijk onuitputtelijk is, steeds diepgaander en meer omvattend ter hand wordt genomen. Op dergelijke langere-termijn-ontwikkeling, die hier en daar uit voorbeelden blijkt, zal ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (over groep en individu) terug komen.

Na bovenstaande uiteenzetting van algemene aard zal ik dit gedeelte completeren door nog drie situaties te schetsen. Na onderwerpend functioneren, waarmee ik begon, volgen voorbeelden van de drie andere structuren.

Het eerste geval betreft een leraar (L) die aanzienlijke or-

deproblemen in zijn klassen had. De manier waarop hij met die problemen bezig was, werd aanvankelijk niet begrepen in de groep, waar hij erover sprak. Men verwachtte, dat hij zich bedreigd zou voelen door zijn leerlingen, terwijl dat in werkelijkheid slechts op een indirecte manier het geval was. Wat hem bezig hield was de verstoring van zijn zelfbeeld, die van zijn ordemoeilijkheden het gevolg was. Pas na aanzienlijke luisterinspanning drong die kant van de zaak tot anderen door. In het volgende fragment, waarin hij uitlegt waarom hij niet boos wil worden, wordt dit aspect zichtbaar.

Omdat ik niet boos wil worden!

Wat wil je dan doen in zo'n situatie? Nou ik vind voor mezelf, ook al is het nog tien keer zo erge rotzooi dan is het maar rotzooi of rumoer, maar ik moet me daar zelf niet door... me dat zelf niet aantrekken. En dat doe je dan.

En waarom trek je je dat zelf aan?

Dat heb ik me ook wel afgevraagd. Misschien omdat je je dan aangevallen voelt of zo. Jij staat daar voor die klas en je staat met een bepaalde doelstelling, ik wil dat er dat en dat geleerd wordt, hier sta ik voor en als dat op een gegeven moment niet lukt, dat niemand oplet of dat je je nauwelijks verstaanbaar kan .... dan denk je van eh ja mijn doel gaat hier de mist in, ik dacht misschien is dat de reden waarom ik dan boos word. Ik word hier belemmerd in mijn werk, dat kan dus de ene kant zijn, aan de andere kant ik word hier belemmerd in het beeld dat ik van mezelf heb. Dus daar kom ik niet goed uit, ik mag niet boos worden en waarom word je dan toch boos.

Op de keper beschouwd bleek de zaak erop neer te komen, dat L geblokkeerd was om de relatie met zijn leerlingen werkelijk onder ogen te zien, doordat hij alle energie gebruikte om zijn, onafhankelijk van die relatie bestaande zelfbeeld (dat van de leraar die wel orde heeft) te handhaven. Daaruit blijkt het isolerende karakter van de structuur en ook de angst reducerende werking: de veiligheid is gelegen in het vermijden van diepere betrokkenheid in de interactie met anderen, L was wel gevoelig voor de reactie van zijn leerlingen. Ook in de groep toonde hij zich zeer sensitief voor acceptatie door anderen; maar op het moment dat die acceptatie ontbrak, trok hij zich terug. Daar zonder boos te worden; in zijn klassen was slechts het niet passen van dat boos worden in zijn gesloten zelfbeeld het probleem.

De angst onder de angstreductie bracht L ter sprake in zijn afsluitend essay en daarom besluit ik dit voorbeeld met het volgende gedeelte daarvan te citeren.

Gegeven de isolerende oriëntatie ligt de weg naar een meer optimaal functioneren in een 'laat je minder door je omgeving beïnvloeden' en 'wees minder bang jezelf tegenover anderen te zijn'. Een toepassen van deze principes is moeilijk omdat de oriëntatie zich vooral doet gelden in situaties van onzekerheid, angst. De oriëntatie is de vluchtweg die je dan juist niet moet nemen. Het vluchten in de isolerende oriëntatie is misschien sneller

te herkennen als ik mij van bepaalde symptomen meer bewust ben. Ik ben daarom eens nagegaan hoe ik de twee kenmerken van de oriëntatie bij mijzelf zie, hoe ze voor mijzelf anders onder woorden te brengen.

Bij elkaar zijn daarom gezet elementen die mijns inziens behoren bij 'verbinding' of bij 'scheiding'.

Verbinding (open)

- gevoelig zijn voor hoe je overkomt bij anderen; of je wel vriendelijk en aardig genoeg tegen ze bent geweest of je hen wel genoeg aandacht hebt gegeven
- gevoelig zijn voor hoe anderen jou bejegenen in hun hele gedrag (houding, woorden, stem).
- de instelling met iedereen 'goede vrienden' te willen blijven.

Scheiding (gesloten)

- gesteld zijn op vrijheid wat betreft eigen ideeën en die vooral niet door anderen laten beïnvloeden; ideeën worden dan ook niet gauw geuit.
- vanuit principe hierboven ook niet andermans ideeën willen veranderen of kritiseren.
- passieve houding in vergaderingen, initiatief aan anderen overlaten.

Het kenmerk van de isolerende oriëntatie 'de angst niet door anderen te worden geaccepteerd' is in beide kolommen terug te vinden. In geval van open-verbinding: hoe zal de reactie van de ander zijn? Bij de gesloten-scheiding: zal men mij gaan dwingen, onder druk zetten? In niet al te gecompliceerde situaties kan je uitdrukkingen van een isolerende oriëntatie herkennen, als je tenminste 'aanwezig' bent, in het 'nu'. Zo'n herkenning kan dan leiden tot een andere, meer optimale reactie.

Hierna een voorbeeld van de conformerende structuur. In een groep die al een viertal tweedaagse bijeenkomsten achter de rug had, participeerde iemand (B) op nogal afstandelijke, rationele manier, zonder dat tot anderen veel van zijn gevoelens achter die houding doordrong. Dit leidde tot een tamelijk confronterende benadering die tot een vrij plotseling optredende opening van zaken of liever van gevoelens aanleiding gaf. Ik moet volstaan met een korte samenvatting omdat ik niet beschik over een letterlijke weergave van het gesprek. B zei ongeveer het volgende.

Mijn normen zijn dat mensen in vrede en harmonie met elkaar moeten leven. Ik voel mij geborgen in een groep waar dat gebeurt en wijs het af, wanneer mensen dat niet willen. Mijn probleem is, dat ik antipathiegevoelens krijg, wanneer mensen binnen een door mij geaccepteerd groepsverband dwingend inbreuk op mijn vrijheid maken. Die antipathiegevoelens keur ik in mijzelf af, ze veroorzaken angst en onzekerheid.

Het verband met de actuele situatie zal, dunkt mij, duidelijk zijn: die betrof nl. ook een geaccepteerd groepsverband, waarin dwingend inbreuk werd gemaakt op de vrijheid van B (om zich achter een afstandelijke houding te verschuilen). Die situatie wekte dan ook een aanzienlijke mate van angst en onzekerheid op, al manifesteerde zich daarin niet zozeer antipathie jegens anderen: deze situatie werd in wezen wel door B geaccepteerd. Nog jaren later verwees hij ernaar als een voor hem uiterst zinvolle erva-

ring, die een doorbraak voor hem betekende in zijn manier van functioneren. Die kwalificatie betekent niet, dat een revolutionaire verandering in zijn gedrag het gevolg was. Wel werd zijn houding minder gespannen en kon ik nadien met een enkel woord dat tot snel begrip leidde hem wijzen op symptomen van een overmatig rationele benadering van anderen.

De wezenlijke verandering daarachter komt naar mijn interpretatie neer op het volgende. De groep als geheel ontwikkelde zich tot één, waarin een voor dit type werk gunstig klimaat ontstond: allen wensten door te gaan met periodieke bijeenkomsten, die later met grotere tussenpozen werden gehouden. Dat betekent -ik denk nu speciaal aan B - de mogelijkheid om meer dan gebruikelijk vanuit persoonlijke gevoelens in de groep te participeren. En dat maakt dan precies het langzame leerproces mogelijk, waaraan vanuit conformerend functioneren behoefte kan ontstaan.

Ik ben mij ervan bewust in dit voorbeeld het angst-angst-reductie mechanisme minder nadrukkelijk te hebben 'gedemonstreerd' dan in andere. Dat hangt, denk ik, samen met de aard van de conformerende structuur, waarin immers de afstand tot gevoelens en dus ook tot het bedoelde mechanisme het grootst is. In ieder geval traden in allerlei andere gevallen, waarin die structuur ook aan de orde was, evenmin zeer spectaculaire gevoelsuitbarstingen op. De grotere mate van verdringing daarvan, die zich nu eenmaal laat gelden, hoeft echter niet te betekenen dat het angstaanjagend proces in het geheel niet wordt bereikt. En ik heb geleerd in dergelijke gevallen het onderscheid tussen het een en het ander te zoeken in de ontwikkeling die later volgt.

Niet overmatige afstandelijkheid, maar juist onmacht tot distantie kenmerkt het laatste voorbeeld. Dat is geen wonder, want volgens mijn aangekondigde voornemen moet dat om afhankelijk functioneren gaan. De groep bestond in dit geval uit rechters en rechters in opleiding. Eén van hen, een 25-jarige vrouw (R) onthulde, waarom zij voor de lange opleiding van zes jaar tot het genoemde ambt had gekozen. Zij begon met op te merken, dat zij de opleiding niet gekozen had om rechter te worden, maar omdat zij zich nog te jong en te onvolwassen voelde om zich op enige beroepskeuze welke dan ook vast te leggen. En ging dan als volgt verder.

Het is altijd moeilijk een idee, dat je aan het begin hebt, vol te houden. Dat heb ik met mijn rechtenstudie ook gehad. Ik begon ermee omdat ik in de reclassering wilde, en aan het eind van mijn studie wilde ik dat helemaal niet. Nou, en ik ben de opleiding gaan doen, omdat ik iets anders wilde en nou is het ontzettend gemakkelijk om te zeggen: ik blijf gewoon hier. Ik aarzel tussen mijn oorspronkelijke bedoeling nl. een opleiding doen om nog te zien hoever je komt, hoe je jezelf ontwikkelt en dan alsnog zien wat je gaat doen en toch al nu, hoewel ik hier nog maar kort zit het gevoel: ik zit hier eigenlijk best goed, ik kan hier eigenlijk best blijven zitten.

Later in het gesprek bleek, dat dit milieu haar toch ook ir-

riteerde, dat haar houding ambivalent was ('wil je wel of wil je niet, dat weet ik zelf niet'). Kiezen en aan die keuze gebonden zijn bleek een niet te verwezenlijken opgave, maar ook was de gedachte 'dat je zult hebben gekozen zonder te hebben gekozen, omdat je te veel door het milieu bent beïnvloed' benauwend. Bij herhaling bracht zij haar moeite met het nemen van afstand ter sprake. Verder ging zij in op haar neiging om aan de verwachting van anderen te beantwoorden. Een neiging die zich ook manifesteerde in het gezin waarin zij opgroeide.

Ik heb een zus die dat nooit van z'n leven heeft gedaan (veel dingen doen omdat Moeder ze leuk vindt) die altijd precies heeft gedaan waar ze zin in heeft, daar heeft mijn Moeder ontzettend veel verdriet van. Nou en aan de ene kant benijd ik mijn zus, dat ze dat kan, en aan de andere kant kan ik haar wel slaan, dat ze mijn Moeder dat aandoet, dat ze niet eens de moeite neemt om te doen, zoals mijn Moeder dat zou willen. Nou, in heel veel relaties is dat zo, dat ik dingen doe, omdat ik weet dat andere mensen dat leuk vinden, als ik het zo doe.

De kwalificatie van deze houding als afhankelijk zal de lezer die mijn boek tot nu toe heeft gevolgd, denk ik, weinig moeite kosten. Maar daarom gaat het, althans in dit gedeelte over onderzoek van angstaanjagende processen, niet. Van haar onmacht tot het nemen van distantie - en dus meer impliciet ook van de genoemde kwalificatie - was R zichzelf wel bewust. Iets verder gaat de herkenning van het angstreductiemechanisme en vooral de manier waarop dit mechanisme het probleem in stand houdt: om dat te illustreren heb ik tamelijk uitvoerig geciteerd. Kort samengevat: R zocht steeds opnieuw geborgenheid in een omgeving waarin zij niet zichzelf hoefde te bepalen, omdat zij dat niet kan, verwacht van die omgeving dat zij het zal gaan kunnen, en protesteert wanneer zij door de omgeving blijkt te worden bepaald.

Mogelijk als gevolg van die herkenning gebeurde er in een latere bijeenkomst iets, waarbij de latent aanwezige angst - in dit geval zeer manifest - doorbrak. Die betrof direct de verhouding met de groep en met sommige groepsleden in het bijzonder (de transsituatieve geldigheid van de structuur: werk, gezin en groep komt in dit geval goed tot uitdrukking). In het opgeven van haar primaire streven naar geborgenheid (door R zelf geïnitieerd) ontstond tegelijk iets dat bijna paniek kan worden genoemd in verband met de mogelijkheid van afwijzing door anderen. In feite was van dergelijke afwijzing weinig of niets te merken.

Daarna was de problematiek uiteraard niet definitief opgelost, maar wel betrof weer latere herkenning veel meer het eigen functioneren t.o.v. omgeving. R merkte op (in een schriftelijke evaluatie achteraf), dat zij haar eigen persoonlijkheidsstructuur wilde leren kennen en derhalve de mening van anderen over haar wilde horen, maar tegelijk bang was voor die mening. Zij signaleerde haar neiging zich als een verwend kind terug te trekken, nadat sommige dingen niet liepen zoals ze zich had voorgesteld. Zij herleidde zelf behoefte aan strakker leiding tot onmacht om zichzelf weer in het gareel te helpen en verder ergernis over een ander tot egoïstisch verlangen om zelf in de belangstelling te

staan. Dat er in dit geval toegenomen distantie en toegenomen zelfinzicht optrad, meen ik dan ook veilig te mogen concluderen.

3. Over het herkennen van patronen

In het voorgaande gedeelte is van het onderwerp dat hierboven staat aangekondigd geen groot probleem gemaakt. Misschien heb ik zelfs de indruk gewekt, dat het herkennen van structuren tamelijk gemakkelijk en vanzelfsprekend tot stand komt. Die indruk kon dan ontstaan, doordat het mij om wat anders was begonnen: de betekenis van angst en veiligheidsoperaties. Die betekenis noemde ik in het theoretische gedeelte een sleutel voor het ontdekken van de differentiatie in het zelf-andererervaringscomplex. Het is dan ook geen wonder dat, met de sleutel in de hand om het zo te zeggen, de verdere herkenning niet al te moeilijk is. Maar wanneer de sleutel niet te vinden is, kan dat anders worden. De werking van de angst tendeeft ernaar verborgen te blijven en wanneer dat goed lukt, kan de herkenning van patronen eventueel erg lastig zijn. In mijn eigen praktijk herkende ik patronen soms vrijwel onmiddellijk, maar ook wel eens pas na jaren.

Maar wie dient er eigenlijk patronen van wie te herkennen? Het antwoord op die vraag is niet moeilijk te geven. Vanuit het perspectief van de zelfkennis, en dat perspectief beheerst mijn hele boek, is het enige dat werkelijk belangrijk zou kunnen zijn de herkenning door iedereen van structuren bij zichzelf. Nu zou ik bij een zeer stringent hanteren van dit criterium verder nog maar nauwelijks iets over de materie kunnen zeggen: in de bespreking van groepswork gaat het onvermijdelijk over door mij geleide en beschreven herkenningsprocessen bij anderen dan de lezer tot wie ik mij in dit boek richt. Al te stringent kan het genoemde criterium dan ook niet gehanteerd worden. Dat hoeft zelfs op puur theoretische gronden ook niet, omdat zelfherkenning niet volledig te ontkoppelen valt van herkenning van anderen.

Maar toch is er reden om het niet te vergeten, om het niet af te doen als een soort spitsvondigheid, die in wezen niet zo erg belangrijk is. Waarom? Omdat de te beschrijven herkenningsprocessen anders aanleiding kunnen geven tot abstracte stereotypering. Het is het onvermijdelijke en niet onbegrijpelijke lot van allerlei psychologische classificaties, dat mensen die erover lezen zich onmiddellijk gaan afvragen, welk etiket op henzelf past. Dergelijke herkenning nu bedoel ik noch te propageren of te stimuleren, noch te beschrijven. Maar tegelijk is het onontkoombaar, dat alles wat ik wel schrijf het belang van bepaalde classificatie onderstreept en de zeer ruime toepasbaarheid daarvan wil demonstreren. Met andere woorden: vanuit het perspectief van de lezer, wiens persoon en persoonlijke ervaring in die beschrijving ontbreken (behalve voor zover zij die in mijn boek voorkomen het ook lezen), kan het risico dat ik wil vermijden, min of meer vanzelfsprekend toch ontstaan! Dat is de reden om de kwestie van het evenwicht tussen logica en ervaring niet te vergeten, de reden ook voor een tamelijk nadrukkelijke waarschuwing.

Ook in mijn eigen praktijk heb ik abstracte stereotypering zich soms zien afspelen, al geloof ik dat ik daar zelf steeds

minder aanleiding toe ben gaan geven, naarmate mijn ervaring toenam. Men raakt dan verstrikt in constructies en denkprocessen over zichzelf, doordat die constructies en denkprocessen onvoldoende in contact staan met de eigen zelf-anderervaring. Zoiets ligt natuurlijk voor de hand wanneer men de eigen ervaring met behulp van de verkeerde structurele kaart interpreteert, maar het kan evengoed gebeuren wanneer dat niet het geval is. En dat hangt dan weer samen met de zeer ruime geldigheid van de abstracte structuurprincipes. Om met een enkele aanduiding te volstaan: hysterische, depressieve, dwangneurotische en schizoïde toestandsbeelden zijn, hoe ruim men die ook opvat, altijd nog specifiekier dan onderwerpende, afhankelijke, conformerende en isoleerende structuurprincipes. En dus zijn er ook ruime mogelijkheden om zichzelf, vanuit die structuurprincipes gezien, kenmerken toe te dichten die men niet bezit. Kort samengevat komt het er dus op neer, dat wie alleen maar weet van zichzelf, dat hij of zij volgens één van de vier structuurprincipes functioneert, zelfkennis bezit van dezelfde orde als tot uitdrukking komt in de wetenschap een zoogdier te zijn!

Nog ben ik niet aan het eind van overwegingen van relativerend en waarschuwend karakter. Zoals alle analogieën gaat ook de zojuist gemaakte mank. Wezens die tegelijk vrouwelijk zoogdier en vis zijn, houden wij niet voor werkelijk bestaanbaar, hoe groot de mythologische betekenis van dergelijke combinaties ook moge zijn. Maar met de structuren die ik behandel is het anders gesteld. Uit een harde werkelijkheid kies ik een voorbeeld, dat op zichzelf genomen weliswaar denkbeeldig is. Maar zo zou het kunnen. Terroristen, wier onderlinge verhoudingen bepaald worden door een zeer rigide ideologisch gekleurd groepsverband, voeren een machtsstrijd tegen externe autoriteiten. Eén van hen koestert een diepe binding aan de leider. Grof gekarakteriseerd zou deze persoon dan afhankelijk kunnen functioneren in relatie tot de leider, conformerend wat betreft zijn positie in de groep en onderwerpend t.o.v. de buitenwereld.

Dat absolute 'self-consistency across relations' niet bestaat, kan iedereen ook gemakkelijk bij zichzelf constateren: wij voelen en gedragen ons althans enigermate en soms aanzienlijk verschillend, afhankelijk van de relatie, de groep of het maatschappelijk verband, waarin wij zijn betrokken. Dat is ook de logische consequentie van het niet bestaan van het autonome zelf. In de klassieke formule van Lewin (gedrag is een functie van zowel persoon als situatie) komt nog onvoldoende de diepste dimensie van het verband tot uitdrukking: wij zijn tot op zekere hoogte een andere persoon in een andere situatie. Met het voorbeeld heb ik willen aangeven, dat dat ook consequenties kan hebben voor de geldigheid van de structuurprincipes.

De vraag die nu natuurlijk onmiddellijk rijst, is hoe hiermee valt te rijmen de transsituatiele geldigheid van die principes, die ik nu juist in het voorgaande gedeelte nogal heb geaccentueerd. Het zou een dooddoener zijn met de opmerking te volstaan, dat mensen nu eenmaal complexe wezens zijn. Maar door er iets meer over te zeggen bereik ik wel de grens van het gebied waar ik nog vaste grond onder de voeten voel. Ik denk, dat die trans-

situationele geldigheid meer de kern van de persoon betreft en dat het functioneren volgens andere structuren, hoezeer ook dat een dieptedimensie moge kunnen zijn, meer perifeer is.

Ter illustratie keer ik nu terug naar de praktijk van het groepswerk. Ik heb in de loop der jaren geleerd niet te gemakkelijk te berusten in verklaringen met behulp van verschillende structuren in één persoon, zonder dat die leiden tot één meest fundamenteel gezichtspunt. Bij voorbeeld: de student K vond, dat hij veel te weinig zelfvertrouwen had. In het verhaal dat hij naar aanleiding daarvan vertelde, kwamen naast gevoelens van inferioriteit naar voren eenzaamheidsgevoelens, zich te veel aanpassen aan anderen, geaccepteerd willen worden, weinig band met anderen (ook zijn ouders) ervaren. Het probleem hoe dit allemaal met elkaar samenhang en geïnterpreteerd moest worden, bleef hem en anderen in de groep, waarbij ook mijzelf, meer dan een jaar bezighouden. Een complicatie was daarbij, dat van sommige dingen die hij noemde (zoals zijn geringe zelfvertrouwen) weinig bleek in de groep. Verklaringen werden gezocht in de richting van afhankelijk en isolerend, waarbij ik het belang van het etiket bagatelliseerde en erop aandrong de zaak niet teveel vanuit die kant te benaderen. Zo niet K zelf. Het was vooral het hardnekkige aandringen op een bevredigende verklaring waaraan hij alle medewerking wilde geven, maar zeer impliciet mij verantwoordelijk voor stelde, in combinatie met de manier waarop zijn houding in de groep zich ontwikkelde (wat misprijzend), die ik op een bepaald moment als onderwerpend interpreteerde. Dit nu bleek aan K het diepgaand inzicht in zijn gebrek aan overgave en persoonlijke relaties te verschaffen, waarmee hij al jarenlang worstelde. Daarmee waren de isolerende kenmerken niet verdwenen, maar een zekere hiërarchie van structurele gezichtspunten was tot stand gekomen. Daarna werd zijn houding in de groep constructiever, en zei hij dat geleidelijk allerlei dingen hem duidelijk werden.

In een ander geval (M) bestond er geen enkele twijfel aan iemands afhankelijk functioneren, noch bij hemzelf noch bij anderen. M begreep echter niet, waarom hij met dit inzicht zo weinig kon doen, met name niet in zijn werksituatie. Nadere bespreking daarvan leerde, dat deze werksituatie als een zeer conformerend milieu moest worden geïnterpreteerd. (Als case-study van institutioneel bepaald conformerend functioneren zal ik dit milieu in een volgend hoofdstuk uitvoeriger bespreken). M bevond zich dus in zijn werksituatie in een afhankelijk-conformerend krachtenveld om zo te zeggen. Nu laat zich gemakkelijk inzien, dat een dergelijk krachtenveld als combinatie van afhankelijke onmacht tot individualiteit en conformerend ontwijken van individualiteit niet bevorderlijk is voor het bereiken van individualiteit. Die verklaring leek M zeer aan te spreken.

Tot zover is de moraal van mijn verhaal dat het herkennen van patronen in combinatie en relatie tot elkaar soms nuttig kan zijn, maar dat dit niet moet afleiden van het zoeken naar de meest fundamentele interpretaties. De vraag is dan natuurlijk, of er altijd één meest fundamentele interpretatie mogelijk is (met behulp van de structuur-principes wel te verstaan). Een definitief antwoord op die vraag weet ik niet. Maar op grond van kli-

nische ervaring, die ik natuurlijk niet als wetenschappelijk bewijs wil aanvoeren, ben ik tamelijk optimistisch. Eigenlijk heb ik nooit meegemaakt, dat die fundamentele interpretatie niet gevonden werd, als men maar lang genoeg zocht, al zijn er natuurlijk allerlei gevallen, waarin tot dat zoeken onvoldoende aanleiding bestond, of de duur van bijeenkomsten te kort was.

Nog één keer moge ik naar de grammaticale analogie verwijzen: sommige zinnen zijn gemakkelijk te ontleden, andere moeilijk of heel moeilijk en er zijn ook wel eens uitzonderingen waarin de grammatica niet klopt. De minder fundamentele herkenning verder kan men - misschien - als zodanig daaraan herkennen, dat het angstfenomeen grotendeels of helemaal ontbreekt. Ik maakte bv. iemand mee, wiens angstreductie onmiskenbaar van isolerende signatuur was, en die tegelijk afhankelijk van situaties, zonder een spoor van angst als een soort tweede natuur onderwerpend gedrag kon aannemen.

Behalve te oppervlakkige toepassing dient ook nog oppervlakkige abstracte speculatie over de vraag, welke combinaties het meest waarschijnlijk zijn, te worden vermeden. Ik herinner eraan dat alle structuren iets gemeen hebben met alle andere, openheid naar (isolierend, afhankelijk) of beheersing van (onderwerpend, conformerend) buitenwereldervaring; grote versus kleine subjectieve betrokkenheid (afhankelijk, onderwerpend en isolierend, conformerend); meer individuele gerichtheid (isolierend, onderwerpend) of bepaaldheid door groter geheel (afhankelijk, conformerend).

Na dit gedeelte, waarin ik het herkenningsproces vooral heb geïntroduceerd vanuit het abstracte kader, zal ik nu de andere pool, die van de ervaring reliëf trachten te geven in de beschrijving van dit proces. Soms zal de herkenning, aan wie enigzins thuis is in de materie, nauwelijks enige moeite kosten. Dit was het geval in de volgende twee dromen bij de dromers zelf. In de eerste - isolierend - komen bedreigdheid, vervreemding, onbereikbaarheid van anderen tot uitdrukking.

'Ik lig op een bed of bank in een schemerig-donkere ruimte en ben doodsbang. Ik word bedreigd door iets ongrijpbaars, onzichtbaars, dat ik voor mezelf 'het boze oog' noem. Op het laatst wordt mijn paniek zo groot, dat ik opspring en naar buiten ren. Nu ben ik een Chinees meisje, en het is tegen mijn normbesef de aandacht van anderen te trekken of hulp te vragen. Maar ik ben wanhopig en ik weet, dat de anderen het niet erg vinden als iemand zulke dingen doet. Er raast een trein vol mensen voorbij; roepen heeft geen zin: ze kunnen me toch niet horen. Ik zwaai met twee armen boven mijn hoofd en ja hoor, er stapt een man uit, die na mijn verhaal over het boze oog zegt: 'welnee, onzin hoor, het komt allemaal doordat je een Chinees bent!'

Afhankelijkheid betekent hulpeloosheid, waarin het eigen streven zich al te gemakkelijk aanpast aan goed vertrouwen op anderen, waardoor alles mislukt; zo kan men de tussenmenselijke situatie van de tweede droom samenvatten.

'Ik sta in de vertrekhal van een luchthaven met een gedeelte

van mijn bagage: de rest is al verstuurd. Ik heb geen enkel overzicht van wat ik heb meegenomen: mijn moeder hielp bij het sorteren en inpakken. Plotseling krijg ik een inval: één ding weet ik zeker; mijn pas (identiteitsbewijs!) is in ieder geval thuisgebleven. Ik heb nog tijd hem te gaan halen. Op dat moment pakt S, met wie ik reis, mijn bagage en zegt: 'ik zal dit even voor je afgeven, ik ben zo terug'. Ik kan nu niet weg, moet wachten op S. S verdwijnt in de menigte en komt niet terug. De tijd verstrijkt, het is nu te laat. Een vochtige nevel drijft binnen en alle contouren vervagen.'

Van bijzonder belang in het groepswerk is een herkenningsproces, waarin de aansluiting tussen ervaring en logica stap voor stap tot stand komt, door vergelijking van de eigen ervaring met die van anderen. Zichzelf in anderen herkennen kan een zeer bevrijdende ervaring zijn. Daarmee lijkt de logica geheel op de achtergrond te raken, maar dat is niet zo. Wat wij in anderen uiteraard niet kunnen herkennen, is de volstrekt unieke, hyperindividuele ervaring. Wanneer de aansluiting tussen twee ervaringswerelden dus wel tot stand komt (anders dan als collectieve emotie, als gemeenschappelijke verontwaardiging, enthousiasme, enz.) wordt er iets gemeenschappelijks geïsoleerd uit twee verschillende ervaringswerelden. Dat is al, in hoe primaire vorm ook nog, een cognitief proces, een proces van objectivering. Het is daarom geen toeval, dat ik in mijn groepen dit proces vooral zag optreden tijdens interpretatie en analyse achteraf.

De situatie die ik bedoel komt ongeveer op het volgende neer. Zelf ben ik bezig, al of niet aan de hand van een video-opname, met de interpretatie van het gedrag van een bepaalde deelnemer. Daarbij doet het er niet toe, of die interpretatie een structuur in zijn geheel of slechts bepaalde kenmerken betreft. Een ander, die de achtergrond van het gedrag van eerstgenoemde aanvankelijk niet begreep, herkent tijdens de analyse daarvan zijn eigen ervaring, die hij nu niet zozeer met mijn analyse verbindt, als wel met het gedrag en de ervaring die ter discussie staan. Zoals gezegd houd ik een dergelijk proces voor zeer vruchtbaar, en wel vanwege de compleetheid ervan: zowel de logica-ervaring als de zelf-anderdimensie zijn concreet en onderling verbonden aanwezig.

In navolging van Spinoza beschouw ik die vorm van individualiteit waarin de mens zichzelf herkent als een specifieke vorm van het algemeen geldige voor de hoogst bereikbare, omdat die in staat stelt het leven sub specie aeternitatis te zien, en misschien kan wat ik schetste worden beschouwd als een stapje, hoe klein ook, in die richting. Trouwens, wijst niet de bekende uitspraak van de psychiater Sullivan: 'we are all more simply human than otherwise' in dezelfde richting?

Toch blijven mensen complexe wezens, zoals ik al eerder heb gezegd, en daarom zal het waarschijnlijk geen verwondering baren, dat er ook nog een soort herkenning mogelijk is die tegenovergesteld is van aard aan de voorafgaande: men ontdekt niet de overeenstemming maar het verschil met anderen. Dat het voorbeeld dat ik daarvan bij de hand heb, naar de conformerende structuur voert, zal wel geen toeval zijn: daarin immers wordt dat verschil bij uitstek onderdrukt.

De kwestie die G naar voren bracht, was zijn neiging kritiek op anderen die hij op een bepaald moment voelde niet te uiten, waarna in de loop van de tijd niet zozeer de kritiek zelf, als wel de neiging te uiten, verdween. De overhand kregen dan verplichtingen tot loyaliteit, tact, sparen van anderen die G al gauw voelde t.o.v. iedereen in zijn omgeving. Het is mij niet begonnen om dit functioneren op zichzelf genomen, maar om wat G precies bezig hield: het gedrag van anderen uit de groep die wel direct hun kritiek uitten. Hij vroeg zich daarbij af, of anderen eerlijker waren, waar zijn eigen neiging vandaan kwam, en wilde tot meer helderheid komen door de ervaringen van anderen nader te leren kennen. Het gaat daarbij dus om een proces van toenemende zelf-anderdifferentiatie, zoals ik dat zich wel meer het zien afspelen vanuit conformerend functioneren. Ik citeer nu letterlijk het eind van een tweegesprek, dat hij voerde met een ander groepslid (dat soort procedure bespreek ik in mijn volgende paragraaf). Daaruit blijkt tevens hoe de ander (IR) door een accepterende, nondirectieve houding G ertoe bracht naar het gevoel achter zijn rationele norm te zoeken.

IR: En dat vind jij niet eerlijk, dat ie het op dat moment.....

G: Ja en niet eens afgezien van, of het op dat moment niet eerlijk tegenover die man is, er is iets wat me dus eigenlijk stoort, omdat die dan dus, er is een mechanisme dat mij anders doet reageren, dan ik puur feitelijk voel. Ik voel nog steeds dat er kritiek had moeten komen, maar ik, er is een mechanisme dan, dat dat enorm matigt. Echt voor mijn gevoel soms, heel erg matigt.

IR: Ja en dan heb je geen klare situatie?

G: Nee eigenlijk niet, want daardoor als de andere het dan nooit te horen krijgt, dan denkt hij dat er dan misschien ook nooit reden is geweest tot kritiek. Dus dat is dan ook het onderliggende, achteraf misschien weer, en het moeilijke, aan de andere kant, het kan ook een ruzie vermijden en dan is het misschien wel weer heel handig.

Want hier heb je natuurlijk situaties, dat mensen inderdaad bereid zijn problemen uit te praten en allerlei andere dingen, maar niemand is bereid normaal pratend, om, nog weer een ruzie op te nemen en voort te zetten of te gaan starten.

IR: Ja, dat is wel vaak een probleem. Dat heb je vaak. Is het nog zinnig, ja?

G: Dat is één ding, en ik vraag me, dat is ook een punt, zit ik me nou rationaliserend af te vragen, is het zinnig, of is er iets wat van binnenuit gewoon tegen mij zegt, dat doe je niet, dat hoort niet, dat ...

En ik heb wel eens het gevoel dat het dan meer dat laatste is. Dat er wel iets in mij is wat redenerend zegt, ja maar, het valt misschien ook wel mee, of hij had misschien ook een slechte dag of is het wel verstandig, hé, kweek je daarmee weer geen andere vorm, maar sterker dan dat gewoon, is er daarvoor al een gevoel, waardoor ik het gewoon al niet

meer doe.

Dan kom ik dus wel in allerlei conflicten, je kan natuurlijk niet alles tegelijk en je raakt daar doodmoe van, en dan, je zou wel eens een keer helemaal niks willen doen.

Maar, wat je zei dat angstige, dat is meer, ja, de druk is door die verantwoordelijkheden, waar je van weg wil, maar de angst is voornamelijk dat het toch elke keer weer daar is, zodra je ...

Het herkennen van patronen neemt meestal niet de vorm aan van een plotseling optredende Aha-Erlebnis waarin de aansluiting tussen logica en ervaring in volle omvang tot stand komt. Veel meer is het een geleidelijk proces waarbij steeds nieuwe partiële inzichten ontstaan. Niet het streven naar het alomvattende inzicht is van belang, maar het volhouden van de dialoog op twee fronten tegelijk: extern tussen zelf en ander, intern tussen logica en ervaring. Theoretische aspecten kunnen in dat proces functioneren als hypothesen die vanuit steeds nieuwe ervaring worden weerlegd of aanvaard. Dit heen en weer flitsende karakter illustreer ik met het volgende.

De leraar H vertelde, dat hij juist wanneer de aandacht in zijn klassen goed was, soms plotselinge angst voelde, en de zaken ging afraffelen, waardoor de aandacht verslapte. Het was niet moeilijk het self-fulfilling prophecy karakter van de reactie te herkennen, die bedoelde het verwachte verslappen van de aandacht zo kort mogelijk te laten duren. Daarna vroeg ik, of die verwachting duidde op onzekerheid op het gebied van de relatie of op dat van de autonomie. Dergelijke vragen zijn voor de groep vaak moeilijker te beantwoorden, omdat onzekerheid op het ene gebied leidt tot onzekerheid op het andere, waardoor het beginpunt wordt versluierd. Duidelijk werd, dat in het gegeven geval dit beginpunt was de angst, dat H zelf de verkregen aandacht niet zou kunnen vasthouden. Op dat moment werd hij zich bewust van het verband met de relatie met zijn oudere broer: wanneer hij die op enig gebied dreigde te overtreffen, zakten zijn prestaties in. Daarna begrepen anderen dan H nog niet, wat dat ermee te maken kon hebben; er waren immers alleen maar jongere leerlingen! Ik wees daarom op de psychologische werking van parataxische vertekening: de afhankelijkheid als onmacht tot de leiding aanvaarden in de ene relatie liet zich gelden in de andere, onafhankelijk van situationele verschillen.

Ik hoop erin te zijn geslaagd enige indruk te geven van het onuitputtelijk geschakeerde en gevarieerde karakter van het proces van het herkennen van patronen. Ik herinner aan een uitspraak uit het theoretische gedeelte: *cogitatio adequata semper vitat eandem rem*. Daarmee is dan tevens één patroon aangeduid, dat ik welbewust buiten beschouwing heb gelaten, dat van de herhaling. Die treedt nu juist op bij abstracte stereotypering. Wie zichzelf of - zo mogelijk nog gevaarlijker - iemand anders voorziet van één van de vier etiketten, vermijdt adequate patroonherkenning en vervangt de ontmoeting met zichzelf of een ander door de ontmoeting met steeds dezelfde label. Het ging mij er hier om een beeld te schetsen van de adequate herkenning van personen, waaraan die

herhaling ontbreekt. Dan en alleen dan manifesteert zich de onuitputtelijke rijkdom van dit soort groepswerk, waarin geen twee situaties dezelfde zijn.

Natuurlijk mag daaraan niet de conclusie worden verbonden, dat het mij te allen tijde in iedere groep is gelukt die adequate herkenning tot stand te brengen. Mede van 'bloed, zweet en tranen' die aan dit werk ook inherent zijn, zal ik in het volgende gedeelte een indruk trachten te geven.

4. Groepen en personen

Wanneer ik probeer samen te vatten wat ik tot nu toe heb gezegd over het soort groepswerk dat ik bedrijf, dan blijkt dat de nadruk is komen te liggen op één aspect ervan, namelijk de interpretatie. Die interpretatie streeft naar synchroniciteit, d.w.z. zoekt aanknopingspunten in de hier en nu situatie, heeft houvast aan het angstreductie-mechanisme en is gericht op de meer omvattende herkenning van patronen. Natuurlijk spreekt het op het eerste gezicht vanzelf, dat de toepassing van een theorie over persoonlijk functioneren in relatie tot anderen neerkomt op de interpretatie van dergelijk functioneren. Maar toch is het een grote misvatting te denken, dat alles om die interpretatie draait. In zekere zin is het tegendeel waar: de interpretatie is niet meer dan het topje van de ijsberg. Die vergelijking gaat op in de betekenis die Freud eraan gaf: de interpretatie zoals ik die schetste betreft slechts het bewuste, relatief gemakkelijk kenbare aspect van het functioneren van personen in een groep.

De opgave die ik mijzelf dan ook nu stel is te proberen een indruk te geven van dat deel van de ijsberg dat onder de oppervlakte is verborgen. Om meer dan een indruk kan het niet gaan: het volle licht laten schijnen op fenomenen die grotendeels onzichtbaar zijn, ligt buiten mijn vermogen.

Om de fenomenen op het spoor te komen vestig ik eerst de aandacht op een eenzijdigheid die de voorafgaande gedeelten van dit hoofdstuk kenmerkte: de nadruk viel op het individu in de groep en daarbij in de eerste plaats (hoewel niet uitsluitend) op mijn eigen contact met dat individu. Dat is natuurlijk geen wonder: interpretaties waren van mij afkomstig en die betroffen het functioneren van personen. In geen enkele groep ontwikkelde zich een situatie waarin anderen elkaars gedrag gingen interpreteren, zonder dat mijn leiding daarbij enige rol speelde. D.w.z. de genoemde activiteit stimuleerde ik wel, maar keer op keer bleek ook, hoe moeilijk die is. En ook dat verbaast mij niet: in ieder geval lijkt het mij verdacht te zijn, wanneer een theorie na oppervlakkige kennisneming vlot en goed kan worden toegepast, nadat de ontwerper jarenlang nodig had om zich die toepassing eigen te maken!

Maar nu naar de fenomenen onder de oppervlakte: in iedere groep, en zeker in groepen waar dit type werk wordt bedreven, is het onderlinge contact op diverse niveaus, verbaal en non-verbaal, is de onderlinge relatievorming en het groepsklimaat dat daarmee gepaard gaat, van het grootste belang. Daar bevindt zich het fundament, waarin het topje van de ijsberg is verankerd. Zo-

min als de top van de ijsberg werkelijk op het water kan drijven, zo min kan de interpreterende activiteit die ik hiervoor schetste tot stand komen zonder solide draagvlak in de groep. Daarmee komen dan verschillende vragen naar voren, waarop ik wil ingaan, hoe onvolledig de antwoorden ook mogen uitvallen, zoals ik al heb aangekondigd. Het zijn vooral drie vragen: van welke aard is een dergelijk draagvlak, hoe kan de groepsleider het ontstaan ervan bevorderen en wat is de invloed ervan op de persoon?

Laat ik beginnen met het bedoelde draagvlak een naam te geven. Ik kies dan de term 'objectiverend groepsklimaat'. Daarmee bedoel ik een conditie waarin het in principe mogelijk is om in een proces van waarheidsvinding rationeel en emotioneel functioneren met elkaar in verbinding te brengen. Zulks in tegenstelling tot de bekende basic assumptions van Bion (dependent, fight-flight en pairing), waarin het draagvlak van uitsluitend emotionele aard is. Die basic assumptions (die ik al eerder vanuit mijn eigen theorie interpreteerde) vielen natuurlijk ook in mijn groepen waar te nemen. De tweede vraag die ik hiervoor stelde, kan dan ook worden geconcretiseerd als: hoe kan een groepsleider vanuit zich manifesterende basic assumptions naar een objectiverend groepsklimaat toewerken? Op die vraag ga ik nu eerst in, waarbij tevens nader kan blijken wat ik onder dat laatste versta.

Wat de zojuist gestelde vraag betreft, begin ik met een negatief aspect van het antwoord. Ik zal interpretaties van het groepsklimaat als geheel niet licht diepgaand of langdurig met de groep bespreken, zelfs niet wanneer het vanuit de theorie bezien zou kunnen. Dergelijke interpretaties leiden altijd af van het individu, om de eenvoudige reden dat alle individuen in de interpretatie over één kam worden geschoren. Kenmerk van een objectiverend groepsklimaat is juist, dat de ruimte voor het optreden van individuele verschillen groot is.

Tegelijk wordt met een groepsinterpretatie één verschil overmatig geaccentueerd: dat tussen de groep en mijzelf. Daardoor krijgt zo'n interpretatie, ook wanneer hij waar is vanuit de theorie en geldig vanuit de feiten (niemand zal ontkennen dat bepaalde groepsklimaten zich nadrukkelijk manifesteren en hardnekkig handhaven), een defensief karakter: de impliciete boodschap is, dat de leider iets anders wenst van de groep als geheel. Daarin komt dan een opvatting van groeps-functioneren naar voren, waarin de nadruk valt op het collectieve aspect en waarin juist dat aspect dat ik wil cultiveren, wordt onderdrukt.

Met dat laatste bedoel ik niet het individuele zonder meer; zo simplistisch mogen de zaken niet worden voorgesteld. Eenzijdige en vooral premature nadruk op en aandacht voor het functioneren van personen kan leiden tot een autistisch groepsklimaat, waarin het individu onvoldoende geborgenheid en veiligheid in de groep ervaart en dientengevolge 'buiten schot' probeert te blijven.

Om wat voor soort groepsklimaat gaat het dan wel? Kort gezegd om een sfeer waarin resonantie tussen personen optreedt. Het aardige is dat de termen resonantie (het meetrillen van een snaar bv. met een andere die geluid produceert) en persoon niet naar hun huidige betekenis maar wel etymologisch verwant zijn. Lettend namelijk op de Latijnse termen resonare en personare. Personare

duidt aan wat door het masker dat de Griekse toneelspeler in de oudheid droeg heen klinkt. Dat heeft te maken met zowel de rol die het individu speelt als het individu zelf (en in het vertolken van de rol is de grens tussen die twee natuurlijk niet scherp aan te geven). Resoneren met gevoelens en gedragingen van anderen doen wij allemaal bv. in de vorm van hilariteit, uitbundigheid, geremdheid en dergelijke stemmingen en gedragingen die in een groep ontstaan.

Het groepsklimaat dan dat ik bedoel te cultiveren zou men grofweg kunnen aanduiden als één waarin de functies personare en resonare gelijkwaardig zijn ontwikkeld. Het ontstaan daarvan is evenmin een eenvoudige zaak als het ontstaan van perfect samenspel in een strijkkwartet, waarbij de vier spelers ieder afzonderlijk het evenwicht bewaren tussen het vertolken van de eigen partij en het luisteren naar de vertolking van de anderen. In zekere zin is het zelfs veel moeilijker, want in mijn groepen functioneer ik noch als de componist die het tevoren heeft uitgedacht, noch als een regelaar, die vergelijkbaar is met de dirigent van een orkest. Wat ik bedoel zal in abstracto wel ongeveer duidelijk zijn. Daarom eerst een voorbeeld van hoe het lukte het functioneren in de gewenste richting te bevorderen. De groep vertoonde een vecht-vlucht klimaat (basic assumption), waarin mijn eigen rol en bedoelingen steeds opnieuw meer kritische aandacht kregen dan mij lief was en waarin deelnemers zeer ontwijkend omgingen met de expressie van eigen standpunten en gevoelens. Na een aantal bijeenkomsten waarin het niet lukte dit klimaat te doorbreken (hoewel deelnemers dit zelf wensten, maar zich onmachtig voelden) stelde ik een feed-back oefening voor. D.w.z. ieder gaf een vel papier met zijn of haar naam door, waarop anderen (voor elkaar onzichtbaar, door het papier als een harmonika te vouwen) hun commentaar schreven, positief zowel als negatief, over het optreden van de betreffende persoon. Ikzelf deed met ieders instemming niet mee. Met de bespreking van deze gegevens, die uiteraard dwong op elkaar in te gaan, ontstond een geheel andere sfeer, waarna diepergaande interpretaties mogelijk bleken te zijn.

Uit het voorgaande is misschien al gebleken dat ik groepsinterpretaties, ook al zal ik ze - anders dan bij wijze van uitzondering - niet bespreken met de groep, zeker wel als relevant beschouw. Ze leveren nl. een belangrijk aanknopingspunt voor mijn eigen optreden. Het verband daarvan met groepsinterpretaties is niet in een aantal vaste regels of kunstgrepen aan te geven. Ik volsta met enkele aanduidingen die in dit opzicht de toepassing van theorie mogen verduidelijken.

Een afhankelijk klimaat zal vaak gebaat zijn met het streven naar distantie en reflectie eventueel met behulp van audio-visuele hulpmiddelen. In een isolerend-autistisch klimaat of ook een rationaliserend-conformerende vorm zal het cultiveren van meer bewustheid in meer reflexieve vorm juist bevestigend kunnen werken. Het stimuleren van expressie in combinatie met luisteren, bv. door middel van paarsgewijze interviews, kan dan nuttig zijn. Daarnaast pleeg ik ook te werken met alter-ego oefeningen die nadruk op luisteren combineren met een steunverlenende werking

t.a.v. het optreden in de groep.

Als ik in mijn eigen rol twee aspecten onderscheid die natuurlijk niet geheel en al onafhankelijk van elkaar zijn, nl. de interpretatieve kant en het relationele aspect met betrekking tot groep en enkeling, dan meen ik dat juist aan dat tweede aspect 'bloed, zweet en tranen' inherent zijn. Dat wil zeggen: interpretatie is moeilijk, maar de kunst kan worden geleerd, het andere blijft steeds opnieuw een worsteling met de materie. Een objectiverend groepsklimaat waar een volstrekt evenwicht heerst bij alle betrokkenen tussen personare en resonare en tevens tussen gevoel en verstand is natuurlijk een utopie. Maar het staat voor mij vast, dat er vrijwel steeds vorderingen kunnen worden gemaakt in de richting van dat ideaalbeeld.

Er is dus eigenlijk sprake van een voortdurend proces van transformatie van groep en enkeling, waarvan interpretatie een onderdeel is. Niet in het geval van korter durende wekelijkse bijeenkomsten, maar wel in dat van tweedaagse trainingsbijeenkomsten die met een tussenpoos van één of enkele maanden worden gehouden, pleeg ik deelnemers te vragen evaluatieformulieren in te vullen. Niet aan het eind van de bijeenkomst, maar enige tijd erna, waarna de formulieren mij worden toegestuurd. De gegevens betreffen het leer-, bewustwordings- en toepassingseffect, maar ook de sfeer in de groep, mijn optreden en ook een zelfbeoordeling van de deelnemer. Iedere volgende bijeenkomst begin ik met de bespreking van deze verslagen van de voorgaande. Aan de hand daarvan wordt het transformatieproces dat ik hiervoor noemde en de verwerking door ieder groepslid afzonderlijk enigszins zichtbaar. Natuurlijk gaat het uiteindelijk niet om de vorming van de groep, maar om die van de persoon: het eerste is niet meer dan een middel, hoe onmisbaar ook, om het tweede te bereiken.

Daarmee kom ik tot de laatste van de drie vragen die ik mij voorstelde in dit gedeelte te behandelen. Het verwerkingsproces dat zich in de persoon afspeelt n.a.v. het totale groepsgebeuren is de kern van de zaak, waar alles om draait. Daarom ga ik op die kwestie uitvoeriger in dan op de vorige, hoewel die kern ook het moeilijkst toegankelijk is: rechtstreeks valt hij nauwelijks te benaderen. Niettemin beschouw ik het als zeer belangrijk toch tot een zekere kenbaarheid te geraken. Zonder enige greep op de essentie immers mondt de toepassing van theorie in groepsverband die ik in dit hoofdstuk beschrijf meer uit in geloof dan in praktijk-inzicht in de betekenis en de waarde ervan. En omdat dat tekort in allerlei groepswork van vormende, helpende, therapeutische aard nogal eens valt te signaleren, is er mij veel aan gelegen niet in datzelfde euvel te vervallen.

Met opzet zei ik hiervoor praktijk-inzicht en niet empirische toetsing. Die twee hangen natuurlijk met elkaar samen wanneer er sprake is van werkelijke empirische toetsing. Maar ook die is buitengewoon moeilijk, want hij omvat meer dan bv. het systematisch verzamelen van uitspraken van deelnemers over het effect van het werk. Dergelijke gegevens bezit ik wel, zij het niet van iedereen, en het zou niet moeilijk zijn met getallen de stelling te verdedigen dat 'veel mensen er naar hun eigen mening veel aan gehad hebben'. Maar daar zie ik van af, omdat daarmee het pro-

bleem van empirische toetsing veeleer wordt omzeild dan opgelost. Met praktijk-inzicht bedoel ik in dit verband niet meer dan de poging het soort verwerkingsproces waarom het gaat niet kwantitatief kort samen te vatten, maar kwalitatief diepgaand te begrijpen met behulp van klinische gegevens in combinatie met theoretisch inzicht.

Mijn uitgangspunt kies ik opnieuw in de groep: de matrix voor de ontwikkeling van het individu. Er zal wel geen misverstand over bestaan dat daar het beginpunt van het proces van waarheidsvinding en herkenning is gelegen. Maar dat beginpunt betreft niet altijd in de eerste plaats de dialoog met mijzelf n.a.v. een bepaalde interpretatie. Die dialoog betreft één persoon of een enkele maal - vergelijkend - twee. Ook zonder expliciete vergelijking van mijn kant echter treden er allerlei vergelijkingsprocessen in de groep op.

Ik geef enkele voorbeelden. Tijdens een bijeenkomst besteedde ik veel aandacht aan de bespreking van de sterke subjectieve betrokkenheid in contact en relaties die iemand vertoonde. Iemand anders die tijdens deze bespreking had gezwegen, verwees er de volgende keer naar en zei zich bewust te zijn geworden zo nooit te (kunnen) functioneren. En juist dat had haar op het spoor gebracht van haar eigen isolerende oriëntatie (die vervolgens onderwerp van gesprek werd). In een ander geval beschreef iemand uitvoerig zijn afhankelijkheid van iedereen, maar ook de subtiële manier waarop hij voortdurend zijn eigen zin probeerde door te zetten. Het ging dus eigenlijk ook om het winnen. Totdat hij zich liet ontvallen, dat je door te winnen wel in een eenzame positie kwam. Waarna hij plotseling in de rede werd gevallen door iemand wiens neiging tot onderwerpend functioneren eerder was besproken zonder dat er enige twijfel was overgebleven aan de aanwezigheid van de structuur 'maar het winnen is nu juist de taart waar alles om draait'. De verdere bespreking van het contrast tussen de twee posities verhelderde het inzicht in de eigen afhankelijkheid bij de eerstgenoemde deelnemer.

Dat onderlinge vergelijking, de signalering van overeenkomsten en verschillen en een steeds toenemend besef van het contrast tussen de verschillende structuren een zeer belangrijke rol spelen in het leerproces van de individuele deelnemer is mij keer op keer bevestigd in evaluatieformulieren en ook in verslagen die studenten op mijn verzoek schreven na afloop van een collegeperiode over hun eigen verwerkingsproces. Wat het laatste punt, het contrast tussen de structuren, betreft is het dus van enig belang dat die structuren alle met een zekere pregnantie in een bepaalde groep aan ervaring gekoppeld kunnen worden. Die conditie kan natuurlijk niet van te voren gecreëerd worden, maar ik was er steeds gelukkig mee wanneer hij aanwezig bleek te zijn. Het belang van het contrast dient overigens niet verkeerd te worden begrepen: de overmatige cultivering ervan leidt nl. tot stereotypering en zwart-wit vertekeningen. Vermeden dient te worden een werkwijze of zelfs de suggestie daarvan, dat alle persoonlijk functioneren kan en moet worden ingepast in 'slechts' vier vormen. In die suggestie komt de verwarring van werkelijkheid en abstractie tot uitdrukking, waartegen reeds Spinoza waarschuwde,

zoals ik in deel I van dit boek heb gememoreerd.

Van evenveel belang als het signaleren van het contrast beschouw ik dan ook, dat deelnemers de verscheidenheid ontdekken die in dezelfde structuur tot uitdrukking kan komen, niet alleen interpersoonlijk, maar ook, zelfs juist, intrapersoonlijk. Wat het eerste, interpersoonlijke aspect betreft leidde de analyse van b.v. twee verschillende vormen van afhankelijkheid nogal eens tot een soort Aha-Erlebnis bij groepsleden die te kennen gaven plotseling het verschil te hebben begrepen tussen formeel-abstracte principes en de concrete werkelijkheid die met behulp ervan kan worden doorzien.

Mogelijk nog belangrijker is de intra-persoonlijke herkenning van verscheidenheid, omdat die regelrecht te maken heeft met het ontstaan van diepergaand zelfinzicht. Grof genomen kan die ruime herkenning op drie aspecten betrekking hebben: verschillende soorten actueel gedrag, verschillende relationele contexten en reïnterpretatie van het verleden. Ik denk dat het proces van zelfinzicht, opgevat als systematische confrontatie van logica en ervaring, die aspecten alle drie omvat. Ik wil echter niet beweren, dat die systematische confrontatie in deze volledige betekenis van het woord optrad bij alle personen die deelnamen aan het groepswerk dat ik beschrijf. Onder hen waren er die kwamen voor en/of volstonen met het werken aan de oplossing van een specifiek probleem.

Maar wanneer ik het geheel probeer te overzien durf ik te veronderstellen dat dit een minderheid is en dat de meerderheid getroffen werd door, of bezig was met de ruimere geldigheid van het gewonnen inzicht inzake het eigen persoonlijk functioneren. Ook die veronderstelling moet in een relatieve betekenis worden opgevat: voor iedereen geldt dat de bedoelde systematische confrontatie een proces is, dat nooit definitief af is. Geen enkel proces van kennisverwerving is ooit definitief klaar; de absolute waarheid wordt nooit bereikt. En dus blijven er altijd aspecten die meer, en andere die minder zijn belicht.

Ik geef kort enkele illustraties bij wat ik bedoel. Iemand wiens huwelijksproblematiek het uitgangspunt vormde, dat tijdens alle gesprekken centraal stond, kwam na verloop van tijd zelf met verwijzingen naar zijn werksituatie waarin hij eveneens afhankelijk functioneren herkende. Niet daarop, maar weer wel op zijn jeugd waar hij de emotionele wortel van zijn huwelijksrelatie zocht, werd dieper ingegaan.

Voor een ander was het actuele probleem de geringe satisfactie in zijn werk, hoezeer anderen inclusief zijn leerlingen tevreden waren met de wijze waarop hij cursussen in gesprekvaardigheid verzorgde. Het bleek dat hij vanuit een conformerende oriëntatie behoefte had aan veel dieper collegiaal contact dan de situatie van solitaire lesgever toestond. Zijn wens die oriëntatie te aanvaarden vergrootte de neiging ander werk te zoeken, maar tevens de interesse in zowel mijn theorie als de grondslag van zijn eigen functioneren. En waar de verdere confrontatie tussen die twee hem zal brengen weet ik niet op dit moment. Zelfs niet, nadat hij in een helder verslag dat zeer onthullend was rekenschap gaf van zowel zijn conformerende 'opvoeding', als lid van een crimineel

getinte jeugdbende, als van de mislukte poging om in een eveneens conformerende therapeutische gemeenschap van zijn problemen verlost te raken.

De vorige zin kan eveneens als onthullend worden beschouwd voor mijn instelling ten opzichte van het verwerkingsproces en de effecten ervan waarvan ik hier een indruk probeer te geven. Ik ben er niet op uit dit proces en die effecten te beïnvloeden, te controleren, ook te leren kennen in een meer gerichte betekenis van het woord. Het gaat om de bewustwording van de persoon van zichzelf die zich alleen van binnenuit kan voltrekken (hoe groot de betekenis van relationele contexten ook is, maar daarover zal nu wel geen misverstand meer rijzen!). Het is gebruikelijk de effecten van psychotherapie als een wetenschappelijk probleem van de eerste orde te beschouwen. Natuurlijk bedoel ik niet dat probleem als onbelangrijk of niet ter zake van de hand te wijzen. Juist daarom probeer ik in dit gedeelte een indruk te geven van de effecten van mijn eigen werk. Wat ik echter voor dit werk wel van de hand wijs, is iedere effectenbepaling in termen van een gespecificeerde doelstelling die extern is t.a.v. de persoon die het effect ervaart. In dit opzicht, maar niet in alle andere, sluit de methode dus goed aan bij Rogers' non-directieve therapie. Het kwam nogal eens voor dat mij effecten of ook de aard van een verwerkingsproces geopenbaard werden, waarvan ik eerder niet het flauwste vermoeden had.

In het bijzonder de procedure die ik met studenten volgde, bleek tot dergelijke onthullingen te kunnen leiden: hen vroeg ik na afloop van de periode van twee jaar waarin de bijeenkomsten plaats vonden een afsluitend essay te schrijven. In het algemeen bleek men het moeilijk te vinden zich op deze manier rekenschap te geven van het doorgemaakte leerproces, maar velen getroostten zich daartoe veel moeite, en bleken dan de poging te waarderen als onderdeel van datzelfde leerproces. Het onthullende karakter voor zover aanwezig betrof effecten in de privé-sfeer en nogal eens een analyse van de eigen opvoedingssituatie in die gevallen waarin die tijdens de bijeenkomsten niet aan de orde was geweest. Ik geef een enkel voorbeeld.

Van iemand die deel uitmaakte van een etnische minderheidsgroep waren wel de aanpassingsproblemen en communicatiestoornissen die hij in Nederland ervoer besproken. Zijn summiere verwijzingen daarbij naar de Surinaamse dorpsgemeenschap waarin hij opgroeide leken bij anderen in de groep nauwelijks bij te dragen tot inzicht in de culturele achtergrond; het accent lag geheel en al op verdieping van zijn hier en nu communicatie met anderen. Echter schreef hij een verslag getiteld: de achtergronden van mijn conformerend-isolerende persoonlijkheidsstructuur. Daarin gaf hij uitvoerig rekenschap zowel van het eigen opvoedingsproces als van de confrontatie met totaal andere normen en waarden, van de marginale positie waarin hij kwam te verkeren, en de problemen die dit opleverde.

Wanneer de doelstelling van bepaald werk zo ruim is als in mijn geval: verwerving van kennis en inzicht aangaande het eigen functioneren in de breedte en in de diepte, dan levert die doelstelling nauwelijks specifieke criteria voor een bepaling van de

effecten van het werk. Toch is het wenselijk ter afsluiting van de bespreking een poging te doen de balans op te maken, d.w.z. enigszins systematisch samen te vatten welke effecten zijn opgetreden. Is bepaling van effect zoals ik heb uiteengezet al moeilijk voor de individuele deelnemer wat hem of haar zelf betreft, voor mij is de opgave anders maar niet minder moeilijk.

In de eerste plaats leidt, zoals ik al eerder heb opgemerkt, het praktisch werken met 'slechts vier vormen' er niet toe, dat de veelvormigheid van het persoonlijk functioneren van mensen wordt gereduceerd, maar wel tot het tegenovergestelde: de eindeloze variatie en geschakeerdheid ervan komt meer naar voren. De abstractie is niet de werkelijkheid in volle omvang, maar een middel om de werkelijkheid beter te begrijpen.

In de tweede plaats gaat het er nu om de effecten in de werkelijkheid van anderen samen te vatten. En wel door iemand die weliswaar aanleiding gaf tot die effecten, maar die zoals ik juist heb betoogd tegelijk onvermijdelijk in belangrijke mate buiten het onstaansproces en het kenproces ervan staat. Anders gezegd: het gaat nu juist om individuele effecten en iedere samenvatting van individuele effecten brengt ze op een gemeenschappelijke noemer die het individuele karakter opheft. Hoezeer abstracties in theorieën onmisbaar mogen zijn, de werkelijkheid mag niet als een abstractie worden opgevat. De wisselwerking tussen abstractie en werkelijkheid, tussen logica en ervaring, geplaatst in de context van de communicatie met anderen, dus de kernkwestie van dit boek, komt hier opnieuw naar voren.

Alvorens deze uitweiding te beëindigen en met mijn systematische samenvatting te beginnen illustreer ik de kwestie nog even vanuit de werkelijkheid van mijn persoonlijke ervaring met deelnemers, vanuit een effect dus dat het werk op mijzelf bleek te hebben. Na een aantal jaren op deze manier met groepen te hebben gewerkt constateerde ik tot mijn verrassing een toegenomen geheugenfunctie voor personen. D.w.z. in vergelijking met eerdere manieren van werken bleek mijn herinnering van de gevoelswereld en het gedrag, kortom de persoon van de individuele deelnemer pregnanter en duurzamer te zijn. En ook in kwantitatief opzicht verbaasde mij het grote aantal personen dat ik naar mijn eigen gevoel blijvend heb leren kennen.

De veronderstelling dat deze toegenomen geheugenfunctie aan het klimmen der jaren moet worden toegeschreven kan gevoeglijk naar het rijk der fabelen worden verwezen. Ik denk dan ook, dat de oorzaak te maken heeft met wisselwerking tussen logica en ervaring. Concrete herinneringsbeelden zijn a.h.w. opgehangen aan een kapstok met een beperkt aantal haken. Deze ordening door middel van abstracte principes doet de werkelijkheid niet naar de achtergrond verschuiven, maar houdt hem juist overzichtelijk en hanteerbaar. Zo gezien is het fenomeen te vergelijken met het muziekgeheugen van de componist of dirigent, met de capaciteit van een dichter om gedichten, van een schaker om schaakstellingen te onthouden, kortom met iedere professionele activiteit, waarin de werkelijkheid niet chaotisch maar gestructureerd wordt waargenomen.

Puttend uit mijn geheugen, maar ook uit vele verslagen en evaluatie-formulieren van deelnemers lijken mij de volgende vijf kwesties van belang te zijn.

1) Het in de tijd meest primaire effect, dat ongetwijfeld ook het veelvuldigst werd genoemd in evaluaties, betreft bewustwording van de gebrekkige, onvolledige manier van luisteren die interpersoonlijke communicatie veelal kenmerkt. Een manier waarin bovendien de werkelijkheid van de ander vertekend wordt waargenomen. Voor velen betekende deze ontwikkeling een schokeffect, omdat het niet ging om: anderen luisteren niet naar mij, maar: ik luister niet naar anderen.

Nogal eens kwam het voor dat men zich daarna grote inspanning ging getroosten om beter te luisteren en anderen beter te begrijpen. In een aantal gevallen leidde dat tot de frustrerende ervaring van weinig resultaat. Ik denk dat dit te maken heeft met het al of niet, meer of minder snel bereiken van dieper zelfinzicht (de hierna te bespreken kwestie). In absolute zin mag het ontstaan van luistervaardigheid natuurlijk niet worden gekoppeld aan het ontstaan van zelfinzicht. Zo herinner ik mij iemand die mij meedeelde zijn ontdekte tekort wat betreft het eerste na drie jaar noeste arbeid tot eigen tevredenheid te hebben weggewerkt! Ik ben van mening dat de genoemde koppeling in het algemeen gesproken snellere vordering mogelijk maakt.

2) Wat het ontstaan van zelfinzicht betreft, is er een andere koppeling, die het verband met luistervaardigheid verklaart, die ik in theoretisch en praktisch opzicht al vaak heb genoemd en waarvan ik hier alleen wil vermelden, dat hij ook uit verslagen en evaluaties van deelnemers naar voren komt: het verband tussen zelfinzicht en inzicht in anderen. De diepgang en de reikwijdte daarvan zijn natuurlijk variabel, afhankelijk van de persoon (en zijn ervaring met de groep). Iedere generalisering in dat opzicht dient dan ook achterwege te blijven. Naar mijn indruk gaan de variaties van betrekkelijk oppervlakkig (een helderder formulering van iets dat men toch wel zo'n beetje wist of aanvoelde bv.) tot totaal nieuw, diepgaand en eventueel schokkend inzicht in zichzelf. Niet dus de generalisering, maar wel de indicaties van de verschillen kunnen worden vermeld. Soms maar niet al te vaak gaven deelnemers zelf enige kwalificaties van het niveau van het verworven inzicht. Bv: de diepste wortels van mijn functioneren zijn buiten beschouwing gebleven, maar ik hoop door wat ik heb ingezien in staat te zijn sommige uitwassen bij te snoeien!

Een ander criterium is het wegzakken of beklijven van eenmaal verworven inzicht. Ik ben geneigd tot de veronderstelling dat op dit gebied het beklijven van inzicht minder dan bij sommige intellectuele of motorische leerprocessen afhankelijk is van herhaling van de leersituatie en meer van de diepgang van het inzicht. Anders gezegd: de herhaling helpt weinig wanneer de diepgang ontbreekt. De behoefte 'er opnieuw op geattendeerd te worden, omdat het anders naar de achtergrond verdwijnt' pleeg ik dan ook te interpreteren als de onuitgesproken behoefte 'er nog wat dieper op in te gaan'. Het is met dit gezichtspunt in overeenstemming, dat in allerlei gevallen iedere herhaling volstrekt overbodig was,

gevallen waarin op evidente wijze of ook naar eigen getuigenis de persoon tot enig inzicht in zichzelf kwam, dat hij nooit meer zou kunnen vergeten. Overigens bestaat er natuurlijk een vloeiende overgang tussen oppervlakkig en diep en moet men waken tegen een te snel of te gemakkelijk oordeel aangaande dit onderscheid. Ik heb al opgemerkt dat ik in verslagen nogal eens onthullingen aantrof, waarvan het verband met andere gebeurtenissen in de groep op dat moment voor de buitenstaander volstrekt ontbrak.

Nog een laatste factor die waarschijnlijk met genoemde dimensie in verband staat, is de neiging korter of langer met dit groepswork te willen doorgaan (deelnemers hebben op de periode soms invloed, en maken hun wensen kenbaar). De samenhang die ik bedoel is niet de oppervlakkige logica van onvolleerd-doorgaan, veel geleerd-ophouden, maar juist tegenovergesteld: dieper geraakt zijn kan ook inhouden meer worsteling met de materie in volle omvang en dus groter behoefte aan voortzetting van het contact met anderen. Het gaat dan vaak niet alleen om toename van inzicht, maar om het verder exploreren van veranderingsprocessen die daarmee verband houden. Die kwestie is zo belangrijk, dat ik hem apart bespreek.

3) De gedachte dat toegenomen zelfinzicht tot verandering leidt is in de wereld van de psychotherapie allesbehalve gemeengoed. Bij mij gaat het om een stokpaardje dat ik zelfs bereid ben te berijden door het - uiterst onwetenschappelijk - als een onfalsifieerbare bewering te verdedigen: treedt er geen verandering op, dan was het inzicht niet voldoende wezenlijk of diepgaand. De lezer zij gewaarschuwd!

Het veranderingseffect dat mij het vaakst gerapporteerd wordt laat zich ongeveer zo samenvatten, dat men in gespannen of moeilijke tussenmenselijke situaties meer ontspannen, minder krampachtig dan voorheen functioneert, meer greep op de situatie heeft en/of meer open staat voor anderen, of ook wel minder beïnvloedbaar is door anderen. Een dergelijk veranderingsproces valt ook in de groep (in wisselende mate, eventueel met horten en stoten) te observeren, maar ik heb het nu natuurlijk over t.a.v. de groep externe veranderingen waarvan ikzelf iedere rechtstreekse waarneming ontbeert. Ook hier valt te rekenen met allerlei graden en variaties en zeker werd verandering door deelnemers ook wel als niet optredend of als probleem gesteld. Dat probleem wil ik niet afdoen met als enig argument het genoemde stokpaardje. Nog drie andere overwegingen zie ik als relevant.

De eerste is, dat veranderen noch hetzelfde is als, noch een logisch gevolg van: willen veranderen. Maar willen veranderen kan wel een voor de hand liggende consequentie zijn van inzicht in aspecten van het eigen functioneren die men negatief waardeert. Wat er dan kan - ik zeg niet: perse zal - gebeuren is, dat de negatieve waardering een overmatige nadruk op willen veranderen met zich meebrengt. Deze kan dan weer leiden tot allerlei krampachtige pogingen, waardoor feitelijke verandering in de gewenste richting veeleer wordt geblokkeerd dan bevorderd. Zo gezien gaat het dan dus niet om een tekort aan inzicht, maar om een ongewenst neveneffect van dat inzicht. Er zijn nu eenmaal dingen in het leven, zoals om een analogie te gebruiken, een muziekstuk uitvoe-

ren, die men niet goed kan doen door precies te weten welke fouten vermeden moeten worden. De samenhang is complex en verwijst naar het grote belang van zelfaanvaarding waarop ik nog apart zal ingaan.

In de loop der jaren heb ik zelf geleerd bij dit groepswerk steeds voorzichtiger te worden met het uiten van waardeoordelen, en waarderungen in allerlei vorm, en dus ook met de toepassing van het onderscheid tussen positief en negatief, gezond en neurotisch. Maar hoe dan ook blijft het loskomen uit allerlei diepgewortelde cultureel en relationeel bepaalde waarderungen ten gunste van het zuivere kennen en begrijpen theoretisch zowel als praktisch misschien wel het allermoeilijkste vraagstuk. In het laatste hoofdstuk zal ik een poging doen het te behandelen, hier wijs ik alleen op de samenhang met de kwestie inzicht en verandering.

Terug naar de praktijk. Wat deelnemers nogal eens rapporteren is de moeilijkheid eigen veranderingsprocessen door te zetten in relationeel en institutioneel bepaalde contexten waarvan zij buiten de groep deel uitmaken. Dat is dan de tweede van de drie belofde overwegingen, waarvan niet moeilijk valt in te zien, dat hij voert naar hetzelfde vraagstuk dat ik noemde. Slechts wordt het vanuit een ander perspectief gezien: niet het waardeoordeel als zodanig, maar het relatiepatroon waarbinnen het waardeoordeel zich manifesteert.

Het derde gezichtspunt is van andere aard. Ik heb de indruk dat de koppeling tussen inzicht en verandering binnen de ene structuur gemakkelijker tot stand komt dan binnen de andere, dat met name een afhankelijke vorm van functioneren zich a.h.w. leent voor die koppeling, misschien doordat de veranderingsgerichtheid van deze structuur de verandering van de structuur zelf a.h.w. ondersteunt. Weliswaar heb ik betoogd, dat theoretisch gezien voor iedere structuur geldt, dat inzicht erin verandering ervan impliceert. Maar daarom kan de wijze waarop een dergelijk proces verloopt nog wel van geval tot geval verschillen. Overigens laat ik het bij de constatering vanuit de praktijk dat dat inderdaad zo is, omdat ik voor de vermelding van verder vermoedens nog te weinig grond voel.

4) Zelfaanvaarding is de categorie die ik al noemde, en waarvan ik denk dat hij te maken heeft met een meer geconsolideerd veranderingsproces. Verwijzingen komen bij minder mensen voor dan verwijzingen naar beter luisteren, bewuster zijn van zichzelf en anderen, enz. en als ze optreden gebeurt dat in een latere fase. Ik illustreer met een voorbeeld.

Een vrouw, wier onderwerpde omgangsstijl zowel binnen de groep als erbuiten (veelvuldige conflicten met een schoonmoeder die doorwerkten op de huwelijksrelatie) nogal eens besproken werd, schreef mij veel later in zeer positieve zin over die ervaring. De ogenschijnlijk simpele slotsom luidde: ik heb geleerd mijn autoritaire houding niet zo erg te vinden (waarmee de virulentie van de onoplosbare conflicten verdween).

Met zelfaanvaarding bedoel ik niet het gehoorzamen aan eigen impulsen, waarvan men weet dat ze bestaan, een soort narcistische ik-bevrediging dus. Wat dan wel, is niet zo gemakkelijk uit de

doeken te doen. Ik denk dat het er op neer komt, dat de wijze waarop men met anderen omgaat op een dieper niveau als onvervreemdbaar deel van het eigen zelf wordt gekend en ervaren, en dus als onafhankelijk van de feitelijke ander. Ik geef één citaat: Iemand geeft de kern van het geleerde als volgt weer: 'voor diepergaande relaties geldt, dat zij zijn gebouwd op 'innerlijkheden'; niet op waar je voor staat en wat je vindt, maar op wat je bent'. In ieder geval blijkt uit de definitie dat het om een toestand gaat die niet zo gemakkelijk bereikbaar is en die zeker ook met de categorie integriteit verband houdt. Dat het daarbij niet gaat om het bereiken van een toestand van 'verlichting' of berusting die vervolgens permanent aanwezig is, wordt aardig geïllustreerd met het volgende. Iemand die vanuit onderwerpend functioneren (grote en al gauw conflictueuze betrokkenheid in relaties met anderen) maar ook grote behoefte aan integriteit al geruime tijd bezig was te proberen een andere houding te vinden en die bovendien met veel intelligentie zich had bezig gehouden met de theoretische beginselen die ik heb uiteengezet, verklaarde op zekere dag het begrip 'juiste afstand' 'aan den lijve' te hebben ervaren. Die toestand verdween, maar kwam daarna ook soms weer terug en leverde op die manier het lang gezochte houvast. De worsteling met de materie lijkt dus onontkoombaar te zijn, en daarom zeg ik over dat aspect nog het een en ander.

5) De leereffecten waarom het gaat, zijn nooit 'af'. Dit thema vind ik in allerlei variaties regelmatig terug. Soms expliciet (ik heb de grenzen van mijn inzicht nog lang niet bereikt), soms impliciet. Bv.: iemand beëindigt de uitvoerige analyse van eigen conformerend functioneren met een evaluatie, waarin hij o.m. stelt: 'in sommige gevallen probeer ik situaties minder rationeel te analyseren. Je zou dat 'de relativering van de objectivering' kunnen noemen. Een en ander mag echter niet teveel bewust gaan gebeuren, daar je anders de kwaal met de kwaal bestrijdt. Bij een te bewuste wijziging in het doen en laten verval ik tot de oude vorm van angstreductie'.

Zoals ik al eerder heb opgemerkt is de ervaring van het onaf zijn van het leerproces in overeenstemming met de theoretische opvatting aangaande het kennisproces die ik huldig. De vraag kan natuurlijk worden gesteld, of een dergelijk onaf proces altijd en bij iedereen moet worden beoordeeld als van positieve betekenis. Er bereiken mij een enkele maal ook verslagen (om meer dan een kleine minderheid gaat het niet) waaruit de levenssituatie van de schrijver naar voren komt als weliswaar bewuster, maar niet minder problematisch dan tevoren. Een zeker antwoord op de gestelde vraag kan ik dan ook niet geven. Wel echter een overweging.

Wat ik beschrijf, zijn leerprocessen die krachtens hun aard langzaam verlopen volgens wetmatigheden die zich niet laten herleiden tot algemeen geldige regels, omdat ze in hoge mate bepaald worden door de structuur en de levensloop van de persoon. Men dient niet te vergeten, dat het ietwat geordende overzicht dat ik heb gegeven niet meer betreft dan een samenvatting van momenten uit een reeks processen waarvan de continuïteit zich aan mijn waarneming onttrekt. Zolang het totaalbeeld in een overwegende mate wijst op verworvenheden die als positief worden ervaren en

mij geen enkel geval bekend is van iemand die zijn participatie in dit werk als destructief voor hem/haar zelf ervoer, is er, dunkt mij, enige reden voor optimisme.

Tenslotte: de laatste zin kan verwondering baren. Is het niet zo, dat men op therapeutisch en zeker op psychotherapeutisch gebied altijd ook rekening moet houden met de mogelijkheid van ernstige mislukkingen? Op die vraag is wel een duidelijk antwoord mogelijk. Wanneer mensen samen met anderen wegen proberen te vinden om wat rationeler met elkaar en met zichzelf om te gaan, zou ik dat geen psychotherapie willen noemen, hoezeer de problemen waaraan men werkt soms ook problemen zijn, waarmee allerlei vormen van psychotherapie van doen hebben. In sommige gevallen werd mij ook wel 'genezing' gerapporteerd, bv. van hyperventilatie, van sexuele impotentie, zonder dat de symptomen in directie zin waren besproken. Dat de poging van mensen hun verstand te gebruiken kan mislukken, daarvan ben ik overtuigd. Maar dat de poging zelf, wanneer hij oprecht is, iemand in moeilijkheden kan brengen, geloof ik niet. Het menselijk verstand is nu eenmaal het middel bij uitstek voor de mens om zijn bestaan te handhaven.

Dat daarbij het accent ligt op het bestaan als individu verklaart mogelijk, dat ik over nog een ander verschijnsel niets heb te melden. Ik bedoel het verschijnsel overdracht (transference). Juist bij psychoanalytisch georiënteerde werkwijzen wordt de aparte bewerking van de overdrachtsrelatie (binding aan een therapeut of aan mede-groepsleden) nogal eens als onvermijdelijk gezien of zelfs van essentieel belang geacht. Het zou kunnen, dat bij een werkwijze die van meet af aan het individu met zijn eigen verstandsgebruik en verantwoordelijkheid in dat opzicht confronteert dergelijke overdrachtsrelaties nauwelijks of niet ontstaan. Natuurlijk laat de persoon zijn symptomen wel degelijk op de groepsleider en andere groepsleden los, maar dat is niet de overdracht die ik bedoel; het is niet het ietwat geheimzinnige aspect van de therapeutische relatie waarmee men apart bezig dient te zijn.

Noch de diepe binding aan elkaar, noch de ernstige frustratie door elkaar zijn dus zaken waarmee ik bij dit groepswerk werd geconfronteerd (d.w.z. als zich nieuw ontwikkelende fenomenen, natuurlijk waren ze wel aanwezig in bestaande huwelijksrelaties e.d. waarmee ik bemoeienis had). In plaats daarvan is er wel iets anders, dat steeds opnieuw van belang bleek te zijn: de institutie, de maatschappij, het cultuurpatroon, waarvan de persoon deel uitmaakt, en waarvan de invloed ook in een groep die zich bezig houdt met persoonlijk functioneren niet valt te elimineren. Over die invloed heb ik weinig gezegd, maar dat tekort hoop ik in het volgende hoofdstuk goed te maken.

Hoofdstuk VI

Instituten en het cultuurpatroon

Il s'agit de capter des forces et non pas
d'acquérir des vertus.

1. Sociale systemen en het individu

De uitspraak die hierboven staat, is een zin die voorkwam in een artikel in het Franse dagblad *Le Monde* dat ik een tiental jaren geleden las. Van de rest van het artikel, dat - als ik mij goed herinner - van de hand van Margu rite Yourcenar was, herinner ik mij niets meer en een nadere interpretatie van de geciteerde uitspraak met behulp van de oorspronkelijke context ervan kan ik dan ook niet leveren. Maar die zin is blijven hangen en ik stel mij voor hem te gebruiken als een soort kapstok, waaraan de problematiek die ik in dit laatste hoofdstuk wil behandelen, kan worden opgehangen. Er wordt een tegenstelling gemaakt tussen krachten en deugden en gesuggereerd dat het beter is iets met de krachten te doen dan zich op de beoefening van deugden te concentreren. Nadat de lezer dit hoofdstuk tot het einde zal hebben gelezen, zal hij, naar ik aanneem, tot de conclusie zijn gekomen, dat iets dergelijk inderdaad de strekking ervan is.

Krachten en deugden zijn niet hetzelfde als sociale systemen en het individu. Maar enkele vage associaties dienen zich toch wel aan. Het individu kan de deugd beoefenen; maar de meeste deugden die worden beoefend hebben iets of zelfs veel te maken met sociale systemen. Deze laatste term bedoel ik ruim; hij omvat de meest uiteenlopende maatschappelijke instituties, organisaties en groeperingen, zoals kerk, gezin, maar ook allerlei natuurlijke groepen als verenigingen, actiegroepen, enz. Krachten komen natuurlijk ook in sociale systemen voor, maar het lijkt erop dat die eerder dan deugden ook een strikt individuele oorsprong kunnen hebben. Om een eenvoudig voorbeeld te noemen: het individu komt geheel op eigen kracht tot sexuele aandriften, maar het lijkt uitgesloten, dat het individu geheel zelfstandig de gangbare huwelijksmoraal ontwikkelt. Aan de moraal onderwerpt men zich

al of niet vrijwillig, of men wijst die af, maar hoe dan ook behoort tot het wezen van iedere moraal de bovenpersoonlijke geldigheid ervan. Niet alleen de geldigheid, ook de oorsprong van de moraal valt in het bovenpersoonlijke vlak te situeren. Daarbij maakt het geen verschil of die oorsprong gezien wordt als hoog in directe zin (bv. religieus) of als bovenbouw van lagere materiële belangen van een bepaalde klasse.

Wanneer ik nu nog een andere vooronderstelling maak, die mij evenals de vorige plausibel lijkt, dan worden de omtrekken van het probleem dat ik wil behandelen, zichtbaar. Die vooronderstelling is, dat er zowel tussen sociaal systeem en enkeling als tussen deugden en krachten een zekere tegenstelling bestaat. Die tussen deugden en krachten noemde ik al in verband met het motto: voor nadere specificatie valt te verwijzen naar zo uiteenlopende bronnen als Freud (het es-superego conflict) en de apostel Paulus (de geest is gewillig, het vlees is zwak). De spanningsverhouding tussen enkeling en sociaal systeem ervaart binnen ons Westers cultuurpatroon iedereen, denk ik, op de een of andere manier, in meerdere of mindere mate aan den lijve.

De dubbele spanningsverhouding, hiermee gesignaleerd, is dan het uitgangspunt voor de verdere ontwikkeling van de probleemstelling. Een goed voorbeeld, omdat alle draden van het complexe geheel daarin zichtbaar zijn, lijkt mij de institutie van huwelijk en gezin. Zo ergens immers, dan valt daar in allerlei variaties en combinaties de werking te contateren van krachten (van interpersoonlijke aantrekking en afstoting), van deugden, van normen en moraal, waarmee belangen van materiële aard, van opvoeding van kinderen kunnen samenhangen. In veel echtscheidingsproblematiek komt de spanning tussen enkeling en sociaal systeem tot uitdrukking en dat die spanning in een verband dat niet wordt verbroken als regel afwezig is, zal niemand willen beweren.

Terugkerend naar het motto terwille van meer algemeen geldige analyse van het probleem: daarin wordt als belangrijkste aanknopingspunt het begrip krachten genoemd. Van de vier begrippen die ik in onderling verband aangaf, zal dit begrip waarschijnlijk het meest vaag zijn gebleven; weliswaar heb ik van de drie andere ook geen nauwkeurige omschrijving gegeven, maar ik mag aannemen dat iedereen daar een weliswaar ruime, maar toch vrij duidelijke voorstelling van heeft. Anders gezegd: wij denken over veel problemen primair in termen van individu en sociaal systeem en verder van deugden, normen en belangen (ik noem ze gemakshalve maar in één adem) en niet primair in termen van krachten. En het zou kunnen, dat dat nu juist het probleem is! De stelling die ik zal verdedigen is namelijk, dat de diepste aard van de werkelijkheid in de krachten is gelegen en dat de andere drie, dus deugden, enkeling en gemeenschap, in een samenspel van krachten worden gevormd. Waar het dan op aankomt, is het kennen en beheersen van de krachten: het Franse woord 'capter' betekent zowel 'in boeien slaan' als 'opvangen' (van seinen, van water uit een bron bv.). De vergelijking dringt zich op tussen de menselijke werkelijkheid en die van de ons omringende natuur: de beheersing door mensen van de laatstgenoemde is verder voortgeschreden dan die van de eigen werkelijkheid, zij het dat die beheersing niet in alle op-

zichten - juist als gevolg van het genoemde verschil - tot heil van mensen heeft geleid.

Mogelijk zal het de nauwlettende lezer niet zijn ontgaan, dat ik met de laatste opmerkingen, maar ruimer genomen met alles wat ik tot nu toe in dit laatste hoofdstuk heb gezegd, eigenlijk ben teruggekeerd bij het probleem dat ik in de inleiding tot dit boek heb geschetst. De krachten schuilen ergens in het individu, maar we kunnen ze niet kennen, niet opvangen, niet beheersen omdat het individu verdwijnt in het sociale systeem waarvan het deel uitmaakt. Inderdaad lijkt het mij niet onredelijk van een schrijver die begint met een probleem aan de orde te stellen te verwachten, dat hij eindigt met na te gaan in hoeverre hij het probleem heeft kunnen oplossen. Die poging is dan ook de rode draad in dit hoofdstuk: ik denk dat niemand zal verwachten, dat de oplossing van een zo complex en moeilijk probleem als ik heb geïntroduceerd in een paar eenvoudige slotconclusies kan worden aangeboden.

Maar toch! Er is een andere uitspraak, die ik in dit geval zeker aan Margu rite Yourcenar kan toeschrijven, die hoopgevend is. Mits symbolisch opgevat, want de aanleiding is de poging van alchemisten in de tijd van de Renaissance om goud te maken: 'als we maar lang genoeg met onze tanden de schors van de dingen afbijten, dan zullen we op den duur stellig de verborgen oorzaak van de affiniteiten en de afstotingskrachten vinden'.¹ Een eerste vraag die we kunnen stellen luidt: hoe wordt het individu weggewerkt in het sociale systeem? Vanuit de theorie valt dan in de eerste plaats aan de conformerende structuur te denken. Met opzet zeg ik: in de eerste plaats, want ook de andere vormen worden gekenmerkt door zelf-anderkoppeling door middel van het angstreductiemechanisme. Maar die angstreductie is dan toch minder direct gelegen in de opheffing van individualiteit.

Bij de bespreking van litterair werk in hoofdstuk IV heb ik de conformerende structuur buiten beschouwing gelaten, omdat daarvan in het laatste hoofdstuk nog genoeg sprake zou zijn. Die omissie corrigeer ik dan nu door een betrekkelijk korte beschouwing te wijden aan het boek Pride and Prejudice van Jane Austen.² Die beschouwing heeft een dubbele doelstelling: het gaat niet alleen om een illustratie van conformerend functioneren, maar ook om de relevantie daarvan voor het inzicht in wat zich in individuen afspeelt.

Het sociale systeem is een milieu uit de Engelse upperclass + 1800, de institutie die centraal staat is het huwelijk. Aan de conformerende signatuur van dat milieu kan, dunkt mij, geen twijfel bestaan. De beschrijvingskunst en het vermogen tot psychologische observatie van de schrijfster weten die signatuur tot in allerlei details gestalte te geven. Virginia Woolf, in 'A room of one's own', roemt Jane Austen in    n adem met Emily Bront  als objectieve schrijfsters, die de werkelijkheid weergeven zoals hij is. Het zou mogelijk zijn, net als ik eerder deed, theorie en praktijk van het boek nader met elkaar te confronteren, om zodoende te laten zien, dat de genoemde kwalificatie meer inhoudt dan het plakken van een etiket. Die weg zal ik niet bewandelen, en wel in verband met de tweede bedoeling die ik noemde. Om te

komen tot het inzicht, dat in dit boek het individu grotendeels verdwijnt in de regels van het sociale systeem, heeft men mijn theorie niet nodig. Maar die theorie zou wel van belang kunnen zijn wanneer het erom gaat 'met onze tanden de schors van de dingen af te bijten' en daarmee bedoel ik in dit geval de kracht in het individu op te sporen die leidt tot het eigen verdwijnproces. Om dat aspect meer reliëf te geven zal ik een ietwat andere procedure volgen, namelijk mijn beschouwing mede baseren op secundaire literatuur.

Door Tony Tanner werd als introductie tot het boek een tamelijk uitvoerig essay geschreven. Daaruit blijkt, dat hij de conformerende signatuur als de werking van het sociale systeem duidelijk herkent. Het interessante is, dat hij ook probeert wetmatigheden van het individu in zijn beschouwing te betrekken. Maar wat dat betreft verschil ik van mening en kom ik tot een andere - dieptepsychologische - interpretatie. Vooral in de vorm van het contrast tussen die beide interpretaties zoek ik dan de toepassing van theorie te laten zien. Maar eerst noem ik enkele aspecten van Tanners interpretatie, waarmee ik volledig instem. Bv. het volgende citaat (pag. 35).

'It is a society which stresses social control over individual ecstasy, formality, sartorial neatness over bodily abandon and alert consciousness over the more romantic states of reverie and trance. The schemes and structures of the group-family community, society tend to coerce and even determine the volition and aspirations of the self.'

De betekenis van de 'connection' (tussen man en vrouw) staat centraal in het boek, maar het is het milieu dat bepaalde 'connections' zo goed als voorschrijft en de totstandkoming van andere verhindert. Juist daardoor wordt de stabiliteit van het milieu gewaarborgd. Sociale rituelen (balls, dinners, evening entertainments) spelen een belangrijke rol. Tanner merkt op, dat Jane Austen zeker geloofde in de waarde daarvan als op hun best: 'ceremonies and celebrations of the values of the community' (p. 37). Maar de keerzijde is natuurlijk rolfixatie, obsessive repetition, gebrek aan sociale en psychologische bewegingsruimte.

Voor mij is het knappe van dit boek vooral daarin gelegen, dat Jane Austen het bovenstaande zichtbaar maakt, zonder dat de individuele karakters worden gereduceerd tot in wezen allemaal hetzelfde automaton. Als iets in dit boek wordt gedemonstreerd, dan is het de stelling dat de overduidelijke kwalificatie van een milieu als conformerend heel goed kan samengaan met het optreden van - zelfs grote - individuele verschillen. Ik ga daarop, bv. het cynisme van Mr. Bennett, niet nader in, met uitzondering van het karakter van Elizabeth, de hoofdpersoon. Daaraan schenkt ook Tanner - uiteraard - veel aandacht.

Elizabeth toont vanaf het begin een meer complex, spontaan en onafhankelijk karakter, hoewel zij ook na de ontwikkeling die de verhouding tot Darcy meebrengt, tot het einde van het boek de waarden van haar milieu niet verloochent. Tanner zegt van haar, dat zij iedere rol kan vervullen, maar zich tevens gedraagt 'as if there is more of her than can ever be expressed in any role.' En verder: 'she will put truth to self above truth to role.' Bv.:

'To Darcy's first lordly proposal she refuses to respond in the role of passive grateful female, as he obviously expects she will' (pag. 29). Het proces van heroriëntatie t.o.v. Darcy en t.o.v. zichzelf dat Elizabeth doormaakt na ontvangst van zijn brief moet worden beschouwd als het psychologisch hoogtepunt van het boek. Elizabeth herkent haar eigen pride en prejudice en kan nu beginnen zich daarvan te bevrijden, naar Tanner opmerkt (pag. 16).

Natuurlijk ben ik het met hem eens, dat dat een proces van zelfbewustwording is. 'She has indeed been through an ordeal and engaged in a critical effort of rearranging her mental furniture' (p. 17). Maar op dit punt begint ook het verschil tussen zijn interpretatie en de mijne van belang te worden. Het gaat daarbij niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats om de figuur van Elizabeth, maar in ruime zin om de analyse van het krachtenspel in het individu. Tanner probeert op dat individuele niveau van een algemeen begrippenkader gebruik te maken en hanteert allerlei tegenstellingen tussen schijn en werkelijkheid, tussen individuele energie en sociale grenzen, tussen romantiek en rationalisme, tussen eerste indruk en idee, tussen ervaring en rede. De filosofische inzichten van Locke en Hume worden te hulp geroepen om de wisselwerking binnen de laatste twee paren categorieën aan te geven.

De uitweidingen, waar dit toe leidt, die in zijn betoog regelmatig terugkeren, hebben mij er niet van kunnen overtuigen, dat daarmee de kern van de zaak wordt bereikt. Ongetwijfeld is het waar, dat Elizabeth het meest een evenwicht bereikt tussen individuele energie en sociale grenzen, maar zonder in een romantisch levensgevoel te vervallen. Graag neem ik op gezag van Tanner aan dat Jane Austen als eerdere titel voor haar boek koos: First impressions. De synthese echter tussen complexe impressies en complexe ideeën (Hume) is naar mijn gevoel van andere orde dan het terugkomen op een hardnekkig vooroordeel, om de definitief gekozen titel vrij te vertalen. En de vraag die blijft bestaan is de vraag naar de krachten die dergelijk vooroordeel veroorzaken.

Daarmee kom ik dan tot mijn eigen interpretatie, die aanknoopt bij enkele aspecten die Tanner wel signaleert, maar zonder dat hij er verder gebruik van maakt. Op het citaat waarmee ik mijn uiteenzetting begon, laat hij volgen: 'No novelist could have valued consciousness more than Jane Austen, and some of the dialogues between Elizabeth (in particular) and Darcy require a very high degree of alertness of consciousness. Indeed this is just the point, that in this society linguistic experience is stressed almost to the exclusion of bodily experience.' En even verder: 'When Darcy makes his second and now welcome proposal we read of Elizabeth - 'though she could not look, she could listen, and he told of feelings which .... make his affection every moment more valuable'. At this crucial moment 'love' has been transformed into a completely linguistic experience. This is quite appropriate in a society setting a high value on consciousness (p. 35). Op een andere pagina (39) lezen wij, dat voor deze maatschappij geldt: emotion is either rational - capable of being both conceptualized and verbalized - or it is folly. Enkele voor-

beelden (p.38) Lydia's elopement is seen as thoughtless and foolish, rather than a grande passion; while Mr. Bennet's premature captivity by Mrs. Bennet's youth and beauty is 'imprudence'.

Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast: ik zal laten zien dat die zegswijze in hoge mate van toepassing is op de onderlinge omgang. Eerst noem ik een eigenaardigheid waartoe deze nadruk op bewust, rationeel en verbaal functioneren leidt: er ontstaat weinig wat ik zou willen noemen communicatieve en relationele zekerheid. De dingen kunnen altijd alle kanten op, d.w.z. aan de oppervlakte, maar de stabiliteit daaronder ontbreekt. Geen heftige conflicten, maar ook geen diepgaande verbinding die immers beide impliceren: zich overgeven aan emoties. Het gevolg is, naar Tanner zich in de vorm van een losse opmerking laat ontvallen, dat wit altijd zwart kan worden en omgekeerd. Aan de instabiliteit die ik noemde schenkt hij aandacht, maar zonder die in het verband te plaatsen, dat ik nu aan de orde stel. 'There is in the book a whole vocabulary connected with the process of decisions, opinion, conviction, stressing or suggesting how various and unstable are people's ideas, judgments, accounts and versions of situations and people' (p.13/14). Waarna hij een aantal voorbeelden geeft.

Nog een laatste observatie is nodig, alvorens het onderling verband tussen deze aspecten meer diepgaand te interpreteren. Het gaat om een verschijnsel, dat Tanner niet noemt, hoewel het zich merkwaardigerwijze op vrijwel iedere pagina van het boek manifesteert. De krachten in dit boek onthullen zich in de dialoog, in de manier waarop de personen spreken en er over hen wordt gesproken. Waarmee zijn zij al sprekende allemaal en altijd mee bezig? (die vraag vatte men ietwat rhetorisch op: niet allemaal en altijd zonder uitzondering en zonder nuance).

Ik heb vier willekeurige pagina's uit het boek opgeslagen, waarna het mogelijk bleek op iedere pagina met één oogopslag een zin te lezen die het verschijnsel dat ik bedoel illustreert. Die zinnen zijn de volgende:

- p. 126 Mr. Wickham's attention was caught; and after observing Mr. Collins for a few moments, he asked Elizabeth in a low voice whether her relation was very intimately acquainted with the family of de Bourgh.
- p. 165 The possibility of Mr. Collins's fancying himself in love with her friend had once occurred to Elizabeth within the last day or two; but that Charlotte could encourage him seemed almost as far from possibility as that she could encourage him herself, and her astonishment was consequently so great as to overcome at first the bounds of decorum, and she could not help crying out, 'Engaged to Mr. Collins! My dear Charlotte, impossible!'
- p. 205 She was perfectly sensible that he never had; but she wished to see whether he would betray any consciousness of what had passed between the Bingleys and Jane; and she thought he looked a little confused as he answered that he had never been so fortunate as to meet Miss Bennet.
- p. 351 The gentlemen came; and she thought he looked as if he would have answered her hopes; but alas! the ladies had

crowded round the table, where Miss Bennet was making tea, and Elizabeth pouring out the coffee, in so close a confederacy, that there was not a single vacancy near her, which would admit of a chair.

Om welk verschijnsel gaat het? Iedereen is vanuit eigen behoefte bezig met wat er in anderen omgaat: de eigen behoefte komt niet rechtstreeks naar voren, er treedt een soort zoekproces op in de overwegingen en situaties van anderen, waarin a.h.w. naar inpassing van eigen behoefte wordt gestreefd. Alleen Elizabeth komt in het tweede citaat tot een rechtstreekse gevoelsuiting, maar als reactie op de situatie van een ander. Bovendien staat erbij dat die reactie de grens van het decorum overschrijdt en verder: she could not help.

Hierna wordt het mogelijk om tot een afsluitende interpretatie te komen omtrent de vraag, waar de individuele energie wordt geïnvesteerd. Het antwoord op die vraag luidt kort en krachtig: in het sociale proces dat het individu opheft. Het komt mij voor, dat dit proces zoals ik het in zijn diverse aspecten heb geschetst een bijzonder grote inspanning vergt, de inspanning namelijk om individuele expressie van emoties eronder te houden. Het is niet gemakkelijk om zich dit heel concreet voor te stellen, omdat ik niet denk in termen van het Freudiaanse es-superego-conflict, met het bijbehorende verdringsmechanisme. Wel gaat het natuurlijk om iets dergelijks, maar die vorm van conceptualisering is nogal individualistisch van aard, terwijl ik juist de opheffing van het onderscheid tussen het individuele en het sociale in de conformerende oriëntatie op het oog heb. Sociaal systeem en individu zijn dan in wezen hetzelfde: er is een stijl van communicatie en relatievorming die beide produceert. En het is die stijl waarin alle energie wordt geïnvesteerd, en waar alle krachten zijn samengeballd.

Vanuit die stijl ook worden pride en prejudice verklaarbaar. Wezenlijke zekerheden levert hij namelijk niet op, zoals naar voren is gekomen. Anders gezegd: de angstreductie heft de angst voor afwijzing, voor nietig zijn, voor chaos, niet op. Geen wonder dan dat het nodig is zich vast te klampen aan de 'instabiele zekerheden', die in het communicatieproces zoals dat wordt beoefend zijn te vinden. De dreiging in een emotionele afgrond te vallen is daarmee ten minste gepareerd. Maar het zich vastklampen aan wat wordt beleefd als zichzelf (de angstreductie) leidt tot trots en tot vooroordeel en de onmogelijkheid 'civility and truth' te combineren. Terugkerend naar het boek is het alleen Elizabeth die, naar Tanner opmerkt, in staat is tot op zekere hoogte innerlijke angst en chaos toe te laten.

Maar voor dat toelaten is meer nodig dan het doorbreken van de grens van het decorum, van het sociale systeem. Die uitwendige grens, waarbinnen het beheersingsproces zich afspeelt, wordt door Tanner welesignaleerd. Ik hoop te hebben aangetoond, dat de werking ervan pas diepgaand kan worden begrepen door ook de geslotenheid van een inwendige grens in aanmerking te nemen. Eigenlijk leidt de werking van die grens tot een complementair inzicht, dat misschien het meest fundamentele is. Men kan zeggen, dat een sociaal systeem de aspiraties van het zelf determineert,

maar ook dat zelve die de diepgaande ervaring van de relatie met anderen ontberen een sociaal systeem in stand houden waarin ze geen eigen aspiraties meer kunnen hebben. Om dit toe te lichten en tevens het laatste woord aan het boek te geven: het proces waarin Elizabeth zichzelf leert kennen, en Darcy leert kennen en een diepgaande relatie met hem ervaart, is in wezen een en hetzelfde proces, waarin alle met elkaar samenhangende aspecten die ik noemde worden doorbroken (hoe volledig of onvolledig dat ook maar het geval moge zijn).

Ik ben begonnen met een dubbele spanningsverhouding te stipuleren: tussen kracht en deugd en tussen individu en sociaal systeem. Er is gebleken, dat althans vanuit de conformerende structuur bezien die tussen enkeling en sociaal systeem minder fundamenteel is; in zekere zin verdwijnt hij zelfs. Maar die tussen kracht en deugd blijft geheel en al overeind: van daaruit kan de andere polariteit worden verklaard. Daarbij blijken niet de deugden, de normen, maar de krachten de ongrijpbare factor te zijn. De relevantie van het gekozen motto is dunkt mij dan ook wel naar voren gekomen.

Intussen blijft de vraag bestaan, wat dan precies onder de krachten moet worden verstaan. Niets anders dan de autonome en de homonome tendentie, die ik in het theoretisch gedeelte heb genoemd in verband met het kernconflict. Die beide tendenties bestaan in het individu en daarmee is de diepste krachtbron dan ook in het individu gelocaliseerd. Het kernconflict is het conflict tussen beide tendenties. De eindeloze reeks transformaties en gedaanteverwisselingen die daarbij kunnen optreden, de combinaties en de geschakeerdheid waarin dit conflict zich kan voordoen, de verwarring verder die kan ontstaan wanneer het conflict helemaal niet de vorm van een conflict aanneemt, maar juist die van harmonie, staan er borg voor, dat de krachten ongrijpbaar zijn en de krachtbron veelal onvindbaar is. Om misverstand over deze opvatting zoveel mogelijk uit te sluiten, lijkt het mij goed nog even het verschil te memoreren met enkele andere bekende of gangbare opvattingen.

Dat met het Freudiaanse eros-thanatos conflict besprak ik eerder. Daarbij is nu gekomen het verschil met het eveneens Freudiaanse es-superego conflict. In het eerste geval gaat het om sociale versus biologische fundering van de krachten (natuurlijk niet in absolute zin, de mens is nu eenmaal een biologisch-sociaal wezen), en verder om een autonomiebeginsel dat toch een andere inhoud heeft dan de doodsdrijf-conceptie, terwijl het es-superego conflict in mijn opvatting verschijnt als afgeleid, als een transformatie van het kernconflict, maar niet als het kernconflict zelf. Men zou kunnen zeggen, dat bij Freud de mens in dubbele zin het slagveld van onverzoenlijke tegenstellingen is, vanuit de biologie zelf, maar bovendien valt het sociale nauwelijks met het biologische te rijmen. Van dergelijke principiële onverzoenbaarheid ga ik niet uit, maar dat het postuleren van een eenvoudig harmoniemodel in strijd met de werkelijkheid is, daarvan ben ik overtuigd.

Een gangbare opvatting betreft het universele karakter van het

conflict tussen macht en autonomie in sociale systemen (bv. Rapport).³ Dat zeer veel conflicten die verschijningsvorm aannemen, valt niet te ontkennen. Maar ik ben van mening, dat een diepte-psychologische benadering van wat zich voordoet als structureel conflict tussen macht en autonomie in staat is zowel het autonomiestreven als het machtsstreven te herleiden tot de werking van andere factoren (het zal wel duidelijk zijn, dat wat als verschijningsvorm autonomiestreven wordt genoemd daarom nog niet hetzelfde is als de werking van de autonome tendentie in zuivere vorm!).

Ik ben er eenmaal in mijn praktijk in geslaagd een dergelijk structureel conflict tussen macht en autonomie, dat zeer was gescaleerd, tot hanteerbare proporties terug te brengen. De sleutel was daarbij - opnieuw - inzicht in de werking van de conformerende structuur. Ook dit hoofdstuk dient in belangrijke mate over toepassing van theorie te handelen en daarom lijkt het mij op zijn plaats van mijn interpretatie en het effect daarvan een samenvatting te geven. Ter wille van de anonimiteit zal ik daarbij concreet-feitelijke aanduidingen achterwege laten.

Het conflict speelde zich af tussen een dienstverlenende overheidsinstelling en het voor het beheer daarvan verantwoordelijke ministerie. Ik raakte erbij betrokken, doordat de directeur van de instelling, die was ontslagen, tegen dit ontslag een gerechtelijke procedure aanhangig had gemaakt. Van de zijde van het gerecht werd mij verzocht als psychologisch deskundige rapport uit te brengen over de persoon van de directeur en achtergronden van het conflict. Die opdracht voerde ik uit door een aantal gesprekken te voeren, uiteraard met de directeur en verder met departementsambtenaren en functionarissen binnen de instelling. Het macht versus autonomie karakter van het conflict bleek daarbij al gauw: binnen de instelling viel de nadruk op het belang van het gevoerde eigen beleid onder de vaak als inspirerend en stimulerend ervaren leiding van de directeur: ten departemente werd gewezen op het uit de pas lopen van de directeur, het gebrek aan bereidheid binnen de budgettaire mogelijkheden te blijven en om andere nu eenmaal van boven af gegeven bepalingen te respecteren. Het spreekt welhaast vanzelf, dat het juridische gevecht zich afspeelde in verband met allerlei feitelijke ontwikkelingen die in de loop van jaren de spanning hadden doen escaleren; het gedetailleerd aan de orde stellen ervan had tot geen enkele vermindering van spanningen geleid.

Mijn uitgangspunt was van geheel andere aard: ik probeerde zo snel mogelijk de achtergrond van de emotionele bedreiging die beide partijen voor elkaar inhielden te ontdekken. Vanuit de voor de hand liggende macht versus autonomie opvatting is die dreiging natuurlijk verlies van macht, respectievelijk verlies van autonomie. Daarbij kan aanstonds de kanttekening worden geplaatst, dat verlies van macht in emotioneel opzicht niet zo erg hoeft te verschillen van verlies van autonomie: de niet-gerespecteerde machthebber voelt zich ook niet meer autonoom. De vraag is nu welke diepere ervaringsstructuur in de beleving van autonomie, c.q. macht tot uitdrukking komt of juist schuilt. Van essentieel belang daarbij is, dat de adequate waarneming daarvan bij

de andere partij, maar ook aan de eigen kant geblokkeerd pleegt te zijn, doordat het gevoel van bedreigdheid overheersend wordt (die adequate waarneming is immers ook zonder dreiging al moeilijk genoeg). Zeker in het geval van een conflictsituatie mag men dus niet verwachten rechtstreeks te worden geïnformeerd over de gezochte ervaringsstructuur.

Een sleutel leverde de opmerking 'Persoon en zaak zijn hetzelfde' van de directeur. Uit die uitspraak bleek zijn grote identificatie met, het volledig opgaan in zijn werk. Eenzelfde mate van geëngageerdheid verwachtte hij van ieder die met hem samenwerkte, en door zijn capaciteit om anderen te stimuleren en te enthousiasmeren was een uitgangspunt voor het ontstaan van een conformerend groepsklimaat gegeven. Een dergelijk klimaat vertoont naar buiten toe een gesloten grens. Die betrof in dit geval niet de relatie met het publiek - het dienstverlenend karakter van de instelling werd onderstreept en kwam ten volle tot ontwikkeling - maar de relatie met het departement. Dat hing samen met de angst voor en de weerloosheid ten opzichte van wat buiten het eigen kader van denken, streven en beleven viel. Steeds weer kwam naar voren de verwachting dat anderen met hem zouden meedenken en teleurstelling, wanneer dit onvoldoende gebeurde.

De wezenlijke bedreiging vormde voor de directeur dus niet de macht van de andere partij, maar invloeden van buitenaf die door het eigen zekerheidssysteem onvoldoende onder controle konden worden gehouden. Anders gezegd: de eigen onmacht! Zijn functioneren diende men naar mijn interpretatie te begrijpen vanuit de combinatie van overtuigingskracht en weerloosheid. Een dergelijk angst-angstreductiesysteem vertoont dwangmatige trekken (de weerloosheid houdt de noodzaak tot overtuigen in stand), maar het is oppervlakkig en onjuist het vrijgevochten charismatisch leiderschap dat ermee samenhangt te zien als ongebreideld streven naar autonomie zonder meer.

De situatie vervolgens hield factoren in, waardoor de aangegeven ontwikkeling alleen maar werd versterkt. De instelling had in zijn bestaan van nog slechts een klein aantal jaren gefunctioneerd onder leiding van dezelfde directeur, die ook reeds betrokken was bij de plannen tot oprichting ervan. Een dergelijke pioniersfase, waarin veel zaken nog niet definitief vastliggen, verhoudingen nog niet zijn gefixeerd, bood ruimte voor gemeenschappelijk elan, voor groot engagement, voor de identificatie tussen persoon en zaak, ook bij anderen dan de directeur. De wisselwerking tussen persoon en situatie in de vorm van een zichzelf versterkend mechanisme die hiervan het gevolg was, bepaalde in belangrijke mate de bedreiging die die ontwikkeling inhield voor de andere partij in het conflict: het ging voor die andere partij niet alleen om een directeur die uit de pas liep, maar om een hele instelling. Waarbij kwam, dat het maatschappelijk succes en de aandacht die de activiteiten van de instelling trokken, aanzienlijk waren, al kan men natuurlijk altijd van mening verschillen over de vraag wat de juiste criteria voor succes zijn. En als laatste mechanisme: wanneer er eenmaal een antagonistische verhouding tussen twee groepen c.q. organisaties is ontstaan, zal iedere poging van de ene partij om de andere in het gareel te

dwingen kunnen leiden tot vergroting van de vijandige stemming in het andere kamp.

Mijn verslaggeving over de achtergronden van het conflict, die ik hiermee summier heb samengevat, bleek bij beide partijen in goede aarde te vallen: men achtte de analyse en interpretatie verhelderend. Waarschijnlijk hangt dit effect ook daarmee samen, dat ik de feitelijke conflictstof nauwelijks noemde en zeker vermeed daar een oordeel over uit te spreken. Men bedenke verder dat die feitelijke conflictstof in zijn formeel-juridische aspecten een omvangrijk dossier omvatte, en dat over de daarin behandelde kwesties de emoties hoog konden oplopen. M.a.w. met mijn rapport introduceerde ik een heel andere manier van kijken die als zodanig nog onbelast was met diepe controversen.

Met dit eerste effect was de bedreiging die de directeur voor het departement inhield nog niet weggenomen. Maar dit bleek wel het geval te zijn na mijn door de directeur onderschreven standpunt, dat bezien vanuit de psychologische achtergronden, een terugkeer naar normale werkverhoudingen uitgesloten leek te zijn. De weg was daarmee vrij voor het ongedaan maken van het ontslag en functieverandering van de directeur, welke weg - ook - in een gerechtelijk vonnis tot uitdrukking kwam. Tot zover dit voorbeeld, waarmee ik de relatieve betekenis van de macht versus autonomie visie op conflicten wilde illustreren.

Het is denkbaar, dat aan het einde van dit gedeelte de lezer de indruk overhoudt, dat iets anders niet is gerelativeerd: de betekenis van conformerend functioneren, wanneer het erom gaat de werking van sociale systemen te begrijpen. Natuurlijk is ook in dat opzicht relativering gewenst: sociale systemen zijn veel te complex om hun werking tot één soort patroon, welk dan ook, te herleiden. Daar ben ik niet op uit: de titel boven dit hoofdstuk mag niet worden verstaan, als zou ik de pretentie hebben het onderwerp in kort bestek in volle omvang te behandelen. Om meer dan de relevantie van de theoretische beginselen van dit boek aan te tonen is het mij uiteraard niet begonnen. Zo gezien ware het mogelijk geweest in het besproken geval (en ook in het boek van Jane Austen) te wijzen op het voorkomen van nog andere patronen. Dat ik dat niet heb gedaan heeft een bepaalde reden. Ik meen nl. dat conformerend functioneren wel het cement is, waarmee sociale systemen tot een geheel gemetseld zijn. Wanneer die gedachte juist is, dan is de conformerende structuur een structuur waaraan iedereen op de een of andere manier deel heeft. Daarom ben ik er in dit hoofdstuk wel op uit de betekenis van dit cement in het licht te stellen, door te proberen de gevarieerdheid van de structuur ervan te onthullen. En daarom hoop ik, dat het verhaal nog niet eentonig wordt, wanneer het volgende gedeelte opnieuw over conformerend functioneren blijkt te handelen.

2. Onafhankelijke rechters? Een case study

De institutie waaraan ik nu aandacht wil schenken, is de rechterlijke macht in Nederland. Gedurende een periode van een zestal jaren heb ik een groot aantal rechters en rechters in opleiding op een ongebruikelijke manier leren kennen: als deelnemers aan

cursussen in sociale vaardigheid. Die cursussen hadden de vorm van meerdaagse residentiële bijeenkomsten, per groep van 8 - 10 deelnemers minimaal drie, maar ook vaak zes en soms meer, waarin werd gewerkt volgens de methodes en principes, die ik in het vorige hoofdstuk heb behandeld. Dit hoofdstuk gaat opnieuw over groepswork, maar nu ben ik er op uit vanuit de daarbij opgedane ervaringen lijnen door te trekken en na te gaan, wat er valt te zeggen over het functioneren van de institutie, van het sociale systeem. Zodoende zal de problematiek van individu en sociaal systeem, van kracht en deugd en ook, naar ik al heb aangekondigd, die van conformerend functioneren in een nieuwe variatie aan de orde komen.

Om eerst even een andere lijn door te trekken: in die variatie zijn diverse motieven uit Pride and prejudice herkenbaar. Ook de rechterlijke macht is een upperclass milieu binnen de omringende maatschappij; dat allerlei activiteiten een ritueel, ceremonieel karakter dragen, staat buiten kijf. Een andere, misschien minder opvallende overeenkomst is de voorkeur voor bewust, verbaal, rationeel functioneren, die in dit geval samenhangt met de beoefening van het juridisch metier. Het interessante is, dat wat op het eerste gezicht misschien alleen maar oppervlakkige, uitwendige gelijkenis lijkt te zijn, zal blijken samen te gaan met diepere psychologische verwantschap tussen een Engels milieu anno 1800 en een Nederlandse institutie anno 1980. Maar daarmee loop ik vooruit op het betoog; ik wil de verschillen geenszins uitvlakken en verder is het natuurlijk geboden de analyse en interpretatie in de eerste plaats, zelfs uitsluitend, te baseren op kenmerken van het gedrag van rechters. Over prejudice gesproken!

Om tot een enigszins geordende beschrijving te komen van een - zoals altijd - complexe werkelijkheid, waarin alles met alles samenhangt, zal ik eerst een zestal kenmerken afzonderlijk bespreken. Een theoretisch uitgangspunt is daarbij opnieuw, dat kenmerken van een sociaal systeem en individueel gedrag niet twee strikt gescheiden zaken zijn. Ik zal ze schetsen als twee kanten van - of sterker nog twee manieren van kijken naar - hetzelfde. Bovendien zal ik de manier waarop mijn eigen betrokkenheid in een mij totaal onbekende wereld zich ontwikkelde en de problemen die ik daarbij ervoer, trachten aan te geven. Nog een enkele opmerking over wat ik buiten beschouwing laat. Dat is alles wat voor een juist begrip van menselijk-institutioneel functioneren, dat ik wil interpreteren, overbodig is. Uitgaande van de personen die ik heb leren kennen, zou ik zeker niet tot de algemene kwalificatie conformerend zijn gekomen; ik paste in groepen alle vier de structuurprincipes toe. Hoogstens heb ik de indruk, dat het dwangmatige persoonlijkheidstype onder rechters wat vaker valt aan te treffen dan elders, maar zonder exact vergelijkingsmateriaal heeft zo'n indruk niets te betekenen. Daarom gaat het ook niet. De interpretatie die ik zal laten volgen betreft het gemeenschappelijke. Ik heb al toegegeven, dat men dat gemeenschappelijke in iedere situatie conformerend kan noemen. Maar met conformerend bedoel ik meer dan een synoniem voor gemeenschappelijk; de toepassing van een theoretisch instrument nl. dat in staat

stelt het bijzondere van diverse soorten gemeenschappelijkheid duidelijk in het licht te stellen. Ik begin nu met de behandeling van afzonderlijke aspecten.

2.1. De rechtspleging en communicatieproblemen

Aan het ontstaan van mijn activiteiten lag een vaag gevoel van onbehagen ten grondslag over mogelijke tekorten in het communicatief functioneren van rechters. D.w.z. niet bij mijzelf, want ik verkeerde in totale onwetendheid omtrent het reilen en zeilen van deze institutie, maar bij het opleidingsinstituut voor de rechterlijke macht, waarvan het initiatief uitging. Deelnemers aan cursussen bleken dergelijke gevoelens ook te hebben, maar een verrassend verschijnsel was, dat de problemen waarmee zij echt zaten meestal geen betrekking hadden op het contact met justitiabelen, maar wel op dat met collega's of superieuren of relaties buiten het werk, op het functioneren in besturen of in huwelijk en gezin. Mijn verrassing werd natuurlijk kleiner, naarmate dit verschijnsel zich niet alleen in de eerste groep bleek voor te doen, maar zich handhaafde tot op heden, nu ik naar grove schatting een hondervijftig cursisten heb leren kennen. Het betekent niet dat iedereen tevreden was met het rechterlijk functioneren in de eigenlijke betekenis van het woord. Zelfs integendeel: daarmee bestond, ik zou willen zeggen gepaste onvrede. Maar slechts nu en dan, meer bij wijze van uitzondering dan als regel, werd die onvrede ervaren als een klemmend eigen probleem zoals iedereen die wel had in andere contexten.

Deze situatie staat in schril contrast tot die van een andere beroepsgroep die ik in een eerder stadium van mijn ontwikkeling intensief heb leren kennen, nl. leraren. Leraren wilden primair praten over relaties met klassen en met leerlingen, en dat is allerminst verrassend. Vanwaar dit verschil? Recht spreken is macht uitoefenen en opvoeden en onderwijzen is gezag uitoefenen. Het één kan worden afgedwongen, het andere berust op de instemming van de andere partij. Hoe ongaarne men misschien dat verschil absoluut wil stellen, er valt niet aan te ontkomen dat het bestaat. Wanneer men verder het geritualiseerde karakter van de rechtspleging in aanmerking neemt, de vaste rolpatronen waarin veel activiteiten zijn gekanaliseerd, het plechtige ceremonieel dat het optreden in een hoogwaardig ambt omringt, dan valt niet moeilijk in te zien, dat de rechter in functie heel wat meer institutionele veiligheid en zekerheid als het ware toestroomt, dan de leraar in functie. Het is niet verwonderlijk, dat de rechter (c.q. officier van justitie, ik gebruik de term rechter als algemene aanduiding) zijn ambtsuitoefening minder associeert met het spook van de angstaanjagende justitiabele, dan de leraar met het spook van angstaanjagende klassen. Angstaanjagend in de rechterlijke situatie is blijkens mijn 'getuigen' soms het publiek, de pers, eventueel de complexiteit van een situatie, collega's en een enkele maal een verdachte die bv. de naam heeft agressief te kunnen worden.

Aangaande mijn cursussen worstelde ik de eerste jaren met de vraag, wat daar nu eigenlijk moest worden besproken. Ik ging in

op persoonlijke kwesties die aan de orde werden gesteld, en streefde er tevens naar bv. procedures voor conflicthantering door middel van rollenspel te behandelen. Verder analyseerde ik materiaal, dat in de vorm van bandopnamen van rechtszittingen door cursisten werd meegebracht. Na verloop van tijd kwam ik tot twee conclusies. De ene is, dat zonder uitzondering het grootste leereffect bleek te ontstaan n.a.v. de behandeling van problemen die de persoon van de cursist het meeste raakten, zulks geheel onafhankelijk van de verdere aard van het probleem. De tweede is, dat de bespreking van dergelijke problemen wel degelijk bepaalde effecten op de rechtspleging had, ook al had het probleem zelf daar weinig of niets mee te maken (natuurlijk kwam het, zij het niet als regel dan toch als uitzondering, ook voor dat het rechtspreken zelf in enig opzicht een persoonlijk probleem werd genoemd). Nadat mij dit helder voor ogen stond (op verdere achtergronden zal ik nog ingaan) koos ik voor de cursussen geen ander uitgangspunt meer dan het persoonlijk functioneren van de deelnemers.

2.2. Vertrouwen versus wantrouwen

Mensen vertrouwen en wantrouwen elkaar in allerlei combinaties en nuanceringen. Het valt niet moeilijk in te zien, dat die dimensie ook in de rechtspraak een rol speelt. Wederzijds wantrouwen pleegt elkaar bestrijdende partijen te kenmerken, maar zonder vertrouwen in de rechtspraak kan die niet goed functioneren. Tamelijk vanzelfsprekend lijkt het ook te zijn dat, wanneer de situatie nog wordt aangevuld met advocaten en getuigen, er heel ingewikkelde combinaties van wantrouwen en vertrouwen kunnen gaan optreden in het communicatieproces. Eenvoudige richtlijnen, laat staan oplossingen voor het werken ermee zijn niet te geven. Anders dan geldt voor beroepen als pedagoog, psychotherapeut, arts of geestelijke, maar ook voor een juridisch beroep als advocaat, kan niet worden gesteld dat de rechter vertrouwensrelaties dient te cultiveren. Evenmin kan worden volgehouden, dat professioneel wantrouwen onder alle omstandigheden het uitgangspunt dient te zijn.

De dilemma's waartoe het ontbreken van een min of meer duidelijk uitgangspunt kan leiden, kwamen soms tijdens cursussen aan de orde. Hoe gesprekssituaties te hanteren die kunnen leiden tot vertrouwelijke mededelingen die later in het nadeel van betrokkenen werken? Hoe moet de officier van Justitie zijn dubbelrol van straf eisen en inzicht krijgen in de persoon van de verdachte vervullen, enz. Op het eerste gezicht liggen hier talrijke aanknopingspunten die regelrecht naar het terrein van de sociale vaardigheid voeren. Des te merkwaardiger is het, dat deze problematiek tijdens mijn cursussen toch geen centrale rol bleek te gaan spelen. Zoekend naar een verklaring daarvoor kom ik tot het volgende.

De dimensie vertrouwen-wantrouwen verwijst naar de persoonlijke sfeer, anders gezegd, krijgt gestalte in het subjectief-emotionele krachtenveld dat zich tussen mensen ontwikkelt. Niemand kan dunkt mij ontkennen, dat de betekenis ervan enorm groot is. Maar

de rechter dient zijn uitgangspunten nu juist niet in de persoonlijke sfeer te zoeken, zijn zekerheden niet te vinden in het subjectief-emotionele vlak! Op dat onpersoonlijk functioneren ga ik nog apart in, nu gaat het om het inzicht dat het probleem van de moeilijke hanteerbaarheid van de dimensie vertrouwen-wantrouwen ook kan worden "opgelost" door die dimensie uit te bannen en te opteren voor zakelijk functioneren, wat dit ook maar moge inhouden. In ieder geval hangt ermee samen nadruk op bewust, verbaal, rationeel de dingen onder controle houden. Niet in strijd ermee is juridisch elkaar vliegen afvangen, wat immers allerm minst wijst op persoonlijk wantrouwen. Rechters heb ik dan ook niet leren kennen als mensen die elkaar en anderen professioneel vertrouwen of professioneel wantrouwen, maar wel als mensen waarvan je niet gemakkelijk te weten komt, of ze dat wel doen: andere mensen vertrouwen en wantrouwen.

Nu is het mijn vaste overtuiging dat dit aspect van de menselijke omgang zich niet volledig laat uitbannen en ik vermeld in verband daarmee twee symptomen: het ene speelt zich af binnen, het andere buiten mijn groepsbijeenkomsten. Het onderzoek van persoonlijk functioneren gedijt in en leidt tot een vertrouwensklimaat. Dit werd door alle deelnemers beseft en het langzamer of sneller ontstaan van dit klimaat of ook de weerstand ertegen was onmiddellijk vertaalbaar in de gemaakte vorderingen wat betreft het onderzoek. Een dergelijk klimaat stond natuurlijk niet model voor de rechtspleging, en was niet naar buiten toe overdraagbaar, maar het bleek wel te voorzien in node gemiste behoeften van rechters en a.s. rechters. Opvallend was bv. de hardnekkigheid, waarmee groepen soms nog jaren na hun ontstaan tot nieuwe bijeenkomsten kwamen, waarbij deelnemers te kennen geven kwesties te willen bespreken die men nergens anders kon bespreken.

Het tweede symptoom betreft een bepaalde manier om de dimensie vertrouwen-wantrouwen uit te bannen en letterlijk langs een achterdeur weer toe te laten. De rechterlijke macht in een klein land als Nederland is een kleine institutie, waarbinnen men elkaar kent en ontmoet. Informele communicatie, meer oneerbiedig roddel genaamd, biedt allerlei mogelijkheden om elkaar zonder risico te vertrouwen en te wantrouwen. Dat informatie-uitwisseling over afwezige derden in ieder geval kwantitatief op hoog niveau staat, is mij vele malen bevestigd en nooit ontkend. Zelf heb ik daar zowel last van ondervonden als baat bij gehad. Het spreekt vanzelf dat de introductie van dit groepswerk niet onbesproken is gebleven, weerstanden heeft opgeroepen en tot sterke verhalen heeft geleid. Maar hetzelfde circuit stond er borg voor, dat toen na enkele jaren door een aantal deelnemers positief werd geoordeeld, ook dit snelle bekendheid kreeg.

2.3. Beoordelen en begrijpen van menselijk gedrag

Deugden en normen zijn uit sociale systemen moeilijk weg te denken, zo heb ik betoogd. Voor het sociale systeem dat de rechterlijke macht is, is dit veel te zwak uitgedrukt: aan het handhaven van gedragsnormen en het bestraffen van het niet-nakomen ervan ontleent het systeem zijn bestaansrecht. Het is misschien

goed erop te wijzen, dat ik dat bestaansrecht geheel en al onderschrijf: het motto boven dit hoofdstuk zou, al te absoluut geïnterpreteerd, het tegendeel kunnen betekenen, maar de werkelijkheid moet niet worden ingewisseld tegen een utopie, waarin wij de sociale krachten zo goed menen te kennen en te beheersen, dat rechtspraak overbodig wordt. Normen zijn bovendien niet hetzelfde als deugden, al ligt in de strekking van mijn betoog opgesloten dat bepaalde psychologische effecten ervan op zijn minst verwant zijn. Beide leiden tot het beoordelen van gedrag in het teken van: hoe behoort het eigenlijk? Maar ook blijkt het verschil: het is mogelijk feitelijk gedrag aan feitelijke normen te toetsen zonder in naam van de deugd te moraliseren. Over dat verschil en evenmin over de precieze afbakening van de grens tussen beoordelen (c.q. veroordelen) en begrijpen (daarin speelt immers gauw toch een waardeoordeel mee) zal ik niet verder filosoferen.

Terug naar mijn ervaringen. Rechters heb ik leren kennen als mensen die meer neigen tot een oordelende, opiniegevende en opinievragende dan tot een luisterend-begrijpende stijl van communiceren. Wat vind je ervan? en niet: wat bedoel je? is het vertrekpunt in zo'n stijl. Als psycholoog vind ik dat wel begrijpelijk(!). Tout savoir c'est tout pardonner: die geenszins onzinnige uitspraak leidt af van het normerende uitgangspunt, dat ten grondslag ligt aan rechterlijke zekerheden. Die zekerheden zijn gelegen in wetten, in abstracte gedragsregels. Van daaruit bezien wordt behalve de oordelende stijl van denken en praten opnieuw begrijpelijk het bewuste, rationele verbale niveau van die stijl. (Ik heb al gezegd, dat de kenmerken die ik onderscheid een samenhangend geheel vormen).

Dat beoordelende vatte men niet te dogmatisch op; het gaat niet over fanatieke overtuigingen, maar eerder het tegendeel daarvan: een voortdurend spel van oordeelsvorming met wisselende kansen, waarin het definitieve oordeel nogal eens een wijkend perspectief wordt. Ook in het gezichtspunt: ik kan het nog niet beoordelen, kan preoccupatie met oordeelsvorming tot uitdrukking komen. Nergens heb ik vergaderingen meegemaakt waarin het zo vanzelf werd geacht als in dit milieu, dat besprekingen niet tot besluiten leiden, en dat eenmaal genomen besluiten aan een nieuwe beoordeling kunnen worden onderworpen (een goed jurist komt nooit tot een definitief oordeel, zo werd mij deze houding eens toegelicht).

Het overwegen van het beoordelen boven het begrijpen kan ook worden geïnterpreteerd als gerichtheid op het beheersen van de werkelijkheid, waarin tegelijk de werkelijkheid wordt verhuld en gereduceerd tot de manifestatie van beoordelingscriteria. Door mijn werk werd ik in tweeërlei opzicht met dit facet geconfronteerd: het ene frustrerend, het andere boeiend. Nadat ik als adviseur bij opleidingskwesties betrokken raakte, bleek het mij na jarenlange pogingen nooit te lukken, mijn gesprekspartners enigszins diepgaand inzicht te verschaffen in de visie van een psychologisch adviseur. Soms kreeg ik het gevoel als getuige-deskundige in een rechtbank te worden gehoord. Steeds zorgde de vraag 'wat moet er beslist worden?' ervoor dat bij de vraag 'wat is er aan de hand?' niet te lang werd stilgestaan.

Tijdens cursussen echter had ik het in mijn macht dit stilstaan af te dwingen: door een discussie op de videorecorder op te nemen en bij de analyse achteraf alleen maar de vraag "wat gebeurt er precies?" te tolereren. Op het verrichten van een dergelijke krachttoer berustte natuurlijk niet de rest van de cursus, maar als openingszet bleek hij voortreffelijk te kunnen werken. Het bleek daarna mogelijk begrijpend en diepgaand luisteren verder te ontwikkelen. Als een bijzonder voordeel bij het werken met rechters heb ik het steeds beschouwd, dat in mijn benadering dat begrijpend luisteren juist in zijn diepgaande aspecten gerelateerd is aan abstracte uitgangspunten. De nadruk op het algemene, op bewustheid, hoe verschillend die ook door een jurist en een psycholoog wordt uitgewerkt, functioneert daardoor toch als zoiets als een gemeenschappelijke achtergrond.

2.4. Onpersoonlijk functioneren en objectiviteit

Vrouwe Justitia is niet voor niets geblinddoekt: men spreke recht zonder aanzien des persoons. Maar wat dit precies in de praktijk betekent, is minder eenvoudig vast te stellen. Zo vormen de persoon en de persoonlijke omstandigheden van de dader - mede - een criterium voor de strafmaat. Is de consequentie van zonder aanzien des persoons rechtspreken, dat de rechter zelf onpersoonlijk moet functioneren? Geëist wordt door de Nederlandse wet, dat hij zich onthoudt van het laten blijken van enige overtuiging van schuld of onschuld voor het moment van de uitspraak. Hoe die houding vol te houden t.o.v. een verdachte die huilend binnenkomt en zich onmiddellijk overgeeft aan betuigingen van spijt en berouw? Moet hij dan zeggen: droog uw tranen, het bewijs dat U het gedaan hebt, is nog niet geleverd? De scheiding tussen persoon en functionaris kan niet door middel van de wet worden geregeld. Dat zagen mijn cursisten wel in, maar ik heb de indruk dat niettemin de wenselijkheid van die scheiding als normatief beginsel door velen van hen werd onderschreven. Die werd dan vaak in rechtstreeks verband gezien met andere factoren, zoals objectiviteit en distantie.

De kwestie voert, misschien op het eerste gezicht verrassend, mede naar mijn eigen optreden als cursusleider. Voor dat optreden huldig ik ook de criteria objectiviteit en distantie, maar die houden voor mij precies het tegenovergestelde in van de scheiding tussen persoon en functionaris, nl. het streven naar zo volledig mogelijke integratie tussen die twee. Verwondering over wat hier nu aan de hand was, soms vertaald in verkeerde beoordeling van wat ik bedoelde (!), kon dan ook niet uitblijven. Het optreden van achter de videocamera met analyse achteraf dat ik hiervoor noemde, werd begrepen als objectief, gedistantieerd en onpersoonlijk. Maar het probleem school in de meer participerende stijl, die ik daarna koos. Die werd veelal gewaardeerd (we zijn hier allemaal als persoon aanwezig), maar enige bezorgdheid over het verloren gaan van objectiviteit trad soms ook aan den dag. Naar het mij voorkwam, werd het niet herkenbaar zijn van de scheiding tussen persoon en functionaris soms per definitie als 'subjectief' geïnterpreteerd. Meestal verdween het probleem, naarmate

het werk vorderde: mijn leiderschap werd op evaluatieformulieren regelmatig als 'voldoende objectief en gedistantieerd' gekwalificeerd, ondanks het participerende karakter ervan.

De diepere achtergrond van het verschil dat ik heb gesignaleerd zie ik vooral in rolgerichtheid die de structuur van de rechterlijke macht kenmerkt, tegenover de persoonsgerichte structuur van mijn werk. De term rolgerichtheid ontleen ik aan de typologie van Harrison. Verder in dit hoofdstuk zal ik die meer uitvoerig bespreken; nu volsta ik ermee enkele relevante kenmerken van rolgerichtheid te noemen. De psychologische zekerheid van mensen is groot, want wordt gegarandeerd door voorschrift, gewoonte en vaste procedures. Groot is ook de interne integratie en coördinatie van activiteiten, zonodig ten koste van individuele behoeften, door een nauwkeurig voorgeschreven en rationeel werksysteem. De nadruk valt op zakelijk, onpersoonlijk correct gedrag, voldoen aan verplichtingen en verantwoordelijkheden, loyaliteit t.o.v. de organisatie. De hiërarchie is vooral een statushiërarchie (en niet bv. een machtshiërarchie).

Natuurlijk staat groepswork dat is gericht op het bereiken van dieper inzicht in zichzelf en anderen als persoon hier vrijwel lijnrecht tegenover. Dat verklaart zowel waarom dit werk bij velen die eraan deelnamen in een diepe behoefte bleek te voorzien, als waarom het binnen de institutie als geheel op onbegrip en weerstand stuitte.

Intussen bracht de ontwikkeling meer recentelijk, dus na een aantal jaren, toch wel mee, dat in ruimere kring (hoe ruim waag ik niet te schatten) het belang van zelfinzicht, van het begrijpen van emotionele achtergronden in rechterlijk functioneren werd onderschreven. Maar dat betekent natuurlijk niet, dat de kenmerken van het sociale systeem die dit belang onderdrukken, zijn verdwenen: één resultaat trad dan ook bij veel van mijn cursisten op: toegenomen spanning tussen individu en sociaal systeem, of misschien beter: toegenomen bewustheid van een spanning die voordien ook wel bestond.

2.5. Collegiale verhoudingen en het vermijden van conflicten

De vier aspecten, die ik tot nu toe heb besproken betroffen alle kwesties waarvan bleek, dat ze tijdens cursussen verder ontwikkeld konden worden. Kort samengevat: problemen die men aan de orde stelde konden in een klimaat van vertrouwen dieper worden begrepen vanuit hun persoonlijke context. Wat ik nu zal behandelen, is een aspect dat veel grotere resistentie vertoonde; ik ben dan ook geneigd te veronderstellen, dat daarmee het meest de diepste angst en dus de kern van de zaak werd geraakt.

De noodzaak conflicten te vermijden, de onmogelijkheid om wanneer er toch persoonlijke tegenstellingen zouden bestaan die als ruzie aan de oppervlakte te laten komen, werd mij keer op keer genoemd. Niet meer dan één keer tijdens al mijn groepsbijeenkomsten heb ik een uitzondering op die ongeschreven regel waargenomen, toen een heftige woordenwisseling tussen twee deelnemers optrad, die tenminste van één kant op duidelijk agressieve toon werd gevoerd. Dat hier sprake is van de uitzondering die de regel

bevestigt, mag gevoeglijk worden aangenomen. Toch kan men zich afvragen, waaruit de evidentie van de regel dan wel is gebleken. De groepen waren immers geen natuurlijke groepen in de strikte betekenis van het woord, waar het als regel bestaan van spanningen en conflicten a priori mag worden aangenomen en verder was het groepswerk zeker niet gericht op het laten ontstaan daarvan, hoogstens op het - mede - toepassen van een confronterende benadering, maar dat is natuurlijk toch iets anders. M.a.w. wat viel er eigenlijk te vermijden?

Daarover valt allereerst op te merken, dat deelnemers elkaar gedeeltelijk wel van te voren kenden, en soms ook in werkverhoudingen iets met elkaar te maken hadden. Maar er is een veel principiëler argument. Met de kwalificatie conflictvermijndend gedrag bedoel ik niet zozeer te suggereren dat er eerst conflicten bestaan, die vervolgens worden vermeden. Conflictvermijding als vorm van angstreductie houdt ook in gedrag dat erop gericht is te voorkomen dat er conflicten zullen ontstaan, omdat dat ontstaan angstverwekkend is. Zo geïnterpreteerd viel de evidentie voor het bestaan van de regel wel rechtstreeks te signaleren. Bv. in de - in verhouding tot andersoortige groepen - grote moeite die het velen kostte om elkaar rechtstreekse informatie over gevoelens te geven, in de moeite ook een meer confronterende benadering die ik zojuist noemde in praktijk te brengen. Grotere resistentie van dit aspect betekende niet, dat er geen enkele verandering in optrad. Maar meer dan dat t.a.v. de eerder behandelde kwesties het geval was, bleef een krachtig stimulerende rol van mijn kant steeds noodzakelijk. M.a.w. de pogingen om elkaar beter te begrijpen en de inspanning om beter te luisteren en ook diepergaande zelfexpressie traden in een verdere fase van het werk veelal spontaan op, maar zo gauw er emotioneel geladen tegenstellingen in het geding waren, stond men al gauw klaar om die met de mantel der liefde te bedekken.

Met één uitzondering, die de zaak des te interessanter maakt: tegenstellingen waarin ik zelf partij was. Kritiek op mijn functioneren werd ongetwijfeld gemakkelijker geuit dan onderlinge kritiek. Wat ik in dit werk als onwenselijk en vermijdbaar beschouw is de ontwikkeling van een echt conflict tussen groep en leider; daar heb ik dan ook geen last van gehad. Maar het vermijden van iedere tegenstelling tussen individuele groepsleden en leider kan alleen door als leider zelf het conflictvermijndend gedrag te vertonen, dat ik nu juist als symptoom beschrijf. Symptomatisch nu waren twee reacties, wanneer ik zo'n tegenstelling niet uit de weg ging. De ene was de neiging van anderen 'er buiten te blijven, geen partij te willen kiezen', de andere de opvatting dat ikzelf, als objectief leider in functie, iedere subjectieve betrokkenheid te allen tijde diende te voorkomen. Anders gezegd: hoezeer je eventueel gelijk hebt, het dient niet te gebeuren en daarom heb je ongelijk.

Het spreekt vanzelf, dat dergelijke situaties moeilijk bespreekbaar waren. Een procedure die niettemin nogal eens bevredigend werkte, was die waarin ik mijzelf in gesprek met anderen op de video liet opnemen, waarna ik dit gesprek objectiverend

analyseerde. Op de conformerende pressie die ik als gevolg van dit werk zelf tot op heden heb ervaren, kom ik nog in ruimere zin terug: het niet willen en niet kunnen toegeven aan dergelijke institutionele dwang, die a.h.w. overal ongrijpbaar aanwezig was, veroorzaakte meer dan iets anders de psychische belasting die het werk meebracht.

De angst bij cursusdeelnemers in onderlinge kritiek en tegenstellingen betrokken te raken, manifesteerde zich nog op een heel andere manier. Een onderwerp, dat - ook los van mijn activiteiten - nogal eens ter sprake kwam, was de wenselijkheid van intercollegiale toetsing door middel van het bijwonen en bespreken van elkaars zittingen. In feite kwam het daar alleen van bij wijze van uitzondering tussen zeer goede vrienden. Tijdens mijn cursussen kwam men er soms onverbloemd voor uit door angst voor kritiek te worden weerhouden, allerlei goede voornemens in praktijk te brengen. De situatie staat in aanzienlijk contrast tot mijn ervaring in de onderwijscontext, waar het bijwonen van elkaars lessen door leraren niet meer dan een fractie van de hier bestaande weerstand opriep.

2.6. Toepassing in de praktijk en indoctrinatie

Na alles wat ik tot nu toe heb beschreven zal het misschien op het eerste gezicht verrassend zijn, dat cursusdeelnemers in het algemeen (zeer) positief oordeelden over de toepassing in de praktijk van wat zij hadden geleerd. Toch is het in wezen niet verwonderlijk, dat mensen in zoverre zij zelf veranderen, in iedere situatie veranderen. De lezer zal zich herinneren, dat het nu juist de transsituatiele geldigheid is van het inzicht dat ik tracht te bevorderen, die ik hoog in het vaandel schrijf. En verder is het natuurlijk zo, dat de manifestatie van de persoon zich nooit geheel en al laat uitbannen, ook niet in een rolorganisatie, waar veel nadruk valt op onpersoonlijk functioneren.

Maar wel dient een onderscheid gemaakt te worden tussen praktijktoepassing die binnen het gegeven institutionele kader mogelijk is en toepassing die dit kader zelf overschrijdt of eigenlijk aantast. Ik heb de indruk uit verslagen van deelnemers, dat het meestal om de eerste soort en slechts een enkele maal om de tweede soort ging. Tot die eerste soort reken ik bv.: beter luisteren, beter kunnen omgaan met emoties van anderen, zich vrijer, meer ontspannen, minder krampachtig voelen, minder moraliserend optreden als rechter c.q. officier. Tot de tweede soort reken ik de introductie van een principieel andere vorm van conflicthantering in echtscheidingszaken, die door buitenstaanders onmiddellijk als 'afwijkend' wordt herkend. De toepassing van de tweede soort is uiteraard moeilijker, omdat hij een herziening op bepaalde punten van het sociale systeem impliceert, die tegenkrachten van dat systeem oproept. Zeker in een sociaal systeem waar de sociale controle zo groot is als in de rechterlijke macht.

Ieder sociaal systeem pleegt een ideologische basis te hebben. Die term bedoel ik ruim: een geheel van waarden, normen, deugden, overtuigingen. De vraag die dan kan worden gesteld, luidt: wat is de ideologie van de rechterlijke macht? En dan kom ik tot een

merkwaardig antwoord: in dit geval vertoont het vrij willen blijven van iedere ideologie zelf ideologische trekken! Met dat vrij willen blijven bedoel ik de erkenning van de suprematie van uitsluitend juridische normen en gedragsregels. Die juridische normen verwijzen natuurlijk naar normen en waarden in de samenleving, maar tegelijk dient de al te rechtstreekse besmetting met die laatste, d.w.z. zonder tussenkomst van de wetgever, als gevaarlijk te worden beschouwd. De rechter dient noch op de stoel van de wetgever te gaan zitten, noch beslissingen te nemen die van politieke aard zijn. Daarmee komt de trias politica van Montesquieu en de staatsrechtelijke onafhankelijkheid van de rechter in het vizier. Die onafhankelijkheid is een grondslag van het sociale systeem, waar de individuele rechter deel van is. Het zuiver houden van die grondslag noopt ertoe te waken tegen vormen van indoctrinatie, waardoor op subtiële en verkapte manier vreemde normen en waarden van bv. politieke aard binnensluipen.

Men begrijpt na deze uitweiding hoe het werk van een psycholoog waardoor rechters ertoe bewogen worden 'iets' te gaan toepassen in de rechtspraak, ook kan worden geïnterpreteerd: als een vorm van indoctrinatie! De oplossing van het probleem is in principe niet zo moeilijk: men behoeft slechts persoonlijke onafhankelijkheid duidelijk te onderscheiden van staatsrechtelijke onafhankelijkheid. Wanneer het bestaan van het tweede nog niet dat van het eerste tot vanzelfsprekend gevolg heeft, kan zonder gevaar voor verlies van staatsrechtelijke onafhankelijkheid nog een ander soort onafhankelijkheid worden gecultiveerd.

Maar het duidelijk onderscheid dat ik noemde, bleek binnen de rechterlijke macht helemaal niet vanzelfsprekend te zijn: onafhankelijkheid heb ik daar leren kennen als een ruim begrip, waar men in de praktijk van alles onder kan verstaan (al was men, beter dan ik uiteraard, op de hoogte met het staatsrechtelijke aspect). Daarmee is ook de weg vrij voor allerlei rationalisaties, die voor men het weet, ideologische trekken vertonen. Als zodanig beschouw ik vooral het kenmerk van de overbodigheid van nader onderzoek, dat in ieder vooroordeel op de een of andere manier meespreekt.

Ik noemde al het odium van indoctrinatie waarmee ik vooral in de beginfase van mijn eigen werk werd geconfronteerd, vooral door hen die dit werk niet uit eigen ervaring kenden. Voorts valt dunkt mij het bestaan moeilijk te ontkennen binnen het sociale systeem van een tamelijk wijd verbreide neiging zich verheven te achten boven iedere kritiek van buitenaf op het systeem. Die neiging blijft natuurlijk gemakkelijk in stand in een sociaal systeem dat naar buiten toe afstand cultiveert, dat wel in zijn wisselwerking met omgeving maar nauwelijks in zijn interne dynamiek voor buitenstaanders toegankelijk is, en dat bovendien in de maatschappij een volstrekt unieke positie inneemt. De verzuchting: 'ze begrijpen er toch niets van' is in zo'n situatie altijd waar.

Om overigens deze beschrijving van kenmerken niet al te negatief en niet ongenueanceerd te beëindigen: er is mij nogal eens meegedeeld dat ik na een aantal jaren het wel en wee van rechters en de interne dynamiek van het sociale systeem op een unieke ma-

nier bleek te hebben leren kennen. Ik kan mij dan ook niet aan de indruk onttrekken, dat velen best door buitenstaanders begrepen willen worden!

Ik ga ervan uit, dat in bovenstaande uiteenzetting de samenhang tussen de afzonderlijke kenmerken voor zichzelf spreekt, en dat het dientengevolge niet nodig is bij de kern van mijn interpretatie nog eens uitvoerig stil te staan. Conformerend functioneren wordt zichtbaar in de herkenning van twee gesloten grenzen: tussen buitenwereld en binnenwereld, tussen zelf- en anderervaring om precies te zijn. De essentie is in dit geval een vorm van angstreductie waarin de zelfervaring probeert zichzelf op te heffen. Het handhaven van de verbondenheid heeft de hoogste prioriteit ten koste van diepere zelfervaring, die daardoor niet veel meer kan worden dan een hermetisch gesloten vacuüm. De verbondenheid functioneert binnen een nauwkeurig gereguleerd systeem van collegiale verhoudingen, waarin wat niet passend wordt geacht op moeilijk grijpbare, maar wel doeltreffende manier kan worden geëlimineerd. En daarmee is dan de tweede gesloten grens, tussen binnen en buiten, gegeven.

Met deze interpretatie bedoel ik de rechterlijke macht niet te schetsen als een monolitisch systeem waarin behalve de gesignaleerde structuur niets valt te onderscheiden. Natuurlijk gaat het ook hier om een systeem dat subsystemen kent van formele en informele aard, waartussen allerlei wisselwerking en beïnvloedingsmechanismen een rol spelen. Dientengevolge vertoont het geheel complexiteit en variatie. Zeker heb ik de homogeniteit benadrukt in een professionele organisatie waarin uitsluitend het beroep van jurist toonaangevend is en waarin specialisatie een geringe rol speelt; waar dus qua vakbeoefening wel een basis voor grote homogeniteit aanwezig is.

Wat is het belang van de psychologische analyse en interpretatie van de bovenbouw die op deze basis ontstaat? Naar mijn gevoel is het de persoonlijke onafhankelijkheid die als probleem te voorschijn komt. Autonomie is een vies woord in rechterlijke kringen, zo heb ik mij laten vertellen: het betekent dat men anderen naar zijn hand wil zetten. Natuurlijk wil niemand zich laten dwingen door anderen, maar de door niemand gekozen, echter door allen aanvaarde oplossing van het probleem komt erop neer, dat iedereen zichzelf dwingt. Al is men zich van die dwang nauwelijks of niet bewust (velen zijn het overigens wel): een werkelijke oplossing van het probleem is het niet. Echte persoonlijke onafhankelijkheid heeft zijn oorsprong op een dieper niveau, dat van de krachten van autonome en homonome tendentie. Wil men die bereiken, dat is het nodig hun signalen op te vangen in plaats van zich ervoor af te sluiten.

Mijn eigen werk valt samen te vatten als de poging dat proces op gang te brengen en in zijn verdere ontwikkeling te stimuleren, en ik denk dat de bevrijdende werking die veel deelnemers bleken te ervaren daarmee samenhangt. Daarmee ging gepaard een soms tamelijk verbeten gevecht om mijn eigen autonomie te handhaven tegenover conformerende dwang waarvan de andere partij zich vaak totaal niet bewust bleek te zijn, en waaraan juist daardoor zo

moeilijk viel te ontsnappen. De vrijheid om een persoon te zijn is het niet hetzelfde als de vrijheid om een onderdeel te zijn van een geheel dat als een lawine over de persoon wordt uitgestort, zo ongeveer luidt de boodschap die ik heb trachten uit te dragen. Merkwaardigerwijs begon ik mijn werk in de naïef gebleken veronderstelling, dat juist bij de rechterlijke macht gevoel voor autonomie hoog ontwikkeld zou zijn. Inmiddels heb ik geleerd het woord te vermijden, tenzij ik gelegenheid heb, zoals tijdens cursussen, uit te leggen wat ik ermee bedoel.

Recht is macht, dat uitgangspunt heb ik al onderschreven. In hoeverre kan recht ook vrijheid zijn? Op die vraag weet ik het antwoord niet. Maar het lijkt mij de moeite waard ernaar te zoeken.

3. Over persoonlijke en ideologisch-culturele premissen in de menswetenschap

De mogelijkheden van het thema conformerend functioneren zijn allesbehalve uitgeput met de variaties die ik tot nu toe heb getoond. Bij die mogelijkheden zijn er die heel wat kwaadaardiger zijn, dan wat ik hiervoor heb beschreven. Veel extreme vormen vallen te vermoeden in wat is genoemd 'totale instituties', die het individu met huid en haar opslokken, in fanatieke geloofsgemeenschappen, in nationalistische ideologieën, in terroristische organisaties. Wat gemeenschapszin kan aanrichten wanneer die voldoende stevig is gebaseerd op het vacuum van het individuele bestaan, weet ieder. Het is niet mijn bedoeling op dergelijke verschijnselen nader in te gaan. Dat zou weinig passend zijn in een boek dat de titel draagt Relatievormen en zelfkennis: ik heb er geen behoefte aan voorbeelden en gevallen aan de orde te stellen, waarin het in de titel vermelde streven geen enkele rol speelt.

Zelfinzicht houdt ook inzicht in de werking van de institutionele en culturele achtergronden, waarvan men zelf deel uitmaakt. De worsteling met dat probleem is bijzonder moeilijk en het succes in het bereiken van het bedoelde inzicht is vrijwel nooit meer dan een gedeeltelijke overwinning. Bescheidenheid blijft dus altijd geboden, maar het gaat er mij in dit hoofdstuk om te laten zien, dat de poging kan worden ondernomen, waarbij ik mijn eigen theoretische uitgangspunten hanteer om tot een zekere beoordeling van het resultaat te komen.

De poging is natuurlijk ondernomen door beoefenaren van de menswetenschap en door filosofen, in aantal te groot om er een opsomming van te geven. Mijn beschouwing beperk ik tot een viertal van hen, die in ieder geval niet het minst bekend zijn geworden, nl. Freud, Rogers, Kierkegaard en Sartre. Allen waren zij hevig geïnteresseerd in menselijke emoties, in menselijke drijfveren, in menselijk handelen. Geen van allen hielden zij zich op een vrijblijvende manier met dit studieobject bezig; bij ieder van hen is de persoonlijke betrokkenheid onmiskenbaar, omdat niet genegeerd wordt, dat het studieobject ook, zelfs juist, de eigen existentie omvat. De titel van mijn boek is dan ook van toepassing op het werk van alle vier, en dat werk voldoet dus aan het selectie criterium dat ik zojuist noemde.

Wat ik mij voorstel te doen is het signaleren van de persoonlijk-culturele bepaaldheid in het werk van alle vier met behulp van mijn eigen begrippenapparaat. De lezer die vermoedt dat de keuze van de vier genoemde figuren niet geheel toevallig is, want mede bepaald door de mogelijkheid om vier structuurprincipes toe te passen, heeft gelijk. Ik kan mij voorstellen, dat deze onderneming toch bij eerste indruk wat suspect aandoet, als een tamelijk goedkope manier om de eigen theorie als een supertheorie te pousseren door er het werk van enkele beroemdheden mee te kwalificeren. Ik denk, dat die indruk niet bevestigd zal worden, en dat zo er toch nog twijfel mocht blijven bestaan, die zal verdwijnen na lezing van het laatste gedeelte van dit hoofdstuk van dit boek. Om waardebepaling van het werk van anderen is het mij niet begonnen. Dat zou ook niet kunnen in het korte bestek waarin ik het hier aan de orde stel.

Over Freud, om mij tot één van de vier te beperken, bestaat een aanzienlijke secundaire literatuur, terwijl het werk van de meester zelf ook niet bepaald in een oogwenk valt te overzien. Maar wanneer men Freud met Rogers vergelijkt, en dat is wat ik bedoel te doen, dan is er een opvallend verschil, dat men zou kunnen aanduiden als het streven naar objectiverende beheersing van (Freud) versus objectiverend contact met (Rogers) diepere ervaring. Een dergelijk verschil voert regelrecht naar mijn kader: naar herstel van autonomie tegenover herstel van relatie. Om dergelijke accentverschillen nader te interpreteren en te funderen in het werk, de persoon en de sociale context van betrokkenen is het niet nodig naar volledigheid in de behandeling daarvan te streven.

Ook hier geldt wat ik voor andersoortige toepassing van de theorie stelde: als de interpretatie werkelijk de kern raakt, dan blijkt dat uit een overvloed van gegevens die in dezelfde richting wijzen. Het is die redundantie (men denke aan het beeld van het eikeblad en de eikeboom) die wanneer hij valt te signaleren volledigheid overbodig maakt. Om meteen ook vooruit te lopen op de beide andere figuren: Kierkegaard zoekt objectivering in het bereiken van distantie en Sartre in het opheffen van distantie in menselijke verhoudingen. Opnieuw: om meer dan het aantonen en situeren van dergelijke verschillen in fundamenteel uitgangspunt is het mij niet begonnen. Hierna dan de verdere uitwerking.

De betekenis van Sigmund Freud valt moeilijk te overschatten, maar tegelijk is het moeilijk die betekenis nauwkeurig, dus niet in de eerste plaats uitgaande van het baanbrekende karakter ervan, aan te geven. Vast staat zijn volstreckte toewijding aan zijn eigen leer: de psychoanalyse. Wat is in die leer universeel menselijk en wat is gebonden aan tijd, plaats en persoon? Die vraag heeft meer pennen in beweging gebracht dan de mijne, en een volledig laat staan definitief oordeel in kort bestek is het laatste dat ik pretendeer te kunnen geven.⁴

Maar één punt komt uit allerlei commentaar toch wel naar voren: het patriarchale karakter van zowel de persoon Freud als de cultuurperiode waarin hij leefde en werkte. Zijn manlijke visie op de vrouw is in onze tijd voor sommigen aanstootgevend: in die tijd past niet meer de aanname van jaloezie vanwege het gemis van

een penis als uitgangspunt voor de vrouwelijke ontwikkeling. De vaderrol en leiderschap zijn thema's die er bij Freud nogal eens uitspringen: ik bedoel zowel persoon als werk, want die twee zijn nauwelijks te scheiden. Freud was zijn werk; zijn autobiografie is de geschiedenis van de psychoanalyse. Identificatie met de leider, maar ook rivaliteit, staat in zijn theorie over groepen centraal. Ambitie, eerbij (ik wou weer eens een keer professor worden) signaleert Freud zelf in zijn dromen. Onbetwist leiderschap, waarin rivalen het veld moeten ruimen, zien wij in Freud's verhouding tot collega's in de zich ontwikkelende psychoanalytische beweging (het verbond van de ring, Freud die zich als schepper van de leer verheven achtte boven psychoanalyse door anderen van hemzelf). Dat aan zijn gefascineerd zijn door de Moses-figuur, die ook een culturele missie te vervullen had, identificatie ten grondslag lag, lijkt buiten kijf te zijn. De keerzijde en dus diepere ambivalentie blijkt uit de beschrijving van zijn herhaalde bezoeken aan het beroemde Mosesstandbeeld van Michelangelo in Rome, waar Freud de kerk uit sloop onder de bestraffende blik van de vader-figuur en in het besef van eigen tekort schieten.

Natuurlijk kan hierbij niet buiten beschouwing blijven, wat waarschijnlijk het meest centrale leerstuk van de Freudiaanse leer is: het Oedipuscomplex. Ik denk dat er weinig twijfel hoeft te bestaan aan Freuds eigen Oedipuscomplex; aan de binding met zijn moeder (er is geen groter geluk denkbaar voor een man dan een liefhebbende moeder) en aan de ambivalente houding tot zijn vader. Maar daarmee is nog niet aangetoond, dat Freud slechts zijn eigen ontwikkeling generaliseerde tot algemeen menselijk patroon. Ik denk niet dat zijn invloed zo groot zou zijn geworden, als niet in de genuanceerde en gedetailleerde manier waarop hij bv. mechanismen als binding, identificatie, rivaliteit en jaloezie en complexe samenhangen daartussen beschreef, wel degelijk het algemeen geldige tot uitdrukking komt. De moeilijkheid, in zijn geval bijzonder groot, blijft het scherpe onderscheid tussen het persoonlijke en het algemene.

In de visie van Stolorow en Atwood op de subjectiviteit van Freud (waarbij zij zijn monumentale betekenis onderschrijven) staat centraal de poging van Freud het ideaalbeeld van de liefhebbende moederfiguur te handhaven.⁵ Wanneer ik nu met dat uitgangspunt in het hoofd kijk naar Freuds Unbehagen in der Kultur, dan vinden we daar 'die beiden Himmlischen Mächte', de erotische, de verbindende drift en de agressieve drift, die om de hegemonie strijden. Freud besluit met de verwachting, dat de eeuwige eros een poging zal doen om zich in de strijd met zijn onsterfelijke tegenstander te meten. Het is precies die onsterfelijke tegenstander, de doodsdrijf, de oorspronkelijke agressiedrijf, die velen, waartoe ik mijzelf ook reken, als een zwakke, nauwelijks te verdedigen conceptie beschouwen. En daarmee kom ik tot de kern van mijn interpretatie.

Die betreft de tegenstelling tussen agressie en ideaalbeeld bij Freud. Agressie van ambitieuze, rivaliserende aard kan een symptoom van een onderwerpende structuur zijn, waarin zichzelf waar maken t.o.v. anderen prioriteit heeft boven diep beleefde overgave aan anderen en diensengevolge blokkerend werkt op de

verbinding met anderen. Mijn hypothese is nu, dat Freud dergelijke agressie trachtte te sublimeren, maar in die poging tegelijk 'er onder hield' met behulp van een ideaalbeeld van verbinding. De verbinding in de bovenbouw maskeert dan echter het gebrek aan verbinding in de diepte, en tegelijk is het duidelijk, dat op die manier agressie nooit definitief valt te overwinnen en dus wel voor constitutioneel moet worden gehouden.

Het is niet moeilijk om diverse Freud-interpretaties te vinden met behulp waarvan de contouren van het onderwerpende angstreductiesysteem veel scherper kunnen uitkomen. Het volle licht schijnt dan op Freuds neurotische karakterstructuur met symptomen als mateloze eerbij, wraakzucht, jaloezie, exhibitionisme (bv. Roazen en Verbeek die een herinterpretatie gaf van alle dromen van Freud).⁶ Maar daardoor ontstaat een ongenueerd beeld, dat zelf een subjectieve vertekening zou kunnen zijn van de subjectiviteit van Freud. Zonder dat ik zo ver wil gaan, zou het toch kunnen, dat de worsteling met agressiviteit in hemzelf en het streven naar sublimering daarvan bij Freud sporen naliet, die in zijn werk als ideologische premisse optreden.

Die premisse komt dan neer op de aanname van een primair conflictueuze werkelijkheid waaruit de noodzaak tot objectiverende beheersing volgt. Natuurlijk wil ik niet beweren, dat de menselijke werkelijkheid nooit de indruk maakt, dat die premisse juist is. Het tegendeel is waar! Maar is die premisse de diepste waarheid? Het gaat om het woord primair. Waarom moet men in het dierenrijk teruggaan tot de mieren om het verschijnsel van intra-specifieke agressie ofwel stammenoorlog op 'menselijke schaal' aan te treffen? Mieren zijn een soort waar zoals bekend de onderlinge samenwerking hoog ontwikkeld is. Dichter bij huis brengen ons gegevens over de evolutie van homo sapiens. Leaky, de bekende antropoloog die zich daarmee bezig hield, concludeert tot een samenhang tussen gerichtheid op samenwerking en agressie.⁷

En daarmee komt de mogelijkheid van een ander fundamenteel uitgangspunt in het blikveld. Niet de cultuurontwikkeling die de agressie onderdrukt, echter zonder die te beheersen, maar de cultuurontwikkeling die de agressie produceert. Anders gezegd: zijn mensen van nature agressief, of zijn het wezens die zulke hoge eisen aan hun onderlinge verbinding stellen, dat agressie niet uit kan blijven? Agressie die dan individueel kan optreden, maar die ook de zoveel gevaarlijker groepsgebonden vormen jegens andersdenkenden bv. kan aannemen. Ik zal de verleiding weerstaan door te borduren op het thema agressie en cultuurontwikkeling. Freud kan vanuit zijn premisse nooit concluderen tot de mogelijkheid agressie definitief te overwinnen en dat doet hij ook niet. Maar zijn meesterschap in het schetsen van de complicaties, waarbij ook secundaire agressie vanuit de overmatig geaccentueerde verbinding een rol speelt, is wel zo groot, dat men er zich voor hoeden moet al te gemakkelijk tot een tegenovergestelde conclusie te komen!

Bij Carl Rogers hebben we te maken met een meer recente cultuurperiode, die van de counter-culture van de zestiger jaren. Een belangrijk element daarin vormde de encounter-movement en

Rogers met de door hem ontwikkelde non-directieve therapie bleek daarin goed te passen en bij te dragen aan het prestige van deze beweging. De draad die persoon, werk en cultuur verbindt, is in zijn geval in dubbele betekenis een draad: het gaat steeds om de verbinding tussen mensen, om herstel van communicatie, om contact met diepere ervaring. Het in de moderne Westerse cultuur vereenzaamde individu hervindt zichzelf in dieper contact met de ander, dat kan ontstaan in een liefdevolle, accepterende omgeving, zo ongeveer valt het gemeenschappelijke te noemen tussen Rogers en de encounter movement. Die twee mogen niet aan elkaar gelijk worden gesteld: binnen de encounter movement treft men allerlei noties aan die niet alleen in de richting gaan van afkeer van een technologische maatschappij, maar die überhaupt een anti-wetenschappelijke, anti-rationele gezindheid verraden.

Ook voor Rogers is de ervaring de hoogste autoriteit, maar dat inzicht is bij hem niet een klakkeloos aanvaard geloof, zoals blijkt uit zijn bekende opstel: persons or science.⁸ Ik voel geen neiging de stelling van het primaire belang van de ervaring en daarmee van de subjectiviteit in het functioneren van mens en maatschappij te ondergraven. Evenmin stuit de gedachte, dat herstel van contact daarmee op het intra- en interpersoonlijke vlak contact met de wezenlijke realiteit inhoudt, bij mij op enige reserve. Daarin schuilt niet de eenzijdigheid van Rogers (al laat ik in het midden of die eenzijdigheid aanwezig is in sommige uitwerkingen van het principe binnen de encounter beweging).

Maar er is iets anders. Rogers streeft naar een algemeen geldige opvatting omtrent het proces van contact met ervaring. Een opvatting die tot uitdrukking komt in principes als non-directiviteit, acceptatie, congruentie, empathie, enz. Zijn theorie is een procestheorie en geen theorie over de structuur van ervaring. Proces en structuur mogen echter niet beschouwd worden als grootheden die volstrekt onafhankelijk van elkaar zijn. Integendeel zelfs, zou ik willen zeggen. Zo gezien impliceert iedere theorie over processen op zijn minst een opvatting over structuren. Het is die complicatie bij Rogers die ik aan het licht wil brengen, waarin, naar mijn mening wel zijn eenzijdigheid schuilt.

Een indicatie levert de index van twee boeken die Rogers een grote reputatie hebben bezorgd, nl. Client-centered therapy en On becoming a person. In beide omvat de term communicatie heel wat verwijzingen, maar komt het woord conflict niet voor. De indruk dat het dus over conflictloze communicatie gaat, wordt bevestigd door Rogers' uiteenzettingen over de helpende relatie, zijn analyse van de subtiele kunst van non-directief contact. Nu valt natuurlijk best te verdedigen, dat een conflictueuze verhouding tussen therapeut en cliënt niet de meest geschikte is om tot resultaat te leiden.

Maar de kwestie zit dieper. Rogers houdt zich evenmin bezig met de interpretatie van intrapersonlijk conflict bij de cliënt: het gaat er slechts om de condities te creëren waaronder de cliënt dit conflict zelf oplost. Bovendien - en dat verklaart zijn latere aansluiting bij de encounter beweging - bedoelt Rogers zijn therapeutische houding tevens als levenshouding; de boeken die ik noemde handelen in belangrijke mate over de toepas-

sing van een accepterend klimaat, in het onderwijs, in de sfeer van leiderschap en bestuur. Het gaat er m.a.w. om een tussenmenselijke werkelijkheid te creëren die wordt gekenmerkt door een maximum aan persoonlijke vrijheid, zonder dat de vrijheid van de een botst met die van de ander. En in de visie van Rogers bestaat die werkelijkheid als proces en niet in de vorm van gefixeerde structuren.

Het paradoxale is, dat in die visie toch een gefixeerd structureel gezichtspunt is geïmpliceerd. Lijnrecht tegenovergesteld aan Freudiaans denken wordt niet het conflictueuze karakter van de menselijke werkelijkheid onder en aan de oppervlakte benadrukt, maar wordt geprobeerd daaraan te ontsnappen. In die zin houdt het streven naar contact met de werkelijkheid tegelijk een vlucht uit de werkelijkheid in.

Zo geformuleerd zal het wel duidelijk zijn, dat mijn interpretatie van Rogers voert naar de isolerende structuur. Dit houdt geen geringschatting in van de therapeutische betekenis van het werk van Rogers, maar wel gaat het om de onderschatting van wat Freud noemde het belang van de ander in het leven van de enkeling waardoor iedere individuele psychologie van de grond af aan sociale psychologie is. Anders gezegd: wat bij Rogers ontbreekt, is de nadere relativiserende analyse van een conceptie van het zelf, waaruit blijkt hoe uit dit zelf de ander niet valt te elimineren.⁹

En daarmee dient zich ook de tweespalt, het conflict aan als een gegeven waar men niet omheen kan. Er zit meer in mensen dan de fundamenteel positieve gerichtheid waarvan Rogers uitgaat, al wil ik best aannemen dat die ook werkzaam is.

Tot zover heb ik wel terloops aangekondigd ook de persoon van Rogers in de beschouwing te zullen betrekken, maar dit nog niet gedaan. Men kan zich afvragen, of zonder dat de kwalificatie isolerend wel mag worden toegepast: mijn eigen theorie heeft immers persoonlijk functioneren tot object. Is niet krachtig streven naar acceptatie juist kenmerk van de psychologisch verwante conformerende oriëntatie? Niet met een zo sterk accent op de persoon en niet zonder dat op de een of andere manier een meer gesloten grens aantoonbaar is, waarbinnen dit acceptatiestreven vorm krijgt, valt daarop te antwoorden. Maar aangezien Rogers in verband met zijn werk ook zijn persoon probeert kenbaar te maken, dienen dergelijke gegevens zeker in mijn interpretatie te worden betrokken.

Ik baseer mij op de autobiografische schets: Speaking personally, this is me.¹⁰ Daarin noemt Rogers als een zeer beslissende episode in zijn leven een reis naar China in 1922 om met een groep studenten een World Student Christian Federation Conference bij te wonen. Tijdens die reis werd hij naar hij zegt een onafhankelijk persoon, die zich losmaakte van het strikte religieuze denken uit zijn ouderlijk milieu. Bovendien vatte hij liefde op voor het meisje waarmee hij later zou trouwen, en dat hij al jarenlang kende. Dat ouderlijk milieu maakt wel de indruk van conformerende signatuur te zijn: gesloten, subtiel controlerend met 'a worship of the virtue of hard work'. Rogers noemt zich daarin 'a pretty solitary boy', die veel las en die van zijn

vader het respect voor een wetenschappelijke aanpak leerde.

Waar het nu in mijn interpretatie om draait, is de indruk dat intra- en interpersoonlijk contact met diepere ervaring precies datgene is dat ontbrak in de opvoedingssituatie van Rogers. Hij schetst zijn persoonlijk-professionele ontwikkeling in de vorm van een aantal significant learnings, die vrijwel allemaal neerkomen op het vinden van contact met ervaring (van zichzelf en anderen) en die culminerend in de uitspraak: 'Life, at its best, is a flowing changing process in which nothing is fixed.' Dat is dan precies de negatie van zijn opvoeding!

De ervaring van mensen, en dus ook van Rogers heeft een bepaalde structuur, waaruit wij kunnen proberen te ontsnappen. Maar de aard van de ontsnappingspoging blijkt dan toch weer door de structuur te zijn gedetermineerd en in die zin ontsnappen we er nooit helemaal aan. Om het met een beeld te verduidelijken: wij bevinden ons in een glazen kooi met ruim uitzicht maar beperkte bewegingsruimte, en dus beperkt perspectief op het omringende landschap. Dat is op zichzelf genomen niet zo erg, maar bemoeilijkt aanzienlijk het bereiken van algemeen geldig inzicht in wat mensen ervaren. Voor Rogers is ervaring iets dat autonoom is en kwetsbaar en goed, dat derhalve uit bedreigdheid en isolement verdient te worden bevrijd, en waarover men geen conflicten met anderen moet aangaan (dat doet hij ook in zijn carrière weinig of niet; het feitelijk verslag ervan eindigt met de woorden: I prize the privilege of being alone).

Met de opvattingen van Rogers en Freud zijn de mogelijkheden niet uitgeput en een poging tot synthese is daarom nu niet aan de orde. Ik ga eerst in op Jean Paul Sartre en Søren Kierkegaard. In die volgorde, tegen de chronologie in. De drie anderen kunnen in zekere zin nog als tijdgenoten gelden, maar Kierkegaard overleed in 1855 en 1856 is het geboortjaar van Freud. Sartre werkte op zijn manier uit en populariseerde, waarmee Kierkegaard begon: het problematisch stellen van de menselijke existentie. Beide als filosoof en kunstenaar, maar de inzichten waartoe zij kwamen zijn wel heel verschillend. Die verschillen hoop ik dan vanuit mijn eigen psychologische interpretatie nader in het licht te kunnen stellen.

Ook Sartre valt, zoals Rogers, in verband te zien met recente cultuurontwikkeling. Zelfs valt in zijn geval aan twee periodes te denken: het na-oorlogse existentialisme als modeverschijnsel en de tijd die kort en krachtig valt te dateren als mei 1968. De tijd van het studentenprotest, al of niet samen met arbeiders, van linkse bewegingen op anarchistische of marxistische basis, van revolutionaire praxis, van verzet tegen autoriteiten en autoritaire structuren.

Wanneer ik nu met een grote sprong naar de jeugd van Sartre ga, dan valt te constateren, dat hij in ieder geval niet opgroeide in een traditionele vadercultuur. Het portret aan de muur van zijn overleden vader is voor Sartre als kind het portret van iemand waarvan hij vrijwel niets weet en waarmee geen concrete relatie mogelijk is. Ook zijn moeder had zijn vader nooit werkelijk

goed gekend, merkt Sartre op. Die afwezigheid van concrete relaties treft in nog andere opzichten als wij Sartres beschrijving van zijn jeugd lezen. Niet alleen geen vader en geen Oidipouscomplex, maar ook geen broers, geen zussen, geen agressiviteit, geen haat, geen jaloezie, geen geweld, geen conflict. Wel is er een lijfelijke moeder, maar die verzorgt en beschermt hem veeleer als een oudere zus, nadat zij met haar kind is teruggekeerd waar zij vandaan kwam: in het huis van zijn grootouders. De jonge Sartre huilt nooit, lacht weinig en maakt geen lawaai. De schets van zijn jeugd heet dan ook Les Mots, onderverdeeld in lire en écrire. Sartres leefwereld bestond veeleer uit boeken dan uit mensen: waar hij zich mee verbond, waaraan hij verknocht was, dat zijn ideeën.¹¹

Het lijkt er dus op, dat het Sartre weinig moeite moet hebben gekost zich te bevrijden uit het keurslijf van opvoedingsdwang of zich los te maken van bindingen en conflicten: de vrijheid om zichzelf te ontwerpen werd hem van meet af aan gelaten. Dat lijkt hij ook zelf te beseffen, want hij constateert als 'la grande affaire de ma vie' dat hij door de dood van zijn vader de vrijheid kreeg.¹² Maar toch is er met die grande affaire iets eigenaardigs aan de hand, want Sartre was nog pas een zuigeling, die bovendien ziek was, toen zijn vader stierf. Wat te denken van de vrijheid van Sartre?

In het volgende zie ik een aanwijzing. Als tienjarige had Sartre de eigenaardige beleving gehad 'dat zijn voorstevens het tegenwoordige doorkliefde en hem ervan losmaakte'. Daaraan werd hij als volwassene herinnerd, toen hij in een projectietest een over het water scherende motorboot koos als het plaatje dat hem het sterkst een gevoel van snelheid gaf.¹³ Natuurlijk is de vrijheidsbeleving van Sartre niet gelegen in het zich losmaken van bindingen en conflicten met andere mensen, maar in het zich losmaken van zichzelf, d.w.z. van zijn tegenwoordige, feitelijke zelf! Sartre wordt voortgedreven uit wat hij is naar wat hij nog niet is, naar zijn toekomstontwerp. En daarmee krijgt de vrijheidsbeleving die daarmee gepaard gaat nogal dwangmatige trekken. Ik denk dat overbekende uitspraken van Sartre aangaande de menselijke vrijheid, zoals 'de mens is wat hij niet is, en hij is niet wat hij is' en 'de enige vrijheid die de mens niet heeft, is de vrijheid om niet vrij te zijn' beter begrepen kunnen worden vanuit de existentie van de persoon Sartre, dan door ze op te vatten als raadselachtige en/of diepzinnige paradoxen over de menselijke existentie in het algemeen.

Wat de persoon betreft, komt mijn interpretatie neer op het omgekeerde vergeleken met Rogers. Bij Sartre niet het zoeken van de strikt individuele ervaring als basis voor de vrijheid tegenover conformerende dwang, maar juist het dwangmatig ontsnappen uit de geïsoleerde individuele ervaring in wat bovenpersoonlijk verbindt. Hij houdt niet op ons het echec af te schilderen van datgene, waarop Rogers zijn hoop heeft gevestigd: de ontmoeting met de persoon van de ander. Dat echec is te vinden in de roman *La nausée* (1938), het toneelstuk *Huis clos* (1944) (*L'enfer, c'est les autres!*), het filmscenario van *Les jeux sont faits* (1947).

Daarmee wil ik niet beweren, dat Sartre geen psychologisch in-

zicht heeft in menselijke emoties en tussenmenselijke relaties. In zijn conceptie van de vrijheid heb ik weinig vertrouwen, omdat ik die een projectie van zijn eigen persoonlijkheid acht, maar dat geldt minder voor zijn analyse van het menselijk streven naar persoonlijke relaties met anderen. In dergelijk streven zocht Sartre zelf nooit zijn heil, en die positie levert in ieder geval distantie. Hoogstens zou het heil onderschat kunnen zijn, omdat het voor de persoon Sartre ergens anders was te vinden: niet in de vervolmaking van de enkeling, maar in de vooruitgang van allen.

In zijn jeugd vinden wij geloof in de vooruitgang (bij zijn grootvader), geloof in collectieve macht (vanuit de religie en later in gesecculariseerde vorm) en verlangen naar kameraden. Bij de latere Sartre verkrijgt de individualiteit alomtegenwoordigheid in de revolutionaire praxis, en daardoor is hij bevrijd uit de slavernij van de relatie met de ander. In zijn Critique de la raison dialectique (1960) vertolkt hij het sentiment van de revolutie op een metafysisch plan en boven politieke overwegingen verheven: de beschuldigde is minder enige tijdelijke en voorbijgaande vorm van de menselijke existentie, als wel de wetten van de menselijke existentie zelf. Revolutionaire actie, de wil tot de daad, de collectieve weigering zich door het ontwerp van de ander te laten bepalen, vormt dan ook het gelukbrengende antwoord op de vrijheid. Aan zijn goede trouw en zijn welwillendheid in dat opzicht kan dunkt mij geen twijfel bestaan. Wat mij daarvan het meest overtuigt, is precies datgene, dat Sartre zelf ontkent: de gedetermineerdheid van de persoon. In zijn jeugd heeft Sartre noch geleerd om te gehoorzamen, noch te bevelen, heeft hij zich nooit de gelukkige bezitter van een talent gevoeld. 'Ma seule affaire était de me sauver, rien dans les mains, rien dans les poches, par le travail et la foi'.¹⁴ Als volwassene verheft hij zich boven niemand, rekent zich niet tot enige elite, wil hij geen autoriteit zijn. Dat nu is merkwaardigerwijs overtuigend, niet als ideologie, maar vanuit de persoon Sartre!

Die persoon en zijn werk en zijn invloed heb ik geschetst vanuit het structurele gezichtspunt dat in conformerend functioneren aanwezig is. Ter afronding van mijn interpretatie noem ik nog enkele aspecten waarvan ook zonder toelichting naar ik aanneem duidelijk zal zijn, dat zij in dat beeld passen. De nadruk op bewust functioneren bv. en ook het moraliserende karakter van Sartre's denken. Verder het collectieve karakter van de uitdagingen waarop zijn engagement betrekking heeft: de Duitse bezetting, het antisemitisme, een verziekte burgerlijke maatschappij. Sartre zoekt authenticiteit in een collectief antwoord op een collectieve uitdaging, overwinning van kwade trouw waarin de menselijke ervaring in tegelijk bewust kennen en geëngageerd handelen tot zinvolheid wordt getransformeerd. Ik wil niet ontkennen, dat dat onder bepaalde omstandigheden een mogelijkheid kan zijn, maar wel dat het onder alle omstandigheden de enige mogelijkheid zou zijn.

Kierkegaard heeft met Sartre gemeen, dat ook aan zijn naam de term existentialisme wordt verbonden, zij het dat hij als baanbreker van de denkrichting geldt. Maar voor mijn beschouwing is

van meer belang, dat hij in tweeërlei opzicht, persoonlijk zowel als institutioneel, voor Sartre's antipode kan doorgaan. De identificatie met zijn vader drukte een in de letterlijke betekenis van het woord onuitwisbaar stempel op zijn persoonlijkheid en terwijl Sartre volledig atheïst was, is Kierkegaard zijn leven lang bezig geweest met de relatie tussen zijn eigen existentie en de Goddelijke openbaring.

Dat laatste noem ik een factor van institutioneel-culturele aard. Niemand zal ontkennen, dat het christendom in de Westerse cultuurontwikkeling een rol heeft gespeeld, waarvan het belang nauwelijks overschat kan worden. Maar er is nog iets anders in rechtstreeks verband met Kierkegaard. Hij wilde de persoonlijke relatie van de mens tot God aan de orde stellen en in de doorleving van de problematiek daarvan het christendom moeilijk maken. Dat wil dus zeggen, dat hij geen genoegen nam met al te gemakkelijke kerkelijke verworvenheden uitmondend in burgerlijke zekerheden. Opmerkelijk is nu, dat Kierkegaard zijn grote bekendheid en invloed pas in de moderne tijd kreeg, d.w.z. na de eerste wereldoorlog en het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat dat daarmee samenhangt, dat in die tijd kerkelijk-religieuze zekerheden hun vanzelfsprekendheid begonnen te verliezen.

Het schijnt een strijdvrage van theologisch-filosofische aard te zijn, of men Kierkegaards opvatting omtrent de menselijke existentie al dan niet onafhankelijk kan zien van die omtrent goddelijke openbaring. Ik heb er geen behoefte aan partij te kiezen, want vanuit mijn eigen psychologisch perspectief is het interessante veel meer, dat Kierkegaards werk een dergelijke vraag oproept. In zijn werk en ook in zijn leven lijken weinig of geen dingen onafhankelijk van elkaar te bestaan, en ook is zijn werk het tegendeel van onafhankelijk van zijn leven. Zelden is het verband tussen leven, denken en geschriften zo innig als bij Kierkegaard. Maar tegelijk is hij begrepen in een voortdurende poging tot distantie en roept hij op tot distantie en bezinning. Daarbij gaat het erom de wezenlijke existentiële ervaring te vinden, die de vlucht in de romantiek of in speculatieve systemen (Hegel) achter zich heeft gelaten en die van ethisch-religieuze aard is.

Geen wonder nu, dat een manier van leven en van denken, waarin zozeer verbondenheid het uitgangspunt is en distantie wordt nagestreefd, er niet toe leidt dat tegenstrijdigheden als sneeuw voor de zon verdwijnen. En dus kunnen vragen van het type dat ik noemde worden gesteld. Mijn interpretatie - zoveel zal wel duidelijk zijn - maakt gebruik van het afhankelijke structuurprincipe en zoals bij de hiervoor besproken figuren zal ik de verklarende mogelijkheid van het structuurprincipe zowel op persoon als werk betrekken.

In de persoonlijke sfeer is exemplarisch voor het krachtig optreden van verbondenheid en gescheidenheid tegelijk de relatie tot Regine, de verloofde met wie Kierkegaard brak. Maar de bezinning op die verhouding hield hem de rest van zijn leven bezig, en was een voortdurende bron van inspiratie tot zijn werk. Een intensieve binding had Kierkegaard met zijn vader, die gebukt ging onder zedelijke conflicten en zwaarmoedigheid.

Het belang van de categorie relatie illustreer ik vervolgens op een heel andere manier: door het begin te citeren van The sickness unto death, onder schuilnaam anti-Climacus gepubliceerd.¹⁵

Man is spirit. But what is spirit? Spirit is the self. But what is the self? The self is a relation which relates itself to its own self, or it is that in the relation (which accounts for it) that the relation relates itself to its own self, the self is not the relation but (consists in the fact) that the relation relates itself to its own self. Man is a synthesis of the infinite and the finite, of the temporal and the eternal, of freedom and necessity, in short it is a synthesis. A synthesis is a relation between two factors. So regarded, man is not yet a self.

Deze abstracte dialectiek van zelf en relatie gaat nog een aantal alinea's door, voordat het eigenlijke onderwerp van het boek te voorschijn komt. Dat eigenlijke onderwerp is de wanhoop: the dis-relationship in a relation which relates itself to itself. Wanhoop is niet alleen een nadeel, maar ook een voordeel, omdat slechts via de wanhoop de synthese tussen menselijke existentie en goddelijke openbaring bereikbaar is. Ik ga voorbij aan de verschillende soorten wanhoop die Kierkegaard ontwikkelt, waarbij geen twijfel hoeft te bestaan aan het verband met zijn persoonlijk leven.

Binnen de optiek van afhankelijk functioneren hangt wanhoop (c.q. depressie, angst) samen met de onmacht een synthese tussen zelfervaring en anderervaring te bereiken, terwijl die synthese juist als volstrekt onontbeerlijk wordt beleefd en dus niet kan worden opgegeven. Ik denk dat die karakteristiek op Kierkegaard van toepassing is, waarbij het dus psychologisch bezien van weinig of geen belang is of de anderervaring een ander mens dan wel God betreft. Kierkegaard maakte het zichzelf moeilijk, doordat hij minder tot wanhoop stemmende oplossingen, de vlucht in de romantiek of een meer narcistische esthetische vorm van zelfervaring afwees. In die zin kan men dus zeggen, dat hij wel degelijk probeerde zijn eigen afhankelijkheid te overwinnen; zelfs is die poging de grondslag van zijn creativiteit. Misschien, wie zal het zeggen, moet de breuk met zijn verloofde ook worden geïnterpreteerd als de poging te breken met zijn eigen afhankelijkheid.

Maar dat dat laatste definitief is gelukt, geloof ik niet: zijn boek over de wanhoop gaat wel over de mogelijkheid een synthese te bereiken, maar nauwelijks over de synthese zelf, zijn leven bleef tot het einde ook een vorm van zelfkwelling en conflict met zijn omgeving. Niettemin kan ik mij voorstellen, dat zijn werk voor veel christenen die hun geloofsovertuiging au sérieux nemen en tot op de bodem willen doorgronden een bron van inspiratie is, en dat is wat Kierkegaard, voor wie de werkwijze van Socrates een voorbeeld was, bedoelde.

Echter: waar Kierkegaard de verhouding tussen menselijke existentie en goddelijke openbaring in termen van een absolute paradox omschreef, is nog een andere opvatting mogelijk. Een die de synthese tussen het eindige en het oneindige niet zoekt in een transcendent godsbegrip, juist omdat dan de wanhoop over de onbereikbaarheid van de synthese nooit definitief valt te overwinnen.

Met de laatste zin ben ik van Kierkegaard afgestapt, maar komt ook een nieuwe kwestie om de hoek kijken, die ik voorlopig relateer aan zowel Freud, Rogers, Sartre als Kierkegaard. Kennend beheersen van ervaring, contact met ervaring, kennend handelen vanuit ervaring, distantie t.o.v. ervaring: is er, geheel in de immanentie van menselijk functioneren blijvend, zo iets als een synthese mogelijk tussen al die aspecten? Van dit hoofdstuk in zijn geheel heb ik gezegd, dat het terugvoerde naar de probleemstelling van de inleiding. Aan het eind van een boek dient men de balans op te maken omtrent de oplossing van het gestelde probleem. Daarop loopt de zojuist genoemde vraag vooruit.

Maar voordat ik aan het afsluitende gedeelte begin, wil ik nog een zekere eenzijdigheid in dit gedeelte compenseren. Immers: de vier besproken figuren heb ik geselecteerd als pasklare voorbeelden met betrekking tot mijn eigen uitgangspunten. Als compensatie voor dat tekort noem ik een typologie van Harrison, die gaat over verborgen organisatie-ideologieën waarmee een organisatie-adviseur te maken kan krijgen (en die hij ook zelf in de samenwerking met zijn cliënt kan hanteren).¹⁶ Het gaat dan dus over toegepaste sociale wetenschap in instituties in de meer beperkte betekenis van het woord, en de vier soorten waartoe Harrison de diversiteit aan ideologische uitgangspunten terugbrengt, zijn niet gekozen op basis van mijn uitgangspunten, maar lopen daaraan wel parallel. Omdat het er mij op dit moment alleen om gaat de institutionele geldigheid van die uitgangspunten te onderstrepen, zal ik de kenmerken van de typologie van Harrison niet uitvoerig bespreken.

In de organisatie waar machtgerichtheid het ideologisch uitgangspunt is, bestaat een cultuur van beheersen en controleren van het gedrag van elkaar. Daartoe hebben mensen uiteraard meer mogelijkheden naarmate ze in de hiërarchie zijn gestegen, maar ook de ondergeschikte streeft naar een sterke positie, is competitief ingesteld, hoewel hij zich naar de eisen van zijn baas voegt. De organisatie als geheel is strijdvaardig t.o.v. de omgeving.

Is rolgerichtheid de ideologische premisse, dan zijn ervaring en gedrag als het ware uitgekristalliseerd in onpersoonlijke handelwijzen, in vaste rolpatronen, gefixeerde procedures, bindende voorschriften. Van mensen wordt verwacht, dat zij zich plichtsgetrouw en loyaal voegen in het geheel dat een grote mate van interne coördinatie en integratie kent, maar dat naar buiten toe weinig souplesse en aanpassingsvermogen vertoont.

Bij taakgerichtheid is de gelegenheid om zich persoonlijk in te zetten voor waardevolle doelstellingen de voornaamste grondslag van de relatie tussen individu en organisatie. De structuur is flexibel en variabel, afhankelijk van de taak waardoor coördinatie moeilijk kan zijn. Mensen zijn beïnvloedbaar als het gaat om zaken die het werk betreffen. Psychologische onzekerheid kan optreden, wanneer de inspanning van het individu niet gehonoreerd wordt.

In de organisatiecultuur, waar individuegerichtheid heerst, staan het welzijn, de belangen, de behoeften van het individu voorop. Men hecht veel waarde aan de eigen persoonlijke groei en

ontwikkeling en die van anderen. De interne coördinatie en integratie is klein: een gemeenschappelijk doel kan moeilijk worden bereikt. De activiteiten kunnen wisselen, afhankelijk van individuele belangen. Het aanpassingsvermogen van de organisatie is groot, maar grillig.

Tot zover de typologie van Harrison; de verwijzing naar mijn eigen uitgangspunt heb ik te vanzelfsprekend geacht om die nog te vermelden.

4. De actualiteit van Spinoza en de mogelijkheid van het autonome zelf

De vraag naar de mogelijkheid van een synthese van de vier cultureel-institutioneel bepaalde uitgangspunten is tegelijk een andere vraag: de vraag naar de mogelijkheid om iedere culturele bepaaldheid achter zich te laten. Ik denk dat dat in absolute zin onmogelijk is, in strijd met het mens-zijn, dat selectief deelhebben aan cultuur en dus culturele bepaaldheid impliceert. Maar wanneer wij de behoefte aan absolute antwoorden, die trouwens op ieder gebied in strijd is met een wetenschappelijke houding, laten varen, dan is er over de mogelijkheid van synthese nog wel het een en ander te zeggen, of beter: er is al het een en ander over gezegd, maar niet door mij.

Hoezeer ik namelijk in het vorige gedeelte de pretentie moge hebben gehad, het werk van anderen in ieder geval in bepaald opzicht vanuit een superieure positie te kunnen beoordelen, die pretentie heb ik totaal niet, waar het gaat om synthese. Wat ik zal doen, is een soortgelijke beschouwing als ik leverde in verband met Freud, Rogers, Sartre en Kierkegaard wijden aan Spinoza, hoewel uitvoeriger dan t.a.v. de eerder genoemden afzonderlijk. Daarbij zal blijken, dat het superieure positiekiezen vanuit mijn theorie niet mogelijk is en verder, dat Spinoza's filosofie de eerder onderkende opvattingen omtrent ervaring alle omvat. En dat heeft te maken met een visie op Spinoza, waarin deze gezien wordt als een toppunt van zelfbewustwording, waarin culturele bepaaldheid in emotioneel opzicht in ieder geval zeer vergaand is overwonnen. Niet in absolute zin, waarover direct meer. In de tijd ging de 17e-eeuwer Spinoza vooraf aan de vier anderen: de verwijzing naar zijn actualiteit in de titel hierboven moge daarmee zijn gerechtvaardigd.¹⁷

Over Spinoza is wel opgemerkt, dat hij zijn grote geestelijke prestatie onder uiterst ongunstige omstandigheden verrichtte. Omstandigheden is een veelomvattend begrip, maar vanuit het gezichtspunt van het overwinnen van culturele bepaaldheid zijn er naar mijn mening ook gunstige omstandigheden aan te wijzen. Niet werkend in de breedte door de gelegenheid vele culturen te leren kennen (Spinoza reisde in zijn leven niet verder dan de afstand tussen Amsterdam en Den Haag, zijnde 65 km!) maar werkend in de diepte. Eerst een enkele opmerking over het gebrek aan breedte. Ik denk, dat het ontbreken van direct contact met andere culturen Spinoza ook de vergelijkingsmogelijkheid ontnam, die voor zijn veelomvattend denken soms onontbeerlijk was. Het laatste dat hij schreef in het door zijn dood onafgemaakte politiek tractaat be-

treft de positie van de vrouw. Daar zegt hij, dat hem geen enkel volk bekend is, waar de vrouw gelijke rechten heeft als de man en concludeert hij tot de van nature ondergeschikte positie van de vrouw! In ieder geval worden socio-biologen die tegenwoordig nog zoiets durven zeggen, scherp aangevallen!

Opgroeiend in Amsterdam, waar hij in 1632 werd geboren, als kind van Joods-Portugeese emigranten, was Spaans, Portugees en misschien Hebreeuws Spinoza's moedertaal. Het Nederlands beheerste hij slechts gebrekkig en het schrijven, ook van persoonlijke brieven, deed hij bij voorkeur in het Latijn. Wanneer wij dan de banvloek en de uitstoting uit de Joodse gemeenschap, en de breuk met zijn familie en zijn ongehuwde staat in aanmerking nemen, dan blijft er reeds in zijn vroege volwassenheid weinig culturele invloed meer actueel! D.w.z. anders dan rationeel en bewust gekozen: Spinoza werd in zijn werk beïnvloed door de Joodse scholastiek, door Descartes, waarschijnlijk door Giordano Bruno, hij ontleende aan klassieke schrijvers (Terentius). Waar het nu omgaat, is de volle en consequente aanvaarding van die "gunstige" omstandigheden die een vrijwel bovenmenselijke prestatie moet zijn geweest. Over het proces daarvan is slechts het weinige bekend, dat Spinoza er zelf over zegt aan het begin van zijn Ver-
toog over de zuivering des Verstands waar hij zijn drijfveren bespreekt om het waarachtig goede uitsluitend te zoeken in het leven voor de waarheid. Daaruit wordt duidelijk, dat het afzien van meer gangbare methoden als het najagen van rijkdom, eer en zingenot niet vanzelf tot stand kwam, maar een moeitevolle affaire was. Het is dit proces van zelfbewustwording, waarin de kiemcel moet zijn gelegen van zijn filosofische hoofdwerk: de Ethica.

De opvatting, dat het volstrekt abstracte systeem van dat boek alleen maar kan zijn ontstaan op de basis van zelfkennis en bewustheid van eigen emoties vind ik ook in een notitie van Appuhn bij een Franse uitgave van de Ethica. Appuhn stelt dat het werk dientengevolge ook alleen maar kan worden begrepen als de neerslag van levenservaring. De lezer die er argeloos aan begint en die aanstonds stuit op het substantie- en attribuutbegrip, waarbij hij zich niets concreets kan voorstellen, die verder geheel in beslag wordt genomen door de worsteling met de logische structuur van definities, axioma's, stellingen en bewijzen, zal er nauwelijks toe komen, in dat alles de levenservaring van de schrijver en de immanentie van Spinoza's Godsbegrip te herkennen.

En toch: voor wie de worsteling met de materie niet opgeeft, en dat zijn er in de loop van 300 jaar heel wat geweest, krijgt het werk een geheimzinnige en onuitputtelijke fascinatie, omdat in de hoogbouw van de logische structuur iets anders tot uitdrukking komt: het peilen van de diepste grond van de menselijke ervaring. Terecht is de Ethica wel een begripspoëem genoemd: is niet een gedicht in taal uitgekristalliseerde ervaring? In de terminologie van dit boek: aan Spinoza is de confrontatie tussen logica en ervaring op het gebied van de zelfkennis op uitzonderlijke wijze gelukt en dan blijkt die confrontatie te leiden niet alleen tot zelfkennis in een gebruikelijke en beperkte betekenis van het woord, maar ook tot transformatie van het gekende

zelf, zodat dit mede kennis van het menszijn, van het aan alle mensen gemeenschappelijke omvat.

In dit verband wijs ik nog op tweeërlei misverstand omtrent Spinoza. Het ene is, dat men bij Spinoza kan kiezen tussen een rationalistische en een mystieke interpretatie: in Nederland zijn een tijdlang twee scholen in de mode geweest. Naar mijn overtuiging gaat het om twee kanten van dezelfde medaille, die men dan beter logica en ervaring kan noemen. Het is precies de synthese tussen beide, waarin de kennis ontstaat, en dat heeft met mystiek niets te maken, hoogstens met intuïtief weten, de derde en voor Spinoza hoogste vorm van kennis.

Het tweede misverstand betreft de zuiver intellectuele analyse van Spinoza's ideeënwereld. Die is natuurlijk mogelijk en daarbij kunnen tekortkomingen op het gebied van de logica, de bewijsvoering worden opgespoord, of ook tegenstrijdigheden in het systeem als geheel. Ik zie af van het geven van voorbeelden, omdat die niet in een handomdraai aan de op dit gebied onbekende lezer vallen uit te leggen. Wat ik erover wil zeggen is, dat de logische toetsing van het systeem mij nuttig lijkt, mits men zich niet laat misleiden door de deductieve opbouw, die tot denken dwingt, maar ook de eigenlijke bedoeling, de confrontatie met ervaring, in het oog houdt. Spinoza gebruikt soms omschrijvingen van emoties die voorbijgaan aan meer gangbare opvattingen, en bekommert zich soms weinig of niet om het onderscheid tussen min of meer verwante termen, zoals ratio en intellectus of ook concipere, percipere en sentire. Ik ben geneigd hierin niet zozeer een gebrek aan analytische precisie te zien als wel een gevolg daarvan dat aan het complexe axiomatische systeem een proces van bewustwording ten grondslag ligt, dat in dat systeem op een tamelijk impliciete manier aanwezig is. Het is juist die aanwezigheid die voor de aandachtige lezer het systeem tot leven brengt.

Wat is de relevantie van wat ik tot nu toe over Spinoza heb gezegd in verband met wat daaraan voorafging in het vorige gedeelte? Ik meen tot hiertoe te hebben uitgelegd, dat bij Spinoza de synthese tussen contact met ervaring en distantie t.o.v. ervaring valt aan te treffen, of misschien mag ik ook zeggen tussen subjectieve betrokkenheid en objectgerichtheid. Anders gezegd: Spinoza heeft de vraagstelling van Rogers: persons or science?, waarin deze uiteindelijk kiest voor de subjectiviteit, achter zich gelaten.

Ter verdere illustratie noem ik enkele stellingen uit de Ethica waarin de samenhang tussen kennis en ervaring tot uitdrukking komt.

St. 8 D1 IV: De kennis van goed en kwaad is niets anders dan een aandoening van blijheid of droefheid, voor zover wij ons daarvan bewust zijn.

St. 14 D1 IV: De ware kennis van goed en kwaad kan, beschouwd als waarheid, geen enkele aandoening temperen, doch zij kan dit alleen voor zover zij zelf als aandoening beschouwd wordt.

St. 3 D1 V: Een aandoening welke lijding is, houdt op een lijding te zijn zodra wij er ons een heldere en duidelijke voorstelling van vormen.

Met de laatste stelling komen eigenlijk meteen de beide andere

categorieën, waarmee ik de ervaring in verband bracht, nl. beheersen en handelen, in het geding. In het bewijs van genoemde stelling wordt verwezen naar Stelling 3, D1 III, die luidt: De handelingen van de geest ontspringen uitsluitend uit adequate voorstellingen; de lijdingen daarentegen hangen uitsluitend van inadequate voorstellingen af.

Het gevolg bij St. 3 D1 V luidt:

Wij hebben een aandoening dus des te meer in onze macht, en de Geest heeft des te minder door haar te lijden, naarmate wij haar beter kennen.

Ik zal de verleiding weerstaan om de samenhang tussen kennen, beheersen en handelen door middel van tal van andere verwijzingen nader toe te lichten. Iedere losse verwijzing immers roept nieuwe vragen op, in het voorgaande bv. naar de definities van handeling en lijding, van adequate en inadequate voorstelling. De totale samenhang kan m.a.w. niet kort worden samengevat. Ik wilde dan ook de veelomvattendheid van de synthese die bij Spinoza is te vinden illustreren, maar niet uit de doeken doen.

Die synthese omvat nog een heel ander aspect, dat terugvoert naar de persoon: de eenheid van leer en leven. Die wordt vaak genoemd, waarbij men er nogal eens op wijst, dat iedere persoonlijke eierzucht Spinoza totaal vreemd was, en dat hij inderdaad met een uiterst minimum aan materiële behoeftenbevrediging genoegen nam, ook wanneer hem meer werd aangeboden, dat zijn individuele vrijheid hem boven alles lief was.

Ik geef die eenheid nog op een andere manier aan, een manier die regelrecht verwijst naar de problematiek van dit boek: de eenheid tussen individualiteit en gemeenschapszin. Individuele vrijheid was voor Spinoza geen kluizenaarsbestaan: uit zijn brieven spreekt een diepgaande behoefte aan vriendschap en sociaal contact. Men vergelijk ook St. 73 D1 IV:

De mens die door de rede wordt geleid is in de Staat waar hij volgens algemeen besluit leeft, vrijer dan in de eenzaamheid, waar hij alleen zichzelf gehoorzaamt.

Dezelfde man die een professoraat in Heidelberg afsloeg, omdat hij wat betreft zijn vrijheid van denken geen enkel risico wilde lopen, die een zegelring droeg met een doornroos en het onderschrift 'caute' toonde een groot maatschappelijk engagement. Vanuit dat engagement onderbrak hij de arbeid aan zijn hoofdwerk om het theologisch-politiek tractaat te schrijven. De Bijbelinterpretatie vanuit zeer grote bijbelkennis geschreven, was in feite één pleidooi voor vrijheid van denken, dat hem de vijandschap op de hals haalde van machtige, dogmatische en intolerante calvinistische dominees, die hem voor gruwelijke atheïst uitmaakten. Na de afschuwelijke moord op Jan de Witt, leidend staatsman uit die dagen, en zijn broer Cornelis door het gepeupel, een lynchpartij die plaats vond in de directe omgeving van het huis in Den Haag waar Spinoza een zolderkamer bewoonde, kon men hem slechts met grote moeite ervan weerhouden zijn leven te riskeren door een manifest waarin de daad van ultieme barbarij scherp werd veroordeeld, publiek te maken.

Tot zover deze schets van Spinoza's leven en werk waarmee ik aannemelijk heb willen maken, dat Spinoza beschouwd mag worden

als een criterium voor de oplossing van het probleem dat ik in de inleiding van mijn boek heb gesteld en in het vervolg nader heb trachten uit te werken. Dat probleem was het niet bestaan van het autonome zelf, dat dientengevolge ook niet tot kennis van zichzelf kan komen. De uitwerking was in wezen niet meer dan een poging orde en overzichtelijkheid te vinden in de eindeloze geschaarheid waarmee mensen verstrikt zijn in elkaar en in zingevende verklaringen. Over die uitwerking is ongetwijfeld nog veel meer te zeggen, dan wat ik erover heb gezegd, maar in deze afsluitende beschouwing is alleen nog het uitgangspunt van belang: het niet bestaan van het autonome zelf, de gebondenheid van mensen aan elkaar of om het met de titel van het vierde deel van de *Ethica* te zeggen: de menselijke knechtschap of de macht der aan-doeningen.

Op dat vierde deel volgt het vijfde, getiteld: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid. Dat deel moet naar mijn mening niet worden gezien als een beschrijving van de menselijke werkelijkheid, maar als een beschrijving van een toppunt van menselijke mogelijkheid, waarin het autonome zelf wel bestaat. Om nu aanstonds misverstand te vermijden: mijn beschouwing over de oplossing van het probleem heeft niet de strekking de navolging van Spinoza aan te prijzen. De navolging van een onbereikbaar ideaal voert namelijk niet naar enige oplossing, maar juist daarvan af. Dat beseft Spinoza zelf misschien ook, getuige de beroemde aan Cicero ontleende slotwoorden van de *Ethica*: al het voortreffelijke is even moeilijk als zeldzaam. Zijn politieke opvattingen gaan er trouwens evenmin van uit, dat alle mensen zullen of kunnen leren zich door de rede te laten leiden.

Het is niet mijn bedoeling de moraal van het onbereikbare te preken, maar wel kan geprobeerd worden de evolutie van de werkelijkheid vanuit het mogelijke te bekijken. Daarvoor is een criterium van het mogelijke noodzakelijk en dat levert Spinoza. Wat ik zal doen is, uitgaande van bepaalde aspecten van dit criterium teruggaan naar kwesties die in dit of eerdere hoofdstukken als probleem aan de orde zijn geweest. Tevens zal ik hier en daar laten zien, hoe Spinoza vooruitliep op sommige moderne opvattingen en ontwikkelingen. Terwille van een geordende beschrijving onderscheid ik een viertal rubrieken, waarin dus - het zij ten overvloede vermeld - niet de oplossing, maar de richting van de oplossing wil zijn aangegeven.

4.1. De deugd en het beheersen van krachten

De *Ethica* culmineert in de laatste stelling. De persoon van de schrijver liet zich blijkens autobiografische mededelingen die ik al eerder noemde leiden door de behoefte het waarachtig goed te ontdekken, waarmee het ware geluk is verbonden, terwille waarvan hij al het andere opgaf. De ontdekking bevat behalve axioma's en definities in totaal 259 stellingen, alle tot en met de laatste voorzien van een bewijs, en de uitdrukking het ware geluk mag dus in dit geval zeer letterlijk worden opgevat! De laatste stelling luidt:

'De gelukzaligheid is niet het loon der deugd, maar de deugd zelf

en wij verheugen ons niet in haar omdat wij onze lusten bedwingen, maar omgekeerd, wijl wij ons in haar verheugen zijn wij bij machte onze lusten te beheersen.'

Daarmee zijn wij weer terug bij het thema deugd en kracht waarop ik eerder in dit hoofdstuk inging en welk thema in het motto erboven tot uitdrukking komt. In dit motto: *il s'agit de capter des forces et non pas d'acquérir des vertus*, is sprake van een tegenstelling tussen kracht en deugd. Zo'n tegenstelling die bv. ook het Freudiaanse denken beheerst signaleerde ik herhaaldelijk in mijn interpretatie van de werkelijkheid. Bij Spinoza is iedere tegenstelling opgeheven om de eenvoudige reden dat onder deugd niets anders valt te verstaan dan de kracht die wordt beheerst en die - geheel anders dan de onderdrukte driften bij Freud - dientengevolge tot volle ontplooiing komt. Ik geef eerst Spinoza's definitie van deugd.

'Onder deugd en vermogen versta ik hetzelfde. D.w.z. deugd is, voor zover zij betrekking heeft op de mens, 's mensen wezen of aard zelf, voor zover dit het vermogen (de macht) bezit dingen tot stand te brengen, welke uit de wetten van die aard alleen reeds verklaarbaar zijn.'

Verder noem ik nog drie stellingen uit deel IV waarin deugdzaam handelen wordt omschreven.

St. 20. Hoe meer iemand zijn nut nastreeft, d.w.z. zijn wezen poogt en vermag in stand te houden, hoe deugdzamer hij is, en omgekeerd, naarmate iemand zijn nut, d.w.z. de instandhouding van zijn wezen verwaarloost, is hij machtelozer.

St. 22. Er is geen deugd denkbaar, welke hierbij (nl. aan het streven zichzelf te handhaven) zou voorgaan.

St. 24. Geheel krachtens eigen deugd handelen is voor ons niets anders dan onder leiding der rede handelen, leven, ons bestaan handhaven (deze drie uitdrukkingen betekenen hetzelfde), met de bedoeling ons eigen nut te bevorderen.

Behalve de overeenstemming tussen deugd en kracht (c.q. macht, vermogen, handelen, rede, leven) is er nog iets opmerkelijks in Spinoza's formuleringen, iets dat tegengesteld is aan mijn analyse van de werkelijkheid. Daar hadden deugden te maken met sociale systemen, met normen en waarden en zingevende verklaringen, Spinoza kent maar één deugd en die heeft zijn diepste oorsprong in het individu. Geen wonder dan ook dat die deugd niet wordt beloond door enig sociaal systeem, noch in het heden, noch in het hiernamaals, want ook daar nemen sommigen of zelfs velen het bestaan van sociale systemen aan! Niet echter Spinoza, wiens Godsbegrip niet te rijmen valt met enige instantie buiten de mens zelf die regelend, bestraffend of belonend ingrijpt in het leven der mensen.

Spinoza's begrip van de deugd kan gemakkelijk in verband worden gebracht met dat van de vrijheid. Op dat vrijheidsbegrip kom ik nog terug en ik zal er nu niet op ingaan, hoe beide begrippen parallel lopen en ook wel als synoniem worden gebruikt. Waar het mij om begonnen is, is de mogelijkheid van het autonome zelf. Die mogelijkheid krijgt naar mijn mening duidelijker reliëf in de categorie van de deugd dan in die van de vrijheid. Spinoza's deugdbegrip verlegt het zwaartepunt van het sociale naar het individu-

ele, maar zonder het sociale los te laten, want ook dat is begrepen in het diepste wezen van het individu. De hoogst ontwikkelde individualiteit omvat dientengevolge bij Spinoza de meest omvattende bewustheid van het sociale.

Tenslotte wil ik er nog op wijzen, dat in Spinoza's deugdbegrip een zeer moderne notie tot uitdrukking komt: de neiging van structuren om zichzelf te handhaven krachtens bepaalde wetmatigheden. Die idee is te vinden in systeemtheorie, cybernetica, theorieën over levensprocessen, enz. Maar het merkwaardige is, dat men in onze tijd de idee van zichzelf handhavende structuren, voor zover ik dat kan beoordelen, vooral vindt toegepast op sociale systemen. En dan zeker niet alleen maar in positieve zin. Veeleer integendeel: wat er nogal eens tot uitdrukking komt, is niet de macht, maar juist de onmacht van het individu zich te handhaven tegenover de wetmatigheden van het sociale systeem. Maar zoals ik al aangaf, de cybernetische beschouwingswijze, zichzelf handhavende en ook zichzelf representerende systemen (autopoësis), heeft ook in de biologie op het gebied van de levensprocessen zijn uitwerking gevonden. Het is echter de koppeling van deze idee aan die van het in psychisch-sociaal opzicht autonome zelf, die ik nog nergens anders ben tegengekomen en waarin ik dus de actualiteit van Spinoza zie, hoeveel verder wij ook zijn gekomen met de cybernetische uitwerking van de idee zelf.

4.2. De macht over zichzelf: kennen en veranderen

De voor de hand liggende vraag na het voorgaande luidt: hoe wordt volgens Spinoza de deugd beoefend? Of misschien beter geformuleerd: hoe komt men ertoe de toestand van gelukzalige deugdzzaamheid te bereiken? Het lijkt er misschien op, dat ik nu toch de navolging van Spinoza, al is het maar impliciet (het hoeft niet, maar het is wel het beste!), zal gaan preken. Helemaal te ontkennen valt dat ook niet, en juist daarom breng ik maar meteen de nodige relativering aan. De idee dat kennis van de eigen zieleroerselen goed is, is natuurlijk allerminst alleen bij Spinoza te vinden. De idee is minstens zo oud als het orakel van Delphi en ligt bovendien ten grondslag aan modern psychoanalytisch denken. Verder valt op te merken, dat wij juist door de ontwikkeling van het psychoanalytisch denken over een veel gedifferentieerder begrippenapparaat beschikken dan in Spinoza's tijd bestond ten dienste van het ontstaan van die kennis. Signaleerde ik hiervoor nog een tegenstelling tussen Freud en Spinoza, wat betreft het belang van het kennen van de eigen drijfveren en emoties mag Spinoza als een voorganger van Freud worden beschouwd. Frappant is ook de overeenstemming tussen Spinoza en de psychoanalyse inzake de veronderstelde samenhang tussen kennen en veranderen.

Het is eigenlijk merkwaardig, dat Spinoza door Freud blijkens het register op zijn verzamelde werken slechts twee keer wordt genoemd, één keer zeer toevallig in een citaat van Heine, de tweede keer meer wezenlijk. Het gaat dan om Leonardo da Vinci die volgens Freud zijn affecten omzette in denken, daarmee de 'macht over zichzelf kreeg maar ook Jenseits von Liebe und Hass' kwam te

staan. Dit nu raakt volgens Freud aan een Spinozistische denkwijze. De kwestie is interessant, omdat daarmee opnieuw de Spinozistische deugd als iets bovenmenselijks te voorschijn komt. Iets waar Freud zelf, die dacht over zijn affecten, en verder zijn affecten sublimeerde tot andere affecten waardoor hij ze onder controle kreeg, zich waarschijnlijk minder bij thuis voelde. Maar ik denk, dat hij gelijk heeft over Spinoza bij wie de wisselwerking tussen denken en voelen in de uiteindelijke suprematie van het denken de sleutel is tot de beoefening van de deugd. Voor het overige: geniale figuren als Spinoza, Leonardo en Freud zijn nooit navolgbaar, maar we kunnen wel iets, zelfs veel van hen leren!

Wat nu Spinoza betreft: er is nog iets anders, waarmee bij hem de wisselwerking tussen voelen en denken gepaard gaat, dat mij van bijzonder belang lijkt te zijn. Ik neem bv. stelling 2 van D1 V, waarin bovendien het *Jenseits von Liebe und Hass* wordt bevestigd.

Indien wij een gemoedsbeweging of aandoening scheiden van de gedachte aan een uitwendige oorzaak en met andere gedachten verbinden, gaan liefde of haat jegens de uitwendige oorzaak, evenals alle zielsberoeringen, welke uit deze aandoeningen ontsprongen, te niet.

Waar ik op zinspeelde, is het aspect van de scheiding van de gedachte aan een uitwendige oorzaak. Dat aspect vinden wij terug bij de persoon, ik citeer de eerste autobiografische zin van de *Emendatione*:

Nadat de ervaring mij geleerd had, dat al wat zo in het gewone leven voorkomt, ijdel en nietig is, en ik inzag dat alles waarvoor en wat ik vreesde, niets goeds noch kwaads bevatte, tenzij alleen voor zover mijn gemoed erdoor bewogen werd, besloot ik eindelijk te onderzoeken of er ook iets bestond dat een waarachtig goed was, dat men deelachtig zou kunnen worden en waardoor alleen, met verwerping van al het overige, de ziel kon worden vervuld; kortom of er iets bestond waardoor ik, wanneer ik het gevonden en bereikt had, een gestadige en hoogste blijheid eeuwiglijk zou genieten.

Kortom, en om al te grote uitvoerigheid te vermijden laat ik het na nog meer plaatsen te vermelden, waar men dit gezichtspunt vindt bevestigd: de opheffing van de verwarring waarin de mens zich bevindt is bij Spinoza het resultaat van twee processen die met elkaar samenhangen, een verticaal en een horizontaal, om het zo aan te duiden; enerzijds de wisselwerking tussen gevoel en verstand en anderzijds het opheffen niet van de wisselwerking tussen, maar wel van de bepaaldheid van binnen door buiten, van zelf door ander. Opnieuw komt hiermee de mogelijkheid van het autonome zelf naar voren en in het bijzonder zal nu, denk ik, duidelijk zijn, waarom de behandeling van Spinoza het logische sluitstuk van mijn boek vormt.

De theorie van dit boek is niet begonnen met de studie van Spinoza, maar daaraan lag wel de gedachte aan de twee met elkaar samenhangende processen ten grondslag. En weinig vermoedde ik, toen ik mij aan de hand van meer recente psychologische literatuur daarmee ging bezighouden, dat er 300 jaar eerder reeds een

oplossing was geformuleerd. Wat nu het bovenmenselijke aspect van die oplossing betreft: dit verdwijnt wanneer men niet het bereiken ervan maar het streven ernaar centraal stelt. De effecten van het samengaan van de twee genoemde processen zonder dat "de" oplossing is bereikt, heb ik bij vele mensen waargenomen en getracht te beschrijven in het voorgaande hoofdstuk over groeps-werk.

Tenslotte: De binnen-buiten, zelf-andere terminologie die ik hierboven bezigde, is natuurlijk niet van Spinoza afkomstig. Spinoza schrijft ook niet over betrokkenheid in sociale systemen, maar over het individu. Maar het opvallende is, dat in het derde deel van de Ethica (oorsprong en aard der aandoeningen) in 59 stellingen en 48 definities veelvuldig wordt verwezen naar de ander, een ander wezen, andere mensen, veel vaker dan in andere delen. Ik zie er van af dit met getallen te onderstrepen, omdat een scherp demarcatie-criterium nog problemen oplevert, maar ook zonder dat blijkt zonneklaar, dat de oorsprong en aard der aandoeningen in zeer belangrijke mate te situeren vallen in relaties met anderen. Ik beperk mij tot een enkel voorbeeld, stelling 45: Indien iemand zich voorstelt dat een ander, hem gelijkend wezen, een eveneens hem gelijkend wezen haat, terwijl hijzelf het liefheeft, zal hij die ander haten.

De sociaal-psychologisch geschoolde lezer zal hier onmiddellijk de relatietheorie van Heider herkennen! De macht over zichzelf nu betekent bij Spinoza dat de mens zich uit die relationele bepaaldheid van eigen emoties weet los te maken.

4.3. Volmaaktheid, deficiëntie en gezondheid

Tot zover lijkt alles consequent te zijn doordacht in het systeem van Spinoza: die consequentie is juist één van de meest imponerende facetten ervan. Maar er is ook een kwestie die in dit opzicht moeilijker ligt. Spinoza spreekt over de deugd, over goed en kwaad en over volmaaktheid. Hoe is de onderlinge verhouding tussen die categorieën? Ze blijken nl. geenszins samen te vallen. Een moeilijkheid is bv. dat Spinoza de werkelijkheid slechts wil begrijpen en niet beoordelen of veroordelen, maar er toch ook in termen van goed en kwaad over spreekt, waarbij goed al gauw met de deugd samenhangt, maar die is dan weer volledig redelijk begrip. Het probleem is, in ieder geval voor mijzelf, zeer direct praktisch relevant: bij groepswork streef ik ook alleen maar naar interpretatie en begrip, maar in het interactieproces zelf is beoordeling nooit helemaal te vermijden. En op de een of andere manier wil ik dat ook niet, omdat dan de communicatie steriel wordt.

Over de kwestie werd een verhelderende beschouwing geschreven door Harris, die stelt dat de aanzet tot de oplossing wel bij Spinoza is te vinden, maar niet de volledige consequente uitwerking.¹⁸ Die aanzet is, naar Harris opmerkt, te vinden in de relativisering van het begrip volmaaktheid door Spinoza in de conceptie van een schaal van vormen van werkelijkheid, toenemend in graad van volmaaktheid en culminerend in de alles omvattende bewustheid van zichzelf van God (een bewustheid die bij Spinoza al

les, en dus ook de onvolmaakte vormen omvat). Volmaakt kan letterlijk worden opgevat als: voltooid en in die zin is bv. een lager organisme volmaakt in zijn soort. Een paard kan men niet verwijten dat het geen mens is, zoals Spinoza zich in een brief laat ontvallen. Zelfs kan iets dat tekortkomingen vertoont, toch 'volmaakt' zijn. Zo kan ook morele en intellectuele ontwikkeling worden gezien in graden van volmaaktheid die evenredig zijn aan de graad van werkelijkheid die zij omvatten. Voor dat bewustzijn geldt, dat een hogere graad van organisatie en complexiteit de lagere die volmaakt in hun soort kunnen zijn omvat, maar niet omgekeerd.

Ik zie geen kans in het vervolg in kort bestek nauwkeurig aan te geven waar de moeilijk grijpbare problematiek aanknoopt bij Spinoza, waar bij de verdere logische doordenking van Harris en waar het mijn eigen interpretatie betreft; het lijkt mij ook voldoende te zijn, dat de relativiserende denkwijze in grote lijn duidelijk is. De Spinozistische deugd verschijnt daarin natuurlijk niet als een op alles en iedereen onverbiddelijk toepasbare categorie en evenmin bestaat er zoals in zoveel andere deugden de koppeling tussen deugd en schuld. Om in dit verband een treffend detail uit Spinoza's leven te noemen: het schijnt dat hij met zijn huisgenoten gaarne over de door hen gehoorde preek van gedachten wisselde en hen eventueel aanspoorde om naar de kerk te gaan in de oprechte overtuiging dat dit goed voor hen was. Spinoza waardeerde de eenvoudige vroomheid, waar die ook vandaan kwam.

Maar nu naar de kwestie die in eerdere hoofdstukken van dit boek steeds om de hoek kwam kijken: die van het onderscheid tussen gezond en deficiënt functioneren. Ik heb daarover eerder gezegd, dat een absoluut geldig, scherp demarcatiecriterium niet valt te geven en die conclusie wordt door bovenstaande overwegingen, dunkt mij, alleen maar bevestigd. Maar ook heb ik iedere poging om te omschrijven wat psychische gezondheid is als een nogal griezelige zaak beschouwd. Daarover nu valt misschien toch iets meer te zegen vanuit Spinoza, wiens filosofie, onverbrekkelijk verbonden, zowel het werkelijke als het mogelijke omvat.

Het lijkt mij nl. een aardige gedachte om psychische gezondheid te beschouwen als de bewustheid van zoveel werkelijkheid omtrent zichzelf en zijn relaties met anderen als waartoe de mens op een bepaald moment in zijn leven in staat is. In een dergelijk criterium komt geen enkele uniforme maatstaf tot uitdrukking, het kan niet leiden tot het stellen van onmogelijke eisen aan zichzelf en evenmin tot schuldgevoelens als gevolg van in gebreke blijven. Maar tegelijkertijd is het een criterium waarin niet klakkeloos het werkelijk bestaande tot norm wordt verheven, waarmee dus alles is goed gepraat. Integendeel: vanuit het werken met groepen ben ik tot de conclusie gekomen, dat veel mensen tot heel wat meer bewustheid omtrent zichzelf en hun communicatie met anderen in staat bleken te zijn dan zij zich voordien .... bewust waren. Vanuit dit criterium gezien is ongezond: ongerealiseerde maar wel realiseerbare potentie. Echter stemt het tot optimisme als die veel zou voorkomen, niet minder als het tot optimisme stemt wanneer de aardgasreserves nog groot blijken te zijn!

4.4. Vrijheid en gedetermineerdheid; toeval en noodzakelijkheid

Over de vraag of bij Spinoza vrijheid en gedetermineerdheid met elkaar in tegenspraak zijn, is heel wat te doen geweest. In mijn visie is het van belang, dat Spinoza's definitie van vrijheid aan het begin van de *Ethica* is te vinden; de mogelijkheid van de mens om vrij te zijn echter komt pas aan het eind in volle omvang naar voren. Ik geef eerst de definitie (no. VII, dl. 1).

Datgene zal 'vrij' heten, wat alleen krachtens de noodwendigheid van zijn eigen aard bestaat, en alleenlijk uit zichzelf tot werken wordt genoopt: 'noodwendig' echter, of veeleer 'afhankelijk' zal heten, wat door iets anders tot bestaan en tot een vaste en bepaalde wijze van werken wordt genoodzaakt. Volgens die definitie zijn er twee soorten noodwendigheid: één van binnen uit die de vrijheid niet in de weg staat, en één van buiten af die dat wel doet.

Beide soorten apart beschouwd kunnen wij ons voorstellen. Uiteraard de vrijheid die van buitenaf wordt belemmerd en die dus eigenlijk niet bestaat, maar ook is het aannemelijk dat iemands vrijheidsbeleving niet wordt belemmerd wanneer hij of zij aan zijn eigen impulsen, dadendrang, enz. kan 'gehoorzamen'. Wij vragen ons ook niet af of vogels krachtens hun vrijheid of krachtens hun gedetermineerdheid vliegen. De moeilijkheid ontstaat echter, wanneer beide soorten noodwendigheid naast en door elkaar optreden en in het bewustzijn niet gemakkelijk van elkaar zijn te onderscheiden. Dat nu is het probleem: heel vaak weten wij niet precies in hoeverre wat wij zelf willen van buitenaf is bepaald en evenmin of wij vrijwillig meedoen met anderen dan wel ons genoodzaakt voelen ons naar hen te schikken. Dat is, ook bij Spinoza die de macht van uitwendige oorzaken in het leven van de mens onderschrijft, de normale condition humaine. Maar het is niet de Goddelijke conditie, want God is het alles omvattend verband, dat door niets anders dan zichzelf wordt veroorzaakt. Daarom moet de definitie van vrijheid wel in het eerste deel van de *Ethica*, dat handelt over God, voorkomen, daarom ook impliceert het ontstaan van de vrije mens een bewustzijnstransformatie. Pas de macht van het verstand maakt het mogelijk, beide soorten noodwendigheid scherp en diepgaand van elkaar te onderscheiden en daarmee de goddelijke conditie te benaderen, of misschien beter gezegd aan die conditie deel te hebben.

Geen wonder dus, dat wij ons zonder die bewustzijnstransformatie tegelijk vrij en gedetermineerd voelen. Daarin bestaat een tegenspraak maar naar mijn mening niet in de opvatting van Spinoza die de tegenspraak juist consequent heeft doordacht en tot heldere uitgangspunten heeft herleid. Wij zien verder, dat de oplossing van de tegenstelling gelegen is in een manier van denken die tegelijk het werkelijke en het mogelijke omvat, maar zonder het onderscheid tussen die twee sferen op te heffen. Het mogelijke is daarbij niet een vage toekomstigheid of realisering van ongeweten potentie, maar niets anders dan een duidelijk inzicht in het noodwendige: noodwendig is de term die in beide helften van Spinoza's definitie, die van de vrijheid en die van zijn tegen-deel, centraal staat.

Wanneer ik nu de aansluiting zoek bij mijn eigen inzichten, dan zal het langzamerhand geen verbazing meer wekken, dat ik in de mogelijkheid van de vrijheid opnieuw de mogelijkheid van het autonome zelf herken. Vanuit het perspectief van de vrijheid zijn er dan twee processen van belang: één van scheiding en één van verbinding. Scheiding van noodwendigheid die van buitenaf is bepaald van eigen noodwendigheid en verbinding tussen bewustzijn en eigen noodwendigheid. Natuurlijk hangt het één met het ander samen en is het misschien beter te spreken van één proces met een extern en een intern aspect. Om misverstand te voorkomen: het scherp onderkennen van van buitenaf bepaalde noodwendigheid hoeft natuurlijk niet te betekenen, dat men zich daar niet aan onderwerpt: het gaat om subjectief beleefde vrijheid, die overigens toch ook tot feitelijke grotere vrijheid van keuze kan leiden. Het tweede, interne aspect houdt in de herkenning van eigen diepere drijfveren en impulsen, of om het met een zware uitdrukking te zeggen die overigens goed past in de opvattingen van Spinoza: het bewustzijn van de eenheid van natuur en geest. Aan het eind van zijn autobiografische aantekeningen noemde Spinoza juist dat bewustzijn het hoogste nastrevenswaardige goed.

Ik wijs nog op het in sommige opzichten zeer moderne karakter van de koppeling tussen vrijheid en noodwendigheid. In de psychoanalyse als stroming verdwijnt het besef dat de mens een deel van de natuur is, en mede bepaald wordt door biologisch gefundeerde wetmatigheden niet naar de achtergrond. Niet het beantwoorden daaraan, maar juist het onderdrukken en verdringen ervan staat de beleving van vrijheid in de weg. Ik noem in dit verband slechts de naam van Wilhelm Reich.

Zeer frappant vind ik de overeenstemming op een bepaald punt tussen de biochemicus Monod en Spinoza. Monod noemde zijn boek over de fundamentele mechanismen van de levensprocessen: Toeval en noodzakelijkheid. En het zijn precies die categorieën die men bij Spinoza vindt, voor zover hij zich nu en dan in de werkelijkheid verdiept los van het mogelijke, los ook van allerlei zingevende verklaringen, die in het bewustzijn een rol spelen, maar die daarom nog niet waar zijn. De beleving van vrijheid en determinisme als een fundamentele tegenstelling zou met die zingevende verklaringen verband kunnen houden. Preoccupatie met die tegenstelling zou kunnen wijzen op de behoefte van mensen hun lot in eigen hand te nemen. Maar getuigt het niet van zelfoverschatting dat te willen, zonder dat lot eerst beter te begrijpen?

Zingevende verklaringen samenhangend met normatieve systemen zijn een grote hinderpaal op de weg naar zelfinzicht. Met die gedachte ben ik dit boek begonnen, en ik ben er nu weer bij uitgekomen. Spinoza's denken is niet teleologisch van aard: het gaat niet uit van enig waardesysteem anders dan de waarde van de waarheid. Zijn Ethica houdt wel een moraal in maar die is niet meer of beter gezegd niet minder dan de moraal van de macht van het verstand.

Van de filosoof Arne Naess is de uitspraak: I know of no philosopher after Spinoza from whom people can learn as much of significance for our life and community.¹⁹ Ik ben blij dat ik die uitspraak kan onderschrijven zonder hem te hoeven verkondigen,

want ik heb niet alle filosofen na Spinoza bestudeerd.

Maar één ding mag daarbij niet worden vergeten. Spinoza leerde het meest van zijn eigen proces van zelfbewustwording, naar ik heb trachten aan te tonen. In mijn groepen pleeg ik er steeds de nadruk op te leggen, dat ware zelfkennis een persoonsgebonden aangelegenheid is en moet blijven. De waarheid over zichzelf kan de mens uiteindelijk alleen maar zelf vaststellen, hoeveel hulp van anderen daarbij ook van belang kan zijn. En daarom draag ik alles wat ik in dit boek heb gezegd op aan de macht van het verstand, niet van Spinoza, hoe groot diens verstand ook was, maar aan dat van de lezer, die aangaande zichzelf de hoogste autoriteit is.

Literatuurverwijzingen en aantekeningen

In de volgende aantekeningen zal ik mijzelf noodzakelijke beperkingen opleggen.

Het begrippenapparaat dat ik in dit boek bespreek, is veelomvattend en dientengevolge kunnen er verbanden worden gelegd met de meest uiteenlopende theorieën, opvattingen en onderzoekingen. Zoals ik al in de tekst heb opgemerkt: de binnen-buitendimensie verwijst naar een continentaal Europese traditie van psychologische theorievorming; de zelfanderverhouding, 'the self in social interaction', is een thema dat in de Angelsaksische wereld, in het bijzonder in allerlei Amerikaans werk, veel aandacht kreeg. Dat de literatuur over het verschijnsel angst zeer uitvoerig is, behoeft geen nadere toelichting.

Niet alleen zou de poging in kort bestek een samenvattend overzicht van dergelijke gebieden te geven tot mislukken gedoemd zijn; deze poging is binnen het kader van mijn boek bovendien irrelevant.

Juist omdat ik heb gemerkt dat dit standpunt niet aanstonds door iedereen wordt begrepen en verder omdat ik vroeger ook zelf heb geaarzeld, geef ik enige nadere argumentatie.

De theorie die ik ontwikkel kan men een holistische theorie noemen, maar de term mag dan niet worden verstaan als een soort synthese tussen eerder bestaande deelgebieden van theorievorming. Eigenlijk heeft de term holistisch voor mij niet een vaag-algemene, maar een heel specifiek-concrete betekenis. Men zou kunnen zeggen, dat de persoon vanuit de neiging tot zelfreflectie behoefte heeft aan een omvattend denkkader waarin niet bij voorbaat aspecten van zelfervaring worden geëlimineerd. De theorie moet dus veelomvattend zijn, niet wat betreft andere, in enig opzicht parallel lopende theorieën, maar ten opzichte van de onbekende, complexe en gevarieerde ervaringswereld van de persoon die ermee werkt. Het specifieke criterium is dus: de persoon die komend tot zelfreflectie aan geen belangrijke ervaringsgegevens voorbij wil gaan. Of een theorie die volledig aan dit criterium voldoet mogelijk is, is een andere zaak. Natuurlijk erken ik, dat iedere theorie de aandacht op een bepaalde manier richt, en dus selecteert.

Maar waar het nu om gaat, is dat de poging tot dergelijke theorievorming niet samenvalt met de poging tot synthese van andere theorieën. En evenmin samenvalt met weer andere soorten van theorievorming. Iemand die mijn manuscript las, vertelde mij bv. dat dit hem onnodig lang leek, omdat de theorie weinig of geen voorspellingen leverde omtrent het gedrag van andere mensen. Ook dit is een criterium dat ik althans rechtstreeks nooit voor ogen had. Hoogstens impliciet, in die zin dat iemand, naarmate hij of zij meer zelfkennis bezit, mogelijk het gedrag van anderen beter kan voorzien. Maar het criterium dat mij wel voor ogen zweeft, en de redenen waarom ik daarvan in dit literatuuroverzicht niet zal afwijken, zullen naar ik aanneem duidelijk zijn.

Inleiding.

- 1) Jacques Monod: Toeval en onvermijdelijkheid, Ned. vert., Utrecht, 1971, p. 154 (oorspronkelijke titel: Le hasard et la nécessité, 1970).
- 2) Monod en Spinoza worden hier in één adem genoemd, omdat zij voor mij de beide denkers zijn waar ik de probleemstelling die ik in de inleiding heb willen ontwikkelen, die van het niet van nature bestaan van het rationeel functionerende individu, in zijn meest zuivere vorm terugvind. De moderne denker Monod knoopt aan bij zijn wetenschappelijk inzicht op het gebied van de moleculaire biologie; de filosofie van Spinoza valt ongetwijfeld te zien als een uitwerking van de door Monod aan het eind van zijn boek verdedigde idee van kennisethiek, waarin kennis en waarde nooit worden verward, maar waarin hun onderscheid blijft gehandhaafd.
- 3) Deze gedachte ontleen ik aan de desbetreffende door Bronowski geredigeerde televisieserie.

Hoofdstuk I.

- 1) Deze complexe samenhang is reeds te vinden bij James M. Baldwin in werk uit 1897 zoals overgenomen in de bundel The self in social interaction, samengesteld door Ch. Gordon en K.J. Gergen (dl. I New York, 1968). Baldwin poneert een 'bipolar self', waarin zowel ego als alter sociaal van karakter zijn.
- 2) Het is duidelijk, dat ik de term angst in een omvattende betekenis gebruik, waarbij bv. ook een onderscheid als tussen angst en stress niet van primair belang is. De enige beperking die wel van belang is, is de - verborgen of manifeste - interpersoonlijke context van fenomenen als angst, vrees, stress, onzekerheid. Om de omvangrijke literatuur niet geheel en al links te laten liggen, noem ik William W. Fischer: Theories of anxiety, New York 1970.
Hierin vindt men verschillende benaderingen besproken en met elkaar vergeleken, waarbij de auteur besluit met een poging tot integratie. Aansluiting vind ik in de nadruk op het belang van de structuur van de angstervaring bij deze auteur.
- 3) Het belang van dit mechanisme staat centraal in het werk van Harry Stack Sullivan. Zijn conceptie van het 'self-system' houdt niet anders in dat de wijze waarop het individu intrapersoonlijk omgaat met interpersoonlijke angst. Sullivan achtte het komen tot nader inzicht in de fundamentele vormen van dit mechanisme een belangrijke opgave in de psychologie.
Men zie: H.S. Sullivan: Conceptions of modern psychiatry, New York 1953.
- 4) Om de reikwijdte van de spieranalogie (het interactie-effect, de onbewuste werking, enz.) ten volle te beseffen is kennis op enig gebied van motorische processen van belang. In moderne viool-didaktiek valt op de analyse daarvan veel nadruk. Kato Havas schreef een boek over fundamentele angsten tijdens het spelen (Stage fright, London z.j.). Zeer interessant vanwege

de analyse van motorische leerprocessen is voorts:

Paul Rolland: The teaching of action in string playing, Urbana (Ill.) 1974.

- 5) Al heb ik de namen van Rogers en Maslow laten vallen, ik zou de bedoelde tegenstelling ruimer willen zien dan als één tussen Maslow en Freud. Men kan ook denken aan kritische psychiatrie versus het medisch model, en proclameert niet de Baghwan-beweging ook gezondheid in de vorm van liefde als levenshouding?
- 6) A. Angyal: The theory of universal ambiguity, hfdst. 8 van: Neurosis and treatment, New York 1965. H.S. Sullivan: op. cit. (aant. 3).

Hoofdstuk II.

- 1) Dit principe wordt door Bateson besproken in verband met de speciale moeilijkheid van toepassing op mentale processen, die immers niet het karakter dragen van objectieve ervaring. G. Bateson: Mind and nature, Bantam books, New York 1979, (p. 32 e.v.).
- 2) In het Vertoog over de zuivering des verstands (Tractatus de intellectus emendatione).
- 3) G. Bateson op. cit. Hfdst. VII, p. 209-224.
- 4) Gilbert Ryle: The concept of mind, London 1948.
Ned. vert.: De eenheid van lichaam en geest, Amsterdam 1971, p. 31 e.v.
- 5) S. Freud: Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse (1932) Ges. Werke, Fischer Bd. XV, p. 86.
- 6) J. Lacan: The four fundamental concepts of psycho-analysis (vert.), ed. J.A. Miller, New York 1978, p. 49.
- 7) J. Lacan: Ecrits, Paris 1966.
Men zie bv. het opstel: Fonction et champ de la parole et du langage en psych-analyse (p. 237-332).
- 8) Het menselijk driftleven als fundamenteel probleem of de menselijke communicatie als fundamenteel probleem, zo zou men de hier gesignaleerde tegenstelling kunnen samenvatten, of gekoppeld aan twee namen: Freud versus Watzlawick waarbij ik Watzlawick geenszins beschouw als een oorspronkelijk denker van het formaat van Freud, maar wel als iemand die in zijn boeken, veelal samen met anderen geschreven (o.a. De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie) de systeemtheoretische benadering in brede kring toegankelijk maakte.
De synthese voert naar de menselijke passie als oorspronkelijk probleem, dat niet valt te herleiden tot de werking van hetzij driften, hetzij sociale verhoudingen, en de naam verbonden met die oorsprong is opnieuw Spinoza.
- 9) W.R. Bion: Attention and interpretation, London 1970, Hfdst. IV Opacity of memory and desire, p. 41-55.
- 10) J. Lacan, op.cit. (aant. 6).
- 11) K.R. Popper: Conjectures and refutations, New York 1963, p. 305.

Hoofdstuk III.

- 1) R.D. Stolorow & G.E. Atwood: Faces in a cloud. Subjectivity in personality theory, New York 1979.
- 2) Hieronder vermeld ik de werken, waarop de beschouwing van dit gedeelte is gebaseerd. Geenszins dient de indruk post te vatten, als zou deze opsomming ook maar bij benadering volledig zijn met betrekking tot de literatuur over de verschillende vormen. Er is veel meer! Aan de keuze ligt de wens ten grondslag tot een overzichtelijke en illustratieve behandeling te komen.
 F. Riemann: Grundformen der Angst, München 1974.
 A.L. Voiland and associates: Family casework diagnosis, New York 1962.
 W.R. Bion: Experiences in groups, London 1961.
 E. Fromm: Man for himself, London 1949.
 K. Horney: Our inner conflicts, London 1946.
 K. Horney: Neurosis and human growth, London 1951, p. 155-390.
 S. Adams en D. Fyffe: The corporate promotables, Houston (Tex.) 1969.
- 3) K. Horney op. cit. p. 187 e.v.
- 4) E. Fromm op. cit. p. 114-116.
- 5) P.C. van de Griend: Leiderschapsvormen in de schoolklas, Groningen 1963.
- 6) S. Freud: Das Unbehagen in der Kultur (1930). Ges. Werke Fischer Bd. XIV p. 421-506.
- 7) Dat de naam Angyal nogal eens voorkomt in mijn beschouwing heeft verschillende oorzaken. Een ervan is, dat ik door het werk van Angyal voor het eerst geboeid raakte door het thema verbinding-scheiding (bij hem dus homonome - autonome tendentie). De tweede is de eerder genoemde kwestie van de universele ambivalentie (pattern of health versus pattern of neurosis). De derde is de holistische of zo men wil systeemtheoretische benadering van Angyal, waarbinnen hij toch probeert tot zo scherp mogelijke omschrijvingen te komen van bv. homonome en autonome tendentie. Men zie: A. Angyal: Foundations for a science of personality, Cambridge, Mass. 1958.
 Deze verwantschap mag echter twee dingen niet uit het oog doen verliezen:
 a. Behalve Angyal (en Freud) zijn er nog vele anderen wier werk met het thema verbinding-scheiding verband houdt. Bekend is bv. geworden het Dionysische en het Apollinische principe zoals door Nietzsche in 1871 uiteengezet in zijn Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik. Zowel in oudere psychologische literatuur als meer moderne op het gebied van gezinsrelaties valt de kwestie verbinding-scheiding te signaleren, soms onder die naam (Hess en Händel, 1959), ook als individuatie-fusie (Rank, 1936) of intimacy-isolation (Erikson 1959), enz. Voor een overzicht zie men bv.: H.L. Rausch, W.A. Barry, R.K. Hertel en M.A. Swain: Communication, conflict and marriage, San Francisco 1974.

b. In de genoemde veelheid en veelvormigheid komt mogelijk tot uitdrukking, dat het om een belangrijke dimensie gaat, dat de mens in zijn psychisch functioneren een Janusachtig wezen is, zoals Koestler het uitdrukt, maar niet wat de precieze aard van zijn twee gezichten is. Zomin als naar mijn mening dat probleem door de mij bekende auteurs werkelijk is opgelost, heb ik de pretentie die oplossing te geven.

- 8) A. Angyal: Neurosis and treatment, p. 135 e.v.
- 9) J. Lacan op.cit. (zie de Index raisonné des concepts majeurs).
- 10) O.G. Brim en S. Wheeler: Socialization after childhood, New York 1966, p. 7-17.
- 11) Zie voor de behandeling van de begrippen 'constraint' en 'variety' W. Ross Ashby: An introduction to cybernetics, London 1964 (paperback ed.), Hfdst. 7, p. 121 e.v.

Hoofdstuk IV.

- 1) Bij de analyse van de in dit hoofdstuk besproken literatuur heb ik gebruik gemaakt van Penguin edities uit de jaren 1978 (Herzog), 1980 (Wide Sargasso Sea), 1980 (Wuthering Heights, waarin opgenomen de introductie van David Daiches uit 1965) en 1978 (Who's afraid of Virginia Woolf).
- 2) Ik heb gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling: De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie, Deventer 1970.

Hoofdstuk V.

- 1) De sterke nadruk op een synchrone werkwijze heeft twee consequenties, een theoretische en een praktische, die op het eerste gezicht nogal tegenstrijdig aandoen, waarbij ik bovendien de praktische consequentie niet van te voren kon vermoeden. Misschien ten overvloede, maar voor alle duidelijkheid ga ik hier nog even op in. Theoretisch: ik heb nergens de vraag aan de orde gesteld hoe oriëntaties en structuren ontstaan en ook literatuurverwijzingen zijn nergens bedoeld met het oog op het ontwikkelingspsychologisch aspect. Praktisch: het groepswork bleek er zeer vaak toe te leiden, dat deelnemers op een nieuwe manier gingen nadenken over hun eigen verleden en ontwikkeling. Achteraf gezien houd ik dit laatste voor een bevestiging van het belang van een synchrone werkwijze, die immers veeleer blijkt te stimuleren dan te verhinderen dat mensen hun eigen verleden onderzoeken. Maar dan op een manier die met recht zelfonderzoek mag heten, omdat er geen enkele rechtstreekse beïnvloeding of dwang van buitenaf aan ten grondslag ligt. En het is precies dat laatste dat mij nauwelijks lijkt te vermijden, wanneer bv. de therapeut het voor hem niet in directe zin kenbare verleden van zijn cliënt gaat interpreteren. Voor het overige merk ik n.a.v. het in dit hoofdstuk behandelde nog het volgende op: Werken met groepen deed ik reeds lang voordat ik de in dit boek behandelde theoretische grondslag ontwikkelde. Onge-

twijfeld spelen in dit werken dus allerlei invloeden een rol, al of niet op basis van de zeer omvangrijke literatuur op dit gebied. Daarover zwijg ik geheel, en wel om twee redenen: De eerste is, dat het mij er uitsluitend om begonnen is, de relevantie van de theorie te illustreren. De tweede is, dat als gevolg van die theorie mijn praktische benadering zeer sterk veranderd is.

- 2) R. Langs: The listening Process, New York 1978, p. 221 e.v.

Hoofstuk VI.

- 1) M. Yourcenar: L'oeuvre au noir.
(Ned. vert.: Het hermetisch zwart, Amsterdam 1969, p. 111.
- 2) Ik maak gebruik van de Penguin editie uit 1978, waarin opgenomen een introductie door Tony Tanner uit 1972.
- 3) A. Rapoport: Conflict in Man-made environment, Penguin books 1974.
- 4) Het lijkt mij aan weinig twijfel onderhevig te zijn, dat van de vier figuren die ik bespreek, Freud de meest geciteerde en de meest invloedrijke is en ook degene over wie het meest is geschreven. In ieder geval heb ik zelf meer van en over Freud gelezen dan van en over de andere drie. Ik merk dat het mij daardoor moeilijk valt in de overvloed van gegevens nauwkeurig te verwijzen. En omdat het hier gaat om een interpretatie die in zeer letterlijke zin essayistisch is, zie ik ervan af daaraan de schijn van volledigheid te geven door talrijke verwijzingen naar Freud's eigen werk op te nemen.
- 5) Stolorow en Atwood: op. cit. p. 63 e.v.
- 6) P. Roazen: Brother Animal. The story of Freud and Tausk, Penguin books 1973.
E. Verbeek: De man met de glazen hoed. Over de dromen van Sigmund Freud, Nijkerk 1973.
- 7) R.E. Leakey en R. Lewin: Origins, London 1977.
- 8) In C. Rogers: On becoming a person, Boston 1961, Hfdst. 10, p. 199-225.
- 9) 'To be that self which one truly is', luidt de titel van een van Rogers' hoofdstukken en ik moge herinneren aan mijn uiteenzetting over het verschil tussen zo'n uitspraak en 'To thine own self be true'!
- 10) C. Rogers: op.cit. Hfdst. I, p. 3-27.
- 11) J.P. Sartre: Les mots, Paris 1964.
- 12) J.P. Sartre: op.cit. p. 11.
- 13) J.P. Sartre: op.cit. p. 193.
- 14) J.P. Sartre: op.cit. p. 212.
- 15) S. Kierkegaard: Fear and trembling and the sickness unto death.
Eng. vert.: Princeton 1953, p. 146.
Wat Kierkegaard betreft: ik heb niet de pretentie zijn zeer omvangrijke oeuvre ook maar globaal te overzien. Het beeld dat ik schets, berust in belangrijke mate op de poging de kern van zijn werk en persoon langs de weg van secundaire literatuur te benaderen.

- 16) Als bron gebruik ik een rapport van de organisatiegroep Klijnveld Kraayenhof & Co., geschreven door J.W. Ganzevoort en getiteld: Organisatie-ideologieën. Over de fictie van de rationaliteit van het organiseren, 1980.
- 17) In de bedoelde visie is het dus logisch, dat de bespreking van Spinoza het sluitstuk van mijn boek vormt. Minder vanzelfsprekend duidelijk is het misschien, dat die logica overeenstemt met de chronologie van mijn bezig zijn met mijn eigen theorie en de studie van Spinoza: dat laatste gebeurde nadat ik de theorie had ontwikkeld. Wanneer de relevantie van Spinozistisch denken door het hele betoog heen blijkt, komt dat dan ook doordat de bestudering daarvan mijn eerdere denken niet onbeïnvloed liet.
Ik denk dat het vooral een waarheidsbegrip is, dat in zijn oorsprong en consequentie de eenheid van natuur en geest niet wil verloochenen, dat bevrijdend werkt op allerlei vormen van modern psychologisch denken, waarin de tegenstelling tussen fenomenologie en objectiverend natuurwetenschappelijk denken niet is overwonnen. (Vgl. A. Giorgi: Fenomenologie en de grondslagen van de psychologie. Ned. vert. Amsterdam 1978.) Citaten uit de Ethica zijn ontleend aan de Nederlandse vertaling van N. van Suchtelen, zoals gepubliceerd in de Wereldbibliotheek.
- 18) Spinoza on knowing, being and freedom.
Proceedings of the Spinoza Symposium at the International School of Philosophy in the Netherlands (ed. G.J. van der Bend), Assen 1974.
Hierin het artikel: E.E. Harris: The order and connection of ideas, p. 103-114.
- 19) A. Naess: Is freedom consistent with Spinoza's determinism?
In het werk genoemd in aant. 18, p. 6.

P.C. van de Griend: *Relatievormen en zelfkennis*.

Het uitgangspunt in dit boek is, dat diepergaande zelfkennis ontstaat als inzicht in de voor de persoon karakteristieke manier, waarop hij of zij in de relaties met anderen is betrokken.

In deel 1 worden vier relatievormen op een abstract niveau systematisch behandeld, wat betreft hun structuur en wat betreft het intra- en interpersoonlijke proces waartoe zij aanleiding geven. Aan de orde komen o.a. het angstreductie-mechanisme en het empirisch fundament van de theorie.

In deel 2 wordt de toepassing besproken aan de hand van bekende literaire werken en van de praktijkervaring van de auteur.

Het slothoofdstuk situeert de kwestie van de zelfkennis en de theorie dientomtrek in een institutioneel-cultureel kader, waarbij de aktualiteit van de filosofie van Spinoza naar voren komt.

SWETS & ZEITLINGER B.V.

ISBN 90 265 0507 8